

AVRASYA İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Eurasian Inquiries

AVID

Cilt/Volume: 14 Sayı/Issue: 1
2025

Dizinler / Indexing and Abstracting

Index Islamicus

Research Bible (Academic Research Index)

Social Science Research Network (SSRN)

Türk Eğitim İndeksi (TEİ)

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

SOBİAD

DOAJ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Ayşe Zişan FURAT

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University Research Institute of Turkology, Istanbul, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Muhammed Emin YILDIZLI

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University Research Institute of Turkology, Istanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Seyyid Hasan Paşa Medresesi, Balabanağa Mahallesi,
Kimyager Derviş Paşa Sokak, No: 6, Beyazıt / Fatih, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00
E-mail: avid@istanbul.edu.tr
<http://dergipark.gov.tr/iauavid>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü,
34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve tüm Türk Lehçeleri ile birlikte İngilizce ve Rusça'dır.
The publication languages are Turkish and all Turkish Dialects, as well as English and Russian.

Mart ve Eylül aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in March and September.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Doç. Dr. Muhammed Emin YILDIZLI – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– eminyildizli@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editors-in-Chief

Doç. Dr. Esra ÖZSÜER – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– esra.ozsuer@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Şeref ÇETİNKAYA – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– seref.cetinkaya@istanbul.edu.tr

Alan Editörü

Doç. Dr. Ayna Askeroğlu ARSLAN – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– ayna.arslan@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Gözde SAZAK – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– gozde.sazak@istanbul.edu.tr

Etik Editörü

Hülya YILDIZLI – İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, İstanbul, Türkiye
– hulyayildizli@iuc.edu.tr

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Arş. Gör. Emre KURBAN – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– emre.kurban@istanbul.edu.tr

Araş. Gör. Melike BİLGİN, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– melike.bilgin@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Doç. Dr. Muhammed Emin YILDIZLI – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– eminyildizli@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Esra ÖZSÜER – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– esra.ozsuer@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Şeref ÇETİNKAYA – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– seref.cetinkaya@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Ayna Askeroğlu ARSLAN – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– ayna.arslan@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Gözde SAZAK – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– gozde.sazak@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA – İsmail Gaspıralı Adına Avrasya İnkişaf Enstitüsü, Simferopol, Kırım – ranetta@bk.ru

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ali SELÇUK** – Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, Kayseri, Türkiye – aliselcuk@erciyes.edu.tr
- Prof. Dr. Alper ASLAN** – Erciyes Üniversitesi, Havacılık ve Uzak Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, Havacılık Yönetimi Anabilim Dalı, Kayseri, Türkiye – alperaslan@erciyes.edu.tr
- Prof. Dr. Bogdan J. GÓRALCZYK** – Varşova Üniversitesi Avrupa Merkezi, Varşova, Polonya – b.goralczyk@uw.edu.pl
- Prof. Dragi GJORGIEV** – Ss. Cyril and Methodius University, Skopje, Kuzey Makedonya
- Prof. Dr. Jibek SIZDIKOVA** – Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia – ccca-iaas@yandex.ru
- Prof. Dr. Kazuaki SAWAI** – Kansai Üniversitesi, Asya ve Afrika Tarihi Bölümü, Osaka, Japonya – sawaikazuaki@hotmail.com
- Prof. Dr. Konstantinos TSİTSELİKIS** – Selanik Aristoteles Üniversitesi, Tarih Bölümü, Selanik, Yunanistan
- Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA** – Tiflis St. King Tamar Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tiflis, Gürcistan – zazatsurtsumia@yahoo.com
- Prof. Dr. Bülent GÜL** – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye – bulent.gul@ogu.edu.tr
- Prof. Dr. Çetin PEKACAR** – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye – cerin.pekacar@hbv.edu.tr
- Prof. Dr. Dinçer KOÇ** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – dincerkoc@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – sancaktar@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Halykova Shakhnaza BAKHITZHANOVNA** – Al- Farabi Kazak Milli Üniversitesi/ Felsefe ve Siyaset Bilimi Fakültesi, Almatı, Kazakistan
- Prof. Dr. Korhan KARACAOĞLU** – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye – kkaracaoğlu@nevsehir.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** – Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – maokur@yildiz.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** – İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, İstanbul, Türkiye – aydinmustafa08@gmail.com
- Prof. Dr. Mehmet Şükrü HANIOĞLU** – Princeton University, Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü, Princeton, ABD – hanioglu@princeton.edu
- Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – muallauyduyucel@gmail.com
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT** – Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – okanmarmara@gmail.com
- Prof. Dr. Stavros ANESTİDİS** – Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, Yunanistan – anestidis.stavros@gmail.com
- Prof. Dr. Salih YILMAZ** – Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara, Türkiye – syilmaz@ybu.edu.tr
- Prof. Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU** – Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ysehit@yildiz.edu.tr
- Prof. Dr. Vügar İMANBEYLİ** – Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye – vugar.imanbeyli@marmara.edu.tr
- Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA** – Tiflis St. King Tamar Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tiflis, Gürcistan
- Doç. Dr. Antonis KLAPSİS** – Atina Üniversitesi, Tarih Bölümü, Atina, Yunanistan
- Doç. Dr. Elyor MAKHMUDOV** – Diplomat Üniversitesi, Taşkent, Özbekistan
- Doç. Dr. Aidarbek AMİRBEK** – Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkistan, Kazakistan

- Doç. Dr. Çağla Gül YESEVİ** – İstanbul Kültür Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye – cyesevi@iku.edu.tr
- Doç. Dr. Abdullah ÖZDAĞ** – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye – abdullahozdag@nevsehir.edu.tr
- Doç. Dr. Çağdaş Ungör SUNAR** – Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye – cagdas.ungor@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Eyüp KUL** – Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Rize, Türkiye – eyupkul@gmail.com
- Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ** – Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye – huseyinkaleml@gmail.com
- Doç. Dr. Isa BLUMI** – Stockholm Üniversitesi, Asya, Ortadoğu ve Türk Araştırmaları Bölümü, Stockholm, İsveç – isa.blumi@su.se
- Doç. Dr. Kaan KAPAN** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – kaan.kapan@istanbul.edu.tr
- Doç. Dr. Spyridon PLOUMİDİS** – Atina Üniversitesi, Atina, Yunanistan
- Doç. Dr. Vjerran KURSAR** – Zagreb Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Türkoloji, Zagreb, Hırvatistan – vkursar@ffzg.hr
- Doç. Dr. Zuhall Mert UZUNER** – Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye – zmert@marmara.edu.tr
- Dr. Öğretim Üyesi Alihan LİMONCUOĞLU** – Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Uygulamalı Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – alihan.limocuoglu@marmara.edu.tr
- Dr. Dragana AMEDOSKİ (Senior Research Associate)** – The Institute of History Belgrade, Belgrad, Sırbistan
- Dr. Elma KORİĆ** – University of Sarajevo, Oriental Institute, Saraybosna, Bosna- Hersek

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

16. Yüzyılda Safevî İran'ında Mevlevîliğin Yayılmamasının Nedenleri
In The 16th Century, The Reasons for The Failure of Mawlawiyya to Spread in Safavid Iran
Bahram Karju Ajirlu, Hasan Hazrati..... 1
- Güney Kafkasya Tarihine Yeni Bir Bakış: Tarihi Gerçekler ve Sahtelikler
The Importance of New Research on The History of The South Caucasus
Gasim Hacıyev 19
- The Unveiling Campaign in Uzbekistan and Its Local Support
Özbekistan'da Kadınların Çarşafalarını Çıkarma Politikası ve Bu Politikaya Yerel Desteğin İncelenmesi
Rabia Han 39
- Soğuk Savaş Dönemi Başlarında Türkiye-Polonya İlişkilerine Batı-Doğu Bloğu Etkisi
(1945-1952)
Turkey as an Area of Competition Between the Cold War Parties Between 1945-1952 in The Case of Poland
Karolina Wanda Olszowska 59
- L.N. Tolstoy'un Dünya Görüşü Bağlamında Eserlerindeki Çocukluk Teması
The Theme of Childhood in L.N. Tolstoy's Works in the Context of His Worldview
Nonna Pulat..... 75
- Azerbaycan Basınında Petersburg Camisi İnşaat Süreci
The Construction Process of Petersburg Mosque in Azerbaijan Press
Seyran Qayıbov 95
- Kadim Türk Şehri Şuşa ve İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa Muharebesi
The Ancient Turkish City of Shusha and The Battle of Shusha in The Second Karabakh War
Okan Yeşilot, Gülcan İnalıcık..... 125

Yayın Tanıtımları / Book Reviews

- Dışardan İçe İçten Dışarıya Sosyal Sermayeyi İşlevselleştirme : Bir Eşiksellik Olarak Suriyeli Göçmenler
Functionalizing Social Capital from Outside to Inside: Syrian Immigrants as a Liminality
Adem Sağır 153

16. Yüzyılda Safevî İran’ında Mevlevîliğin Yayılmamasının Nedenleri

In The 16th Century, The Reasons for The Failure of Mawlawiyya to Spread in Safavid Iran

Bahram Karju Ajirlu¹ , Hasan Hazrati²

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Bahram Karju Ajirlu (Doktora Öğrencisi),
Tehran University, Faculty of Theology, Tehran, Iran.
Tahran Üniversite, İlahiyat Fakültesi, Tahran, İran
E-posta: Bahramkarju.93@ut.ac.ir
ORCID: 0000-0001-9740-6741

Hasan Hazrati (Doç. Dr.),
Tehran University, Faculty of Theology, Tehran, Iran.
Tahran Üniversite, İlahiyat Fakülte, Tahran, İran
E-posta: hazrati@ut.ac.ir
ORCID: 0000-0001-7850-2981

Başvuru/Submitted: 26.01.2025
Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.02.2025
Son Revizyon/Last Revision Received:
02.03.2025
Kabul/Accepted: 06.03.2025

Atıf/Citation: Ajirlu, B.K., Hazrati, H. In the 16th century, the reasons for the failure of mawlawiyya to spread in Safavid Iran. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 1-18.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1327466>

ÖZ

16. yüzyılda Osmanlı ve Safevî devletleri, İslâm dünyasında iki büyük Türk devleti olarak, siyasi ve dinî sorunlar yaşıyorlardı. Bu sorunlardan biri, çeşitli nedenlerden dolayı tasavvuf tarikatlarının desteklenmesi veya baskı altına alınmasıydı. Bu tarikatlardan biri ve belki de en önemlisi Mevlevîlik tarikatıydı. Mevlevîlik, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde ortaya çıkan ve Osmanlı döneminde yaygınlaşan önemli bir tasavvufî tarikatıdır. Türkmenlerin desteğiyle Şah İsmail (1501-1524) tarafından kurulan Safevî Devleti’nin İran’da Şiiliğin yayılması konusundaki gayreti Mevlevîliğin de bu topraklardaki kaderini belirlemiştir. Safevî Devleti, Anadolu’daki Şiiliğe temayülü olan Türkmenlere sağladığı maddi ve manevi desteklerle Şii mezhebini burada yaymaya çalışırken onları Osmanlı Devleti’ne karşı isyan etmeleri konusunda da tahrik etmiştir. Diğer taraftan aynı yüzyıllarda Mevlevîlik de İran’dan neredeyse silinme noktasına gelmiştir. Safevî Devleti’nin izlediği mezhebî yayılma politikasının etkisi ve Osmanlı padişahlarının Mevlevîliği desteklemesi bu tarikatın Anadolu’da yayılmasına ve Mevlevîhânelerin sayısının artmasına sebep olmuştur. Özellikle Güneydoğu Anadolu’da kurulan Mevlevîhâneler sayesinde bu tarikat, Safevîler ile bir tampon bölge oluşmasını sağlamış ve Şiiliğin Anadolu’da yayılmasının engellenmesinde başarılı da olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı-Safevî kaynaklarına dayanarak, Osmanlı Devleti’nin siyasi, kültürel ve dinî alanlarında da aktif bir rol oynayan Mevlevîliğin Safevî topraklarında yayılma alanı bulamamasının üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevî Devleti, İran, Tasavvuf, Mevlevîlik

ABSTRACT

In the 16th century, the Ottoman and Safavid states, as two great Turkish states in the Islamic world, were experiencing political and religious problems. One of these problems was the support or suppression of Sufi orders for various reasons. One of these orders, and perhaps the most important one, was the Mevlevi order. Mevlevism is an important Sufi order that emerged during the Anatolian Seljuk period and became widespread during the Ottoman period. The efforts of the Safavid State, founded in Iran by Shah Ismail (1501-1524) with the support of Turkmens, to spread Shiism in Iran determined the fate of Mevlevism in these lands. While the Safavid State endeavoured to spread

the Shiite sect in Anatolia by providing material and moral support to Turkmens who were inclined to Shiism, it also provoked them to rebel against the Ottoman Empire. On the other hand, in the same centuries, Mevleviism almost disappeared from Iran. The influence of the sectarian expansion policy pursued by the Safavid State and the support of the Ottoman sultans for Mawlawiism led to the spread of this order in Anatolia and the increase in the number of Mawlawihânes. Thanks to the Mevlevihânes established especially in Southeastern Anatolia, this order created a buffer zone with the Safavids and was successful in preventing the spread of Shiism in Anatolia. In this study, based on Ottoman-Safavid sources, the Mevlevi order, which played an active role in the political, cultural and religious spheres of the Ottoman Empire, is analysed.

Keywords: Ottoman State, Safavid State, Iran, Sufism, Mawlawiyya

EXTENDED ABSTRACT

As a result of the Mongol attacks on Iran, scholars, dervishes and sheikhs of different Sufi orders in Iran preferred Anatolia as a region that they deemed suitable in terms of security and where they could easily transfer and spread their thoughts and beliefs. Mawlawism, which gained importance in the last periods of the Anatolian Seljuk State and the Ottoman period, emerged in Konya, the capital of the Anatolian Seljuk State, in 1280 as a result of these migrations. Mawlawism, whose source is the ideas of Mawlana, is undoubtedly the most important of the Sufi movements that make Anatolia rich in spiritual values. The absence of religious oppression in Iran during the Ilkhanids and Timurids led to the development of Sufism and the emergence of various sects. Mawlawism, which also bears important traces of Iranian culture, spread in Iranian lands during these periods and had a significant influence on the society.

However, the establishment of the Safavid State in Iran at the beginning of the 16th century by Shah Ismail with the support of the Turkmens of the Kizilbash in Iran stopped the spread of Mawlawism in this geography. With the support of the Turkmens, Shah Ismail assumed the role of the absolute protector of the Shiite sect. The Safavid State's efforts to spread Shiism in Iran were met with political and sectarian struggle by its strong rival Ottoman Empire in the west and the Uzbeks in the east. This struggle caused some Sunni groups in Iran to migrate to the Ottoman lands and Shi'ite elements in the Ottoman lands to migrate to Iran. Eventually, the Safavid State became an important political and religious rival of neighbouring Sunni states such as the Ottoman Empire. Finally, as a result of the policies pursued by the state, Shiism began to spread rapidly among Iranians. The Safavid State's adoption of a Shi'ite identity also negatively affected the Sufi movements in Iranian lands.

Although the Safavid State emerged on the basis of Sufism, its policy towards Sufism changed after the establishment of the state. The sources of the sects and their relations with the states in the region played a decisive role in the approach of the Safavid shahs towards the sects. Shah Ismail and the succeeding shahs oppressed the sects that were opposed to the Shi'ite understanding. Sufi views and orders based on the Sunnite understanding were unable to survive in Iran. As a result of this oppression, some of the Sunni sects in Iran became

Shi'ite, while a significant number had to migrate to Anatolia and India. Despite some cultural commonalities, Mawlawism was one of the sects that could not survive in Iranian lands due to the lack of favourable conditions during the Safavid period. Even the possession of Mawlana's Mesnevi, which played a leading role in determining the procedures, manners and etiquette of Mawlawism, was considered dangerous.

The Mawlawis were oppressed by the Safavids not only because they were Sunnites but also because of their proximity to the Ottoman court. The Mawlawis were expelled from Iran during the reign of Shah Tahmasb, the second ruler of the Safavid State. The main aim of the Shah was to create a new political, religious and social unity in Iran under the umbrella of Shiism by suppressing or expelling different Sufi beliefs. Shah Tahmasb's expulsion of those belonging to the Mawlana order from Iran and his suppression of other orders led to the weakening of Sufism in Iran.

Towards the end of the Safavid Empire, the strengthening of the Shiite ulema and their increasing influence on the state and society led to a change in the attitude of the central authority towards both Shiite and Sunni-oriented Sufism. In the Mawlana order, Mawlana was the murshid and after him the elebis were regarded as murshid. For this reason, Mawlawism also contradicted the basic principles of the Shiite sect. This attitude of the Shiite ulema was one of the reasons why Mawlawism could not spread in Iran in the last periods of the Safavids.

In return for the duties of lodges and dervish lodges in the social, political and religious life of the Ottoman Empire, the state supported these orders with various subsidies. Mawlawism was one of the most important orders supported by the Ottoman State. Since it was the sect most supported by the Ottoman sultans, Mawlawism was regarded as the official sect of the Ottoman Empire.

In the 16th and 17th centuries, the Shiite propaganda launched by the Safavids especially in Eastern Anatolia in order to attract the Kizilbash Turkmens in Anatolia to their side had become a major threat to the Ottoman Empire. For this reason, the Ottoman Empire allowed Mawlawism to spread in Eastern Anatolia. In return, Mawlawis played an important role in the elimination of the Shiite propaganda in Anatolia. The good relations between Mawlawism and the Ottoman Empire is another important reason why Mawlawism could not spread in Iran.

Giriş

Moğol istilasının başlamasıyla birlikte, özellikle İran'daki âlimler, dervişler ve farklı tasavvuf tarikatlarının şeyhleri, güvenlik kaygıları ve düşünce-inanç özgürlüğü arayışı nedeniyle göç etmeye yönelmişlerdir. Bu süreçte, Anadolu toprakları, hem görece daha güvenli bir ortam sunması hem de kültürel ve dini faaliyetlerin serbestçe icra edilebileceği bir zemin sağlaması nedeniyle tercih edilmiştir. Anadolu'yu yeni bir kültürel merkez hâline getiren bu göçlerle birlikte ve bu topraklarda bilimsel, kültürel ve edebî tartışmalar da yayılmaya başladı. Dönemin önemli tarikatlarından biri olan ve Selçuklu Devleti'nin son dönemleri ile Osmanlı döneminde önem kazanan Mevlevîlik de bu sürecin bir sonucu olarak Anadolu'da 1280 yılında ortaya çıktı.¹ Selçuklu ve Osmanlı toplumunda manevi dinamiklerin tartışmasız en önemlisi, tasavvufi görüşlerin ortaya çıkmasıydı. Bu toplumları manevi değerler açısından zengin kılan tasavvufi akımların şüphesiz en dikkate değerlerinden biri, temelini Mevlânâ'nın fikirlerinin oluşturduğu Mevlevîliktir. Osmanlı Devleti, toplumuna düzen sağlama hedefiyle, halk arasında derin bir manevi etkisi olan Mevlevîliğe özel bir önem gösterdi. Mevlevîler de Osmanlı Devleti ile ilişki kurmayı gerekli gördüler ve Osmanlı'yı kendileri için sağlam bir sığınak olarak değerlendirdiler.²

Mevlevîlik tarikatı Osmanlı toplumu üzerinde etkili olduğu gibi Osmanlı sarayına da girebilmiş ve bazı devlet adamları üzerinde önemli ölçüde etki sağlamıştır. Bu durum, Mevlevîliği bir devlet tarikatı hâline getirmiş ve Mevlevî tekkelerinin devlet vakıfları yoluyla maddi zenginliklere ulaşmasını sağlamıştır.³

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, İlhanlılar ve ardından Timurluların İran'da hüküm sürmesi, bölgedeki dinî baskının az olması nedeniyle tasavvufun yayılmasına olanak tanıdı. Bu özgür ortam, İran'da çeşitli tasavvufi akımların ve tarikatların gelişmesine zemin hazırladı. İran kültüründen etkilenen Mevlevîlik tarikatı, bu dönemde İran'a nüfuz ederek bölgedeki tasavvufi akımlar arasında yerini aldı.

Mevlevîler, Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin sevgi, hoşgörü ve birleştirici felsefesini İran'da yayarak geniş bir takipçi kitlesine ulaştı. Ancak 16. yüzyılın başında İran'da Kızılbaşların desteğiyle Şah İsmail tarafından Safevî Devleti'nin kurulması, bu coğrafyada Mevlevîliğin de gelişimini etkiledi. Kızılbaşlardan aldığı bu desteğin de etkisiyle Şah İsmail, Şiîliğin mutlak koruyucusu rolünü üstlenirken Safevî Devleti de komşusu olduğu Sünnî devletlerin⁴ siyasi ve mezhebî açıdan tehlikeli ve güçlü bir rakibi konumuna geldi.⁵ Safevî döneminde, Şiîliğin

1 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan sonra Mevlevilik* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1953), 26-27.

2 Ersin Nazif Gürdoğan, "Mevlânâ Dünyaya Açılan Anadolu", *(İslâm Aylık Mecmua* 28155, 1996), 17-19.

3 Şahabettin Uzluk, *Mevlânâ'nın Türbesi* (Konya: Konya Halkevi, 1946), 156; İbrahim Ateş, "Mevlânâ Dergâhı ile İlgili Vakıf ve Vakfiyeler" (Ankara: IX. Vakıf Haftası Kitabı, 1992), 31.

4 Safevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, İran'ın batısında güçlü Osmanlı Devleti ve doğusunda Timur'un torunları tarafından yönetilen Herat ve Türkistan'daki Özbek hanedanları, genellikle Hanefî mezhebine bağlıydılar. Nizamüddin Mocir Şivânî, *Teşkil-i Şahenşah-ı Safeviyye, İhya-yı Vahdet-i Milli*, (Taharan: İntişarat-ı Danişgâhı Tahran, 1346), 112, 139.

5 Anonim, *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Safevî*, düz. Ş. Yedullah, (Tahran: İntişarât-i Bunyad-i Ferheng-i İran, 1350), 345.

devletin resmî mezhebi olarak kabul edilmesi ve Safevî yönetiminin Sünnî kökenli tarikatlara karşı daha mesafeli bir tutum sergilemesi nedeniyle, Mevlevîlik İran'da geniş çapta yayılma olanağı bulamadı. Mevlevîlik, Osmanlı topraklarında gelişimini sürdürürken, Safevî yönetimi Şiîliği merkezî bir konuma yerleştirerek toplum üzerinde ideolojik bir birlik oluşturmaya çalıştı. Bu yaklaşım, Mevlevîlik gibi Sünnî tasavvuf akımlarının Safevî topraklarında etkili olmasını zorlaştırdı ve İran'da Mevlevîliğin nüfuzunu sınırlı bir düzeyde bıraktı.

1. Safevî Devleti'nin Siyasi ve Dinî Görüşlerine Kısa Bir Bakış

Safevî Devleti, ismini Erdebil'de kurulan Safevîyye tarikatının lideri Şeyh Safiyüddin Erdebili'den almaktadır. Bu devlet, Anadolu'dan İran'a giden Türkmen oymaklarının özellikle Afşar, Dulkadirli, Rumlu, Kaçar, Ustacalu (Ustaclu), Şamlu, Tekelü vs desteği ile Şah İsmail tarafından 1501'de Tebriz'de kurulmuştur.⁶ Resmî olarak On İki İmam Şiîliğini kabul eden Safevî Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) kısa sürede Osmanlı Devleti'nin siyasi ve mezhebi bünyesine karşı önemli bir tehdit hâline gelmiştir.⁷

Safevî Devleti'nin İran'da Şiîliğin yayılması konusundaki gayreti, batıda güçlü rakibi Osmanlı Devleti doğuda ise Özbekler tarafından siyasi ve mezhebî mücadeleyle karşılaşmıştır. Bunun yanı sıra Safevîlerin Şiî mezhebini kabulü, İran'daki bazı Sünnîlerin Osmanlı topraklarına, Osmanlı topraklarındaki Şiî mezhebine mütemayil unsurların da İran tarafına göç etmelerine sebep olmuştur.⁸

Şiî mezhebinde; Mehdi el-Muntazar'ın gaybet döneminde⁹ Şiîlere liderlik edebilecek kişinin, Hz. Fatıma silsilesinden gelmesi gerektiğine inanılmaktaydı. Bu nedenle kendisini meşrulaştırmak amacıyla soyunu Hz. Fatıma neslinden yedinci İmam Mûsâ el-Kâzım'a bağlayan¹⁰ Şah İsmail, Şiîliği de resmî mezhep olarak ilan etti. Şah İsmail tarafından Şiîliğin tercih edilmesinin önemli nedenlerinden birisi de devlette meşrû bir idare bütünlüğünün sağlanması arzusuuydu.¹¹ Bu sebeple belirli bir şer'î hukuk sistemi olan Şiî mezhebi Şah İsmail için biçilmiş bir kaftandı.¹² Şah, Şiî mezhebinin yayılmasını da kendi vazifesi olarak görüyordu. Nitekim Şah'ın, dönemin en önemli kaynaklarından birisi olan *Âlem-Ârâ-yı Şah İsmail*'de Allah ve imamlar tarafından görevlendirdiğini ve ortaya çıkış sebebinin de dünyayı ehl-i zulûmden temizlemek olduğunu beyan ettiği mektuplarından bahsedilmektedir.¹³

6 Hasan Beg Rumlu, *Ahsenü'l-tevarih*, (Tahran: 1357), 35-41.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilatı*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 244; Firdevs Çetin, "Osmanlı-Safevî Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1 (2011), s. 12-28, 14, 18.

8 Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 46-47.; Yıldız, Onur. *Safevîler Döneminde İran'da Din-Devlet İlişkilerinin Evrimi*. (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2023), 2.

9 Mustafa Öz, "Mehdi el-Muntazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 376-377.

10 Hace Zeynelabidin Şirazi, *Tekmilâtü'l-Ahbar*, Çev. Ebülfez Rehimli, (Bakü: İlim Neşriyatı, 1996), 10-32.

11 Habib Kartaloğlu, *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 110-111.

12 Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2018), 78-79.

13 Anonim, *Âlem-ârâ-yı Şah İsmail*, Düz. Asgar Muntazer Sâhib, (Tahran: Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1349), 200-201.

Şiiler, 941 yılında başlayan Gaybet-i Kübra (Büyük Gaybet) dönemiyle birlikte On İkinci İmam el-Mehdi'nin gaybete çekilmesi sonucu lidersiz kalmışlardır ve Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar Hz. Fatıma'nın soyundan bir naip seçememişlerdir. Bu dönemde, yalnızca Şîî inançlarının yayılmasıyla ilgilenmişler ve bunu Sünnî merkezlerden bağımsız olarak yürütmüşlerdir. Ancak Safevî Devleti'nin ortaya çıkmasıyla birlikte, Şah İsmail, İmam Mehdi'nin naibi olarak Şiilerin hem siyasi hem de dinî liderliğini üstlenmiştir.¹⁴

Şah İsmail ihtiyaç duyduğu temel askerî güç için Anadolu'daki Şîî mezhebine meyilli sûfilerinden oluşan Kızılbaş Türkmenler¹⁵ arasında güçlü bir propaganda faaliyeti yürüttü.¹⁶ Anadolu'da propaganda faaliyetleri devam ederken İran'da ise Azerbaycan toprakları Sünnî cemaatten büyük oranda temizlenmişti.¹⁷ Toplum Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a lanet etmeye davet eden Şah,¹⁸ iktidarını güçlendirmek ve Şîî inancını yaymak amacıyla On İki İmam adına sikke bastırdı. Bu sikkelerin üzerine “*Lâ İlâhe İllallah Muhammedün Resûlullah ve Aliyyün Veliyyullah*” ve “*Mukaddes Şah'ın*¹⁹ *Kulu*” ibareleri ile birlikte kendi adını da yazdırmıştır.²⁰

Şah İsmail Tebriz'de tahta oturduğu zaman, İran'ın Sünnî nüfusu azımsanamayacak derecede çoğunlukta idi. Ancak şahın izlediği siyasi ve mezhebî politika Sünnî tebaanın büyük bir kısmının kendi topraklarını terk ederek başta Osmanlı Devleti olmak üzere yabancı devletlere sığınmalarına neden oldu. İsfahan, Yezd, Şiraz gibi şehirlerde kalan ve devletin Şiileştirme politikasına karşı isyan eden Sünnîlerin büyük bir kısmı ise Şah tarafından öldürülmüştür.²¹ Nihayet devletin izlediği politikaların bir sonucu olarak Şiilik İranlılar arasında da hızla yayılmaya başlamıştır.²²

2. Safevî Devleti'nde Mevlevîliğin Yayılmasını Engelleyen Unsurlar

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nde resmî din anlayışı, Sünnî İslam çerçevesinde şekillenmiştir.²³ Düşünceleriyle Mevlevîliğin ortaya çıkmasını sağlayan Mevlânâ da Semerkand

14 Resul Caferiyan, *Safeviyye der arse-i Din, Ferheng ve Siyâset*, (Kum: Pejûheşgede-yi havza ve dâneşgâh, 1379), 109-119.

15 Konumuzun kapsamı sebebiyle tüm bu aşiretler hakkında bilgi vermek mümkün değildir. Bu konuda faydalı bir okuma için bkz: Anonim, *Kızılbaşlar Tarihi -Tarih-I Kızılbaşan*, trc. ve notlar Tufan Gündüz, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016).

16 Tufan Gündüz. “Şah İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/253-255.

17 Emir Mahmud Handemir, *İran Der Rüzgâr-ı Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî*, düz. Gulam Rıza Tabatabayi Meccid, (Tahran: Mecmua-i İntişârât-ı Edebî ve Tarihî-i Mevkufât-ı Dr. Mahmud Afşar, 1370), 145.

18 Ziyâüddin Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minin*, düz. A. Seyyid Ahmed, (Tahran: Kitâbfürûşî-yi İslâmiyye, 1365), 233.

19 Hz. Ali kastedilmektedir.

20 Kartaloğlu, *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, 100-101.

21 Oktay Efendiye, *Azerbaycan Safevî Devleti*, cev. Ali Asker, (İstanbul: TEAS Press Yayıncılık, 2007), 89-90.

22 Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, 24-27.

23 Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Osmanlılar ve Sunni-Hanefî Anlayış*, (Ankara: Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XI: 113.

şehrinde yaşamış bir Hanefî fıkıh ve kelam âlimi olan Mâtûrîdî'nin öğretilerinden etkilenmiştir.²⁴ Mevlânâ, Safevîlerin Şîî devriminden önce, geneli Sünnî olan ve şer'î konularda Hanefî mezhebine bağlı olan İran toplumundan Anadolu'ya gitmişti. Onun sahip olduğu bu dinî anlayış Osmanlı'da da aynı şekilde devam etmiştir.²⁵

Mevlânâ, “*insan küçük âlem; âlem de büyük insandır*” sözü doğrultusunda insanlar arasında mezhep, ırk, dil, renk ve cinsiyet ayırt etmiyordu. Onun bu anlayışı eserlerinde özellikle de Mesnevî'de açıkça gözlenmektedir. Mevlânâ, insanlar arasında ayırım gözetmeksizin, ayet ve hadislerde de bahsedildiği gibi tüm yaratılanlar içinde insana ayrı bir önem vermiştir.²⁶ Mevlânâ'nın tasavvuf anlayışına göre “*Allah, insana hak ve hakikati öğretebilmek için bazı kullarını ayna olarak tutar. İnsana yaraşan aynanın sırrının farkına varmak ve arkasındaki gerçeği yani yaratıcıyı görebilmektir.*”²⁷

2.1. Safevî Baskısı

Safevî Devleti, sülûlîge dayanarak ortaya çıktı ama devlet kurulduktan sonra tasavvufa karşı siyaseti değişti. Tarikatların silsilelerini dayandığı kaynak, Safevî şahlarının tarikatlara yaklaşımında da belirleyici rol oynadı. Bunun yanı sıra tarikatların bölgedeki devletlerle ilişkileri de Safevî Devleti'nin onlara karşı yaklaşımını şekillendirdi. Safevî yaklaşımı, bir hesaplaşma şeklinde ilerliyordu. İran'ın doğusundan Anadolu'ya kadar Sünnî tarikatlara ve Şîî anlayışa muhalif tarikatlara, Şah İsmail ve ondan sonraki şahlar tarafından baskı uygulanmıştır. Bu sebeple İran'da bulunan Sünnî sülûlilerin çoğu Anadolu'ya ve Hindistan'a göç etmişlerdir. Safevîlerin bu düşmanlığı,²⁸ zahirde itikadî düşmanlık olsa da aslında rakip olarak görülen bir teşkilatlanmaya yönelikti.²⁹ Bu sebeple Sünnî anlayışa mensup Nakşibendîyye ve Mevlevîlik gibi tarikatlar devletin gazabına uğradı.³⁰ Safevî Devleti'nin kuruluş yıllarında, devletin baskıcı politikaları sonucu tasavvuf şeyhlerinden İbrâhîm Gülşenî Tebriz'i terk etmiştir. Gülşenî'nin Tebriz'den ayrılmasının ardından Halvetî Tarikatı da Safevî topraklarından tamamen silinmiştir.³¹ Ayrıca Şah İsmail'in seferlerinde, Şîilik için tehlike olarak görülen tarikatlara ait kutsal mezarlar da hedef alınmış ve tahrip edilmiştir.³² Şah İsmail 1503'te Fars³³ eyaletini ele geçirdikten sonra Kâzerûnîyye Tarikatı'nın kurucusu Ebu İshak Kâzerûnî'nin türbesini tahrip edip bu tarikata

24 Franklin Lewis, *Mevlana; Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, çev. Gül Çağalı Güven – Hamide Koyukan, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010), 47.

25 Lewis, *Mevlânâ; Geçmiş ve Şimdi*, 341.

26 Hamidreza Mohammednejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *TAD* (2015), 103.

27 Himmet Konur, “Mesnevi’de Mürit-Mürşid İlişkisi”, *Tasavvuf Akademi* 14 (2005), 155.

28 Said Amir Arjomand, *Sociology of Shiite Islam*, Collected Essays, (Leiden: Brill, 2016), 343-344; Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*. Cilt 5. Tahran: Firdevsi, 1369, 5/201.

29 Yıldız, *Safevîler Döneminde İran'da Din-Devlet İlişkilerinin Evrimi*, 90.

30 Algar, Hamid. The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance. *Studia Islamica*, (1976), 141-142.

31 Konur, “Mesnevi’de Mürit-Mürşid İlişkisi”, 110-128.

32 Algar, The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance, 141-142.

33 Bugün Şiraz şehri bu eyaletin idari merkezidir.

bağlı dört bin civarında sûfiyi de öldürmüştü.³⁴

Bu şiddetli baskılar sonucunda Sünnî görüşe sahip olan bazı tarikatların Şiîleştiği de görülmektedir. Kübrevîyye'nin kollarından birisi olan Zehebîyye, hemen değilse bile kısa bir müddet sonra Şiîleşen bu tarikatlar arasındadır.³⁵ Diğer taraftan zaten Şiî akîdeye sahip olup kendisini açığa vermeyen bazı tarikatlarında da Safevîlerle birlikte kendilerini aşikâr ettikleri anlaşılmaktadır. Yine Kübrevîyye'nin kollarından olup Şeyh Muhammed Nurbahş tarafından kurulan Nurbahşîyye daha önce de Şiî mezhebi anlayışına sahip tarikatlardan olmasına rağmen takıyye etmiş ve ancak Safevîlerle birlikte asıl kimliğini ortaya çıkarmıştır. Tarikatın yayılmasında önemli rol oynayan Şeyh Muhammed Lahicî, Şah İsmail ile çağdaştır ve tarikat onun halifelîği döneminde Safevî topraklarında oldukça etkilidir.³⁶

Benzer şekilde Mevlânâ düşüncesi ve Mevlevîler de baskı altındaydı. Tasavvuf çevresinin hatırı sayılır desteğiyle İran'da iktidarı ele geçiren Safevîler, Mevlevîlerin sadece Sünnî olmaları nedeniyle değil aynı zamanda Osmanlı sarayına yakınlıklarının da etkisiyle onların faaliyetlerine kuşkuyla yaklaşmışlardır.³⁷ Şiîliğin koyu bir savunucusu hâline gelen Safevîler, Lewis'in ifadesiyle kimi zaman polemikçi tarafgirliğe sahip bir Sünnî eseri olarak Mevlânâ'nın Mesnevî'sine de saldırmışlardır.³⁸ Mevlevîliğin usul, âdâp ve erkânının belirlenmesinde başrol oynayan Mesnevî'nin evlerde bulundurulması dahi tehlikeli görülüyordu.³⁹ Mevlevîler, Safevîlerin ikinci hükümdarı Şah Tahmasb (1524-1576) döneminin sonlarına doğru ise İran'dan sürüldüler.⁴⁰ Şah I. Tahmasb'ın Mevlevî tarikatının muhiplerini İran'dan sürmesi ve diğer tarikatları da baskı altında alması İran'da tasavvufun zayıflamasına sebep oldu.⁴¹ Özellikle Sünnî tarikatların İran'da yaygınlığı ve canlılığı azaldı ve bu tarikatların dergâhları kapatıldı.⁴² I. Tahmasb'ın asıl amacı ise farklı tasavvufî inançları bastırarak Şiîlik çatısı altında siyasi, dinî ve sosyal bir birliktelik sağlamaktı.⁴³

Safevî Devleti'nin son dönemlerinde Şiî ulemanın güç kazanarak devlet ve toplum üzerinde nüfuzunu artırmasıyla birlikte merkezî otoritenin de hem Şiî hem Sünnî temayüllü tasavvufa karşı tavrı değişti. Bunun en önemli sebebi sûfilerin görüşlerinin Şiî mezhebinin temel çerçevesiyle

34 Süleyman Gökbulut, "Safevîler Devrinde Şiîliğin yayılmasında Tasavvufun Rolü. Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 288.

35 Gökbulut, "Safevîler Devrinde Şiîliğin yayılmasında Tasavvufun Rolü. Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", 291-292; Necdet Tosun, "Nurbahşîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 248-249.

36 J.Rypka, *History of Iranian Literature*, (Dordrecht: Springer, Softcover reprint of the original, 1968), 292; Hüseyin Mircaferi, "Tasavvuf ve Safevîler Döneminde Sûfi Kelimesinin Anlamındaki Aşamalı Değişim, çeviren Sagıp Atlı", *Sûfi Araştırmaları* 3/5 (2012), 107-114.

37 Lewis, Mevlâna; *Geçmiş ve Şimdi*, 504-505.

38 Lewis, Mevlâna; *Geçmiş ve Şimdi*, 522.

39 Rypka, *History of Iranian Literature*, 292; Mircaferi, "Tasavvuf ve Safevîler Döneminde Sûfi Kelimesinin Anlamındaki Aşamalı Değişim, çeviren, 107-114.

40 Rypka, *History of Iranian Literature*, 294; Meryem Mir Ahmedî, *Din ve Devlet Der Asrı Safevî*, (Tahran: intişarat Emir Kebir, 1369), 77.

41 Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, 5/221.

42 Muhsin Kiyani, *Tarih-i Hangah der İran*, (Tahran: Furuğî Deniş, 1369), 107.

43 Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, 5/201-203.

çelişmesiydi. Şîî inancında sûfliğin aksine bir mürşit vardı ve bu da *Masum İmam*’dı,⁴⁴ onun dışında kimse bu makamda olamazdı. Mevlevîlikte de mürşit Mevlânâ’yı ondan sonra ise çekebiler mürşit olarak görülmeye devam etti. Bu sebeple Mevlevîlik de Şîî mezhebinin temel esaslarıyla çelişmekteydi. Safevîlerin son dönemlerinde Mevlevîliğin İran’da yayılamamasının sebeplerinden biri de buydu. Yine bu dönemde Mevlevî şeyhlerinin yalnız başına veya topluca vecde gelip dönerek yaptıkları Semâ, Deverân⁴⁵ ve aşk Şiirleri okumaları şiddetli bir şekilde eleştirildi. Buna karşın bu dönemde Molla Sadrâ, Abdürrezzak Lahicî, Sadrulmutedhellin ve Mir Damad gibi bazı Şîî âlimlerin, sûfi yaklaşımlara meyletmeleri ve düşüncelerinin izlerine Mevlevîlikte de rastlanan Gazalî ve Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin görüşlerine yöneldikleri de görülmektedir. Bu âlimler tasavvufa şiddetle karşı çıkan Şîî ulemanın yoğun eleştirilerine maruz kalmışlardır.⁴⁶

Daha önce Sünnî sûfilere karşı mücadele eden devlet, Şîî ulemanın güçlenmesiyle beraber artık Şîî sûfilerle de anlaşmazlığa düşmüştü.⁴⁷ Şah Hüseyin (1694-1722) döneminde, Molla Başî⁴⁸ ünvanıyla en yüksek dini makama kadar ulaşan Muhammed Bâkır El-Meclisî,⁴⁹ Şîî

44 “Masum imam” terimi, Şîî İslâm’da “imam-i masum” olarak bilinen bir kavramdır. Şîî inancına göre, masum imamlar Tanrı tarafından seçilmiş, günah işlemekten tamamen korunmuş kişilerdir. Hem dinî bilgi hem de ahlaki açıdan hatasız kabul edilirler ve bu nedenle, gerçek dinî bilgileri ve gizli anlamları anlayabilen yegâne kişilerdir. Şîî Müslümanlarına göre, masum imamlar Tanrı’nın iradesini en doğru şekilde yansıtan rehberlerdir. İbrahim Musavi Zanjani, *Aka'id al-İmamîyya al-İsna Aşariyya*, (Beyrut: Mu'assasat al-Alami li-l-Matbuat, 1992), 178-182.

45 Devrân, bir sûfinin bir vaaz, Kur'an ayetleri veya ilahinin etkisiyle duygulanıp coşarak, çoğunlukla istemsiz bir şekilde yerinden kalkıp dönmeye başlamasına verilen isimdir. Bu eylem “devir”, “devran”, “deveran”, “çarhetme”, “hareket”, “kıyam” ve “semâ” gibi çeşitli terimlerle anılır. Devrân, sûfinin tek başına dönmesiyle gerçekleşebileceği gibi, bazen dervişlerin topluca ayağa kalkıp dönmesiyle de yapılır. Süleyman Uludağ, “Devran” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.9, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 248-249.

46 Abdülhüseyin Zerrinkub, *Donbaleye Cüst u Cü der Tasavvuf-i İran*, (Tahran: İntişarât-ı Emir Kebir 1357), 260-266.

47 Abdülhüseyin Zerrinkub, *Donbaleye Cüst u Cü der Tasavvuf-i İran*, 244-250.

48 Safevî Devleti’nde, Osmanlı Devleti’ndeki Şeyhülislamlık makamına denk gelen dinî makam, “Molla Başî” olarak adlandırılmıştır. Bu makam, 1127/1715 yılında Sultan Hüseyin Safevî tarafından oluşturulmuştur. Şeyhülislamlık makamının zayıflaması ve bürokratik sınıf ile Şîî din adamları arasında yaşanan örgütsel çatışmalar, Molla Başılık makamının ortaya çıkışında etkili olmuştur. Şah Sultan Hüseyin döneminde İran’daki en yüksek dini makam olarak kabul edilen Molla Başî, tüm İran din adamlarının başıydı. Görevleri arasında padişaha danışmanlık yapmak, helal gelirlerin denetimini sağlamak ve emr-i ma’ruf ve nehy-i münker (iyiliği emretme ve kötülükten men etme) görevlerini yerine getirmek bulunuyordu. Bu makam, tarih boyunca birçok değişim geçirmiş ve Kaçar döneminin sonuna kadar varlığını sürdürmüştü. Bk: Zehra Rebbani, *Mansab-ı Molla Başî der Asr-e Safevîya (zamine-ha, şekl-giri, vazâif)*. (Tahran: Yüksek Lisans Tezi, Daneşgah-e al-Zehra, Daneşgade-ye İlahiyat, 1393).

49 “Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali el-Meclisî (ö. 1110/1698) 1037’de (1627) İsfahan’da doğdu. Allâme Meclisî ve Meclisî-i Sâni olarak da bilinir. Şah İsmâil zamanında Lübnan’ın Cebelîâmil bölgesinden İran’a gelip yerleşen ve din ilimleriyle meşgul olan bir aileye mensuptur. Meclisî-i Evvel diye anılan babası Muhammed Takî dönemin âlimlerindendi. Dedesi, şiirleri ve güzel konuşmasından dolayı meclislerde aranan, bu sebeple Meclisî mahlası ile tanınan Maksûd Ali’dir. Safevî şahlarından bilhassa Süleyman ve Hüseyin’le yakın ilişkiler kuran Meclisî, eserlerini ve özellikle Bihârü’l-envâr’ı telif ederken onlardan önemli ölçüde malî destek sağladı. Bundan dolayı adı geçen iki hükümdar için aşırıya kaçan övgü ifadeleri kullandı. Mustafa Öz. “Meclisî, Muhammed Bâkır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/253-255

mezhebine karşı muhalif olanların tamamını susturmuştu. Ayrıca İsfahan şehrinde bulunan Hindulara ait putların kırılması için emir de veren Muhammed Bâkır, tasavvuf ve tasavvufi oluşumlara tamamen karşıydı ve sûfiler ile yoğun bir şekilde mücadele etmişti. Onun, Şîî mezhebenden olmayanlara karşı takınmış olduğu tavır ahalinin de tepkisini çekmişti.⁵⁰

Safevî döneminde Şîî fakihler ve ulema tarafından tasavvufun âdâb ve erkânına karşı çıkmak amacıyla çeşitli reddiyeler de yazılmıştır. Hür El-Âmilî'nin "*Risâletü'l-İsnâ 'aşeriyye Fi'r-red 'Ale's-Şûfiyye*",⁵¹ Molla Mutahhar bin Muhammed Mikdadî'nin "*Redd 'Ale's-Şûfiyye*" ve Molla Muhammed Tâhir Kummî'nin "*Fevâidü'l-Dînîyeh Fi'r-Red Ale'l-Hukemâ Ve's-Şûfiyyeh*" ve "*Tuhfetü'l-Ahyâr fî Şerh-i Mûnîsü'l-Ebrâr*" adlı eserleri Mevlevîliğin de dâhil olduğu tasavvuf anlayışına karşı yazılan reddiyeler arasındadır.⁵² Kummî, *Tuhfetü'l-Ahyâr fî Şerh-i Mûnîsü'l-Ebrâr* adlı eserinde *Mollâ-yı Rûm* (Rum Mollası) ve *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Muhibbi* olarak tanımladığı⁵³ Mevlânâ'yı ağır bir dille eleştirmiş ve onu kâfir ilan etmiştir. Kummî'nin, Mevlânâ'yı kâfir ilan etmesine gerekçe gösterdiği beyitlerden bazıları şu şekildedir:

"Eblehân ta'zîm-i mescid mîkonend
Der cefâ-yı ehl-i dil ced mîkonend
Ân mecâz est îyn hakikat ey harân
Nîst mescid coz derûn-i serverân
Mescidî kân enderûn-ı evliyâst
Secdegâh-ı cümle est âncâ Hüda est."⁵⁴

"Aptallar mescide saygı gösterirken, gönül sahiplerine cefa etmekte ısrar ederler.
A eşekler, o mecazdır; buysa gerçek. Mescit, ancak uluların gönlüdür.
Velilerin içlerindeki mescit, herkesin secde yeridir. Orada Allah vardır."⁵⁵

Kummî'nin ifadelerine göre tekke ehlinin kalbini, Allah'ın evi ve insanların da secdegâhı olarak gördüğü ve Allah katında muhterem sayılan ve ehlibeytin hadislerinde faziletlerinden sıkça söz edilen mescitlerin kutsallığını hafife aldığı için olmak üzere Mollâ-yı Rûm iki cihetten kâfir sayılması gerekmektedir. Kummî ayrıca eserinde mescitlerin kutsallığını bildiren hadislerle de yer vererek Mevlânâ'nın İslam ahkâmının dışına çıktığını ispat etmeye çalışmıştır.⁵⁶ Bunun dışında Kummî eserin çeşitli sayfalarında Mevlânâ'nın beyitlerine yer vererek Mevlânâ'yı ve onun ardılları Mevlevîleri de kâfir ilan etmiştir.⁵⁷

50 Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, 5/206.

51 Muhammed bin Hasan Hür El-Âmilî. *Amal al-'Âmil*. (İsfahan: Müessese-i Tahkikât ve Neşr-i Ma'ârif-i Ehli'l-Beyt, 1395), 144.

52 Ağa Bozorg Tahrânî. *Müsnifât-i Şî'ah*, (Meşhed: 1372), IV/61

53 Molla Muhammed Tâhir Kummî. *Tuhfetü'l-Ahyâr*. (Çap-ı Musavver, 1336), 19.

54 Kummî, *Tuhfetü'l-Ahyâr*, 82.

55 Celâleddin-i Rûmî, Mevlânâ. *Mesnevî-I Manevî*. çev. Derya Örs-Hicabi Kırılancı. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 282.

56 Kummî, *Tuhfetü'l-Ahyâr*, 82.

57 Kummî, *Tuhfetü'l-Ahyâr*, 19, 28, 82, 87, 88.

Safevî döneminde tasavvufa reddiye yazanlar da iki gruba ayrılıyordu. Birinci grup tasavvuf ve irfan karşıtıydı ve kendilerini tamamen tasavvuf ve irfanın yok edilmesine adanmışlardı. Bu nedenle tasavvuf ehlini lanetliyor ve tekfir ediyorlardı. Tasavvufa düşmanlığı açıkça bilinen Kummî, bu grupta yer almaktaydı. Şeyh Bahâî ve Molla Sadra'nın da aralarında bulunduğu ikinci grup ise tasavvufa tam anlamıyla karşı değillerdi. Onlar tasavvufun bazı görüşlerini eleştiriyorlardı.⁵⁸

Safevî dönemi araştırmalarıyla bilinen Caferîyân'ın ifadelerine göre iki yüz kırk yıllık idaresinde Safevîler, Şîî tasavvufundan fıkıh temelli bir Şîî hukuk anlayışına geçtikleri bir dinî düşünce değişimi yaşamışlardır. Bu süreçte, ilk başta tasavvufun yerini irfan ve felsefe alırken, daha sonra irfan ve felsefe önemini yitirmiş ve onların yerini de fıkıh almıştır.⁵⁹

Netice itibariyle Safevî iktidarının sonlarına doğru İran'da fıkıh ve içtihadın temeli sağlamlaştırıldı ve kısa bir süre içinde devlete nüfuz eden bir grup din adamı ortaya çıktı. Bu değişim edebi açıdan bazı önemli sorunları doğurdu. Safevî hükümdarlarının verdiği destek ile nüfuzları artan Şîî fıkıh âlimleri, tasavvufî düşüncelerle mücadele edip, dördüncü yüzyıldan Şah İsmail'in ortaya çıkışına kadar İran şairlerinin tek ilham kaynağı olan tasavvufun kaynaklarının büyük oranda kurummasına ve uzun yıllar boyunca izole bir halde kalmasına sebep oldular.⁶⁰ Özellikle Mesnevî'nin evlerde bulundurulmasının yasaklanması başta olmak üzere Mesnevî'ye karşı yürütülen olumsuz propaganda İran irfan ve edebiyatının Safevî döneminde sekteye uğramasının en önemli sebepleri arasındadır. Ayrıca tasavvuf ehlinin tekfir edilmesi ve cezalandırılması da bu dönem Fars edebiyatının gelişmesini engelleyen önemli faktörlerdendir.⁶¹

2.2. Osmanlı Desteği

Tekke ve zaviyelerin Osmanlı Devleti sosyal, siyasi ve dinî hayatında üstlenmiş olduğu vazifelere karşılık, devlet de sağladığı çeşitli desteklerle bu merkezleri koruyup gözetmekteydi. Devlet tarafından vakıflar verilen bu merkezlerin tamiratları yapılmakta ve başta yiyecek olmak üzere giderleri de karşılanmaktaydı. Ayrıca devletin tekkelerden bir diğer önemli beklentisi de “İsticlab-ı Da'vât-ı Hayriye” idi. Serdar Ösen'in ifadeleriyle İsticlab-ı Da'vât-ı Hayriye, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren gerek devletin kuruluş ve genişlemesi süreci, gerekse fethedilen yerlerin iskân edilmesi, Türkleştirilmesi ve Sünnî İslam'ın yeni fethedilen bölgelere yayılması sürecinde gerçekleştirdikleri katkıları ve devletin zaferi için edilen duaları ifade etmektedir.⁶²

58 Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, 5/216; Mehmed Reza İsfendiyar. *Tarih-i Tasavvuf ve İrfan-i İslami*. (Tahran: İntişarat semt, 1398), 58.

59 Resul Caferiyan, *İlel-i Beroftaden-i Safeviyan*, (İsfahan: sazman-i tebliğât İslami, 1372), 30.

60 Ebû'l-Kâsım Tâherî, *Tarih-i Siyasî ve İctimayî-i İran*, (Tahran: İntşârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1384), 172-173.

61 Edward Braun, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, çev. Fethullah Muctebayi, (Tahran: Şirket sehmi kitabhaye cibi, 1342), IV: 36-37.

62 Serdar Ösen, *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevilik (19. yüzyıl)*, (İstanbul: Kitap yayınevi, 2015), 137-138.

Mevlânâ'nın düşünce sistemi üzerine kurulan Mevlevî Tarikatı'nın tekkelerine Mevlevîhâne denilmektedir.⁶³ Mevlevîhâneler, genelde büyük şehirlerde ve yollar üzerinde inşa edilmişlerdir. Osmanlı topraklarında ilk Mevlevîhâne, Sultan II. Murad döneminde kurulmuş ve Mevlevîlik, 16. yüzyılda Osmanlı devlet adamlarından gördüğü yakın ilgiyle büyük bir güç hâline gelmiştir. Özellikle Sultan II. Bayezid döneminde Mevlevîler, Osmanlı sultanlarından ve diğer devlet adamlarından destek almaya başlamışlardır. Bayezid'in tasavvufa olan düşkünlüğü Mevlânâ'ya büyük bir saygı ve sevgi duymasını ve onun Konya'daki türbesinde tamirat ve değişiklikler yaptırmasını sağlamıştı.⁶⁴ Osmanlı Devleti, Mevlevî Dergâhı'na ait bu vakfı, Karamanoğulları'nı kendi topraklarına kattıktan hemen sonra onlardan devralmış ve evkafın muhasebesini yaptırmıştı.⁶⁵ Yavuz Sultan Selim'den sonra ise Konya'ya salyâne adı verilen paranın gönderilmesi geleneksel hale getirildi. Kanuni Sultan Süleyman da Mevlevî Dergâhı ve şehirde kendi adına inşa ettirdiği cami için harcanmak üzere Karaman Vilayeti defterdarları aracılığıyla buraya salyâneler göndermiştir.⁶⁶

Mevlevîlik, Osmanlı padişahlarının en çok sevdiği ve desteklediği önemli tarikatlardan biri haline gelmişti. Bu sebeple Mevlevîlik için Osmanlı Devleti'nin resmî tarikatı ifadesi dahi kullanılmaktadır.⁶⁷ Bazı padişahların da bu tarikata girmesi, devlet adamlarının ve halkın Mevlevîliğe karşı büyük bir ilgi duymasına yol açmıştır. Bundan dolayı Mevlevîler de genellikle Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaları desteklemişler ve devlete karşı muhalif hareketler içerisinde bulunmamışlardır. Mevlevîler kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı Devleti ile daima iyi ilişkiler kurmuşlardır.⁶⁸ Hatta olası bir karışıklık durumunda birbirlerini de desteklemişlerdir.⁶⁹ Bunda tarikatın insancıl, üretken, sanata, ilme ve kültüre değer veren anlayışa hâkim olmasının önemli rolü vardır. Mevlevî olsun veya olmasın Osmanlı padişahları ve devlet adamları Mevlevîleri uygar bir topluluk olarak görmüşler ve bu sebeple de onlardan destek ve himayelerini eksik etmemişlerdir. Bu destek ve himaye Mevlevîleri diri tutmuştur. Ayrıca onların Osmanlı Devleti'ne bağlı olmalarını ve Osmanlı toplumunda daha uyumlu bir topluluk haline gelmelerini sağlamıştır.⁷⁰

Osmanlı döneminde Mevlevî Şeyhleri toplumdan ve halktan ayrılmamışlardır. Daha çok halk tarikatı olan Mevlevîlik, Mevlânâ'nın düşüncesindeki insanlık, Şiir, müzik, ahlak ve maneviyat nedeniyle insanları etkilemiştir. Mevlevîlik köylere kadar yayılmış ve buralarda Mevlevî

63 Geniş bilgi için bkz. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*.

64 Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, (İstanbul: İletişim Yay, 2002), 157.

65 Gocagül Artam, *Osmanlı Devleti'nde Mevlevî Tarikatı'nın Klasik Öncesi Dönemi (13-17.Yüzyıllar)*, (İstanbul: Encümeni Yayınları, 2007), 139.

66 Artam, *Osmanlı Devleti'nde Mevlevî Tarikatı'nın Klasik Öncesi Dönemi (13-17.Yüzyıllar)*, 140.

67 Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Süfîler, Devlet ve Ulema* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2007), 26.

68 Nilgün Açık Önkaz, "Mevlevîlerin Yönetimle İlişkileri", *Akademik Bakış Dergisi* 23 (2011), 7; Yusuf Küçükdağ, *Türk Aleviliği Araştırmaları*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2010), 126-127.

69 Murat Akgündüz, "Mevlevîlik ve Osmanlı Padişahları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2007), 44.

70 Nilgün Açık Önkaz, "Mevlevîlerin Yönetimle İlişkileri", 7.

tekkeleri de kurulmuştur. 16. yüzyıldan sonra Mevlevîhâneler ve Tekkelerin çoğunlukla Osmanlı padişahları, devlet adamları, vezirler, beyler ve halk tarafından yaptırılmıştır.⁷¹ Mevlevîhânelerin tamiri ve buna benzer maddi destekler de padişah emriyle hazineden yapılmaktaydı.⁷²

Hasılı Mevlevîlik, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir müesseseye oldu. Osmanlı Devleti'nin her döneminde padişahlar ve vezirlerin maddi ve manevi olarak bu müesseseye önem vermesi tebaanın yoğun bir şekilde Mevlevîliğe yönelmesine sebep olurken bu tarikatın da Osmanlı topraklarında güven içinde barınmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin onlara karşı izlediği politikanın da bir sonucu olarak Mevlevîliğin Şîî inançlar taşıyan Şems kolu bile Safevîlere bağlanmamıştır.⁷³ Ayrıca Mevlevîler, Osmanlı Devleti'ne sadık kalarak devletin dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman olmuşlardır. Mevlevîlerin 16 ve 17. yüzyılda Safevî yerine Osmanlı Devleti topraklarını tercih etmelerinin en önemli sebebi de devletin Mevlevîliğe sağladığı bu güven ortamı ve imkânlardır.

2.3. Osmanlı ve Safevî Devleti'nin İzlediği Dinî Politika

Osmanlı ve Safevî Devleti hem siyasi hem de dinî açıdan birbirine karşıydı ve iki devlet arasında farklı dönemlerde siyasi ve dinî çekişmeler meydana gelmişti. Osmanlılar peygamberin yanında dört halife ve sahabe-i kirama da hürmet eden Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak da adlandırılan Sünnî anlayışın temsilcisiydi.⁷⁴ Safevîler ise Peygamberin yanı sıra halifelerden sadece Hz. Ali'ye ve ehlibeyte hürmet etmekteydiler. Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e zulüm ettiklerine inandıkları diğer üç halife hakkında ise son derece olumsuz düşüncelere sahiptiler. Safevî kendi siyasetini ve mezhebini haklı görürken, padişahlarını Müslümanların halifesi olarak gören Osmanlı da kendi siyasetini ve mezhebini hak mezhep olarak görüyordu. Bu süreçte, Safevîler tarafından reddedilen ve Osmanlılar tarafından desteklenen Mevlevîlik ise, bu İki Türk Devleti arasında önemli bir role sahiptir.

Safevîlerin Anadolu'da bulunan Kızılbaş Türkmenleri yanlarına çekebilmek amacıyla özellikle Doğu Anadolu başlattığı Şîî propaganda olduğu 16 ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit unsuru hâline gelmişti.⁷⁵ Osmanlı Devleti'ni savaş yoluyla ortadan kaldıramayacağını anlayan Safevî Devleti, siyasi ve mezhebî hareketlerle devleti içeriden zayıflatma yolunu seçip Türkmen aşiretler arasında yürüttüğü propagandayı daha ciddi ve daha sistemli bir hâle getirmişti.⁷⁶ Onlara sağladıkları maddi ve manevi desteklerle Şîî mezhebini Anadolu'da yaymaya çalışırken, Şîîliğe temayülû olan Türkmenleri ise Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri konusunda tahrik etmiştir.⁷⁷

71 Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 246-247.

72 Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 248.

73 Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 247-248.

74 Mustafa Özsaray, *19. Yüzyıl Arşiv Belgeleri ışığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri*, (İstanbul: İz yayınları, 2021), 58.

75 Çetin, "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi", 23.

76 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 1998), 102; Çetin, "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi", 20.

77 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîyye Teşkilatı*, 223.

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti ile sıkı ilişkiye sahip olan Mevlevîlik, devletin dinî ve siyasi ilkelerine bağlı kalmış ve Osmanlı hükümetinin hedefleriyle uyumlu hareket etmiştir.⁷⁸ Anadolu'da Safevîlerin yürüttüğü Şîilik propagandasının ortadan kaldırılmasında da önemli rol üstlendi. Yavuz Sultan Selim döneminde hızla büyüyen Şîi tehlikesine karşı Mevlevîliğin yaygınlaştırılması bir devlet siyaseti olarak belirlenmişti. Devlet, özellikle Güneydoğu Anadolu'da yürütülen propagandayı durdurmak için Halvetîlik ve Mevlevîliğin bölgede hızla yayılmasını sağladı.⁷⁹ Yine bu doğrultuda devlet âyana ve taşra yöneticilerine ulaşmış ve bölge insanının da imkânlarıyla burada Mevlevîhâne inşa ettirilerek sayısı artırıldı.⁸⁰

Mevlevîhâneler, Güneydoğu Anadolu'da özellikle Safevî Tarikatı'na dolayısıyla Şah İsmail'e ve Şîî görüşlere temayül olan Türkmenlerin meskûn oldukları yerlerde inşa edilmiştir. Diyarbakır'ın doğusunda kalan Osmanlı topraklarında, batısında olduğu gibi Mevlevîhâne inşası yönüne gidilmemiştir. Cezmi Tunçer bu politikayı “*toplumun kültürel, sosyal ve inanç eğilimine*” bağlamaktadır.⁸¹ Bu Mevlevîhâneler aracılığıyla Şîî propagandasını ortadan kaldırmayı amaçlayan devlet bölgedeki egemenliğini de sağlamıştır.⁸² Böylece Osmanlı Devleti'nin en saygın tasavvuf çevrelerinden biri olan Mevlevîlik, Osmanlı Devleti'nin yanında bulunup ve sosyal, siyasi ve dini hareketlerde devlete destek olmuşlar bu sebeple de devletin güvenini de kazanmışlardır.⁸³

Osmanlı Devlet adamlarının Mevlevîliğe olan ilgililerinin Anadolu'da tarikatın yayılması ve buna bağlı olarak da Mevlevîhânelerin sayısının artmasının önemli bir nedeni olsa da⁸⁴ devletin 16. yüzyılda Mevlevîliğin ülke sathında yayılmasını sağlamak amacıyla Mevlevîhâneler kurma yönüne gitmelerinin temelinde yatan en önemli nedenlerden birisi de İran'dan gelen Safevî tehlikesidir. Devlet böylece Anadolu'da Mevlevîliğin hızla yayılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Mevlevîler Anadolu'da Safevîlerin siyasi ve mezhebî faaliyetlerine karşı ve Osmanlı dinî ve siyasi görüşlerine dayanarak Anadolu toplumunu oldukça etkilemişlerdi buna rağmen bazı dönemlerde Mevlevîlikle ilgili çeşitli iftira kampanyaları da yürütülmüştü. Şerif Mardin'in belirttiğine göre Osmanlı uleması tarafından Türk medreselerinde bir müddet Farsça öğretiminin yasaklanmasından sonra Mevlevîler, Safevîlerin kendilerine destek verdiğinden şüphelendikleri için ulemanın böyle bir adım attığını zannetmişlerdir.⁸⁵

Yukarıda da değinildiği üzere, Diyarbakır'ın batısındaki topraklarda bulunan Kızılbaş Türkmenlerdeki Ehl-i Beyt sevgisi Safevîlere temayül olarak algılanmıştı. Buna karşılık

78 Küçükdağ, Antep Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri, 246.

79 Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 193, 203-204.

80 Yusuf Küçükdağ, “Antep Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri”, (*Türk Tasavvuf Araştırmaları Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, 22 Ekim 1999, Gaziantep: 2000), 245.

81 Orhan Cezmi Tuncer, “Kilis Mevlevihanesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 2 (1996), 259-281, 265.

82 Yusuf Küçükdağ, “Antep Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri”, 245.

83 Ahmet Yaşar Ocak, “*Din ve Düşünce*”, (İstanbul: Osmanlı Medeniyeti Tarihi 1999), I: 130.

84 Hasan Yüksel, “Ayıntab Mevlevîhânesi”, *Toplumsal Tarih* 1/5 (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mayıs 1994), 43- 46.

85 Şerif Mardin, “Mevlevî”, *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, Edited by: John L. Esposito, (New York: Oxford University Press, 2009).

Osmanlı Devlet'i de Mevlevîliğin gücünden istifade ederek Anadolu'yu siyasi ve mezhebî açıdan Safevîlere karşı korumaya çalıştı. Günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesinin İran sınırları içinde olmaması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hâkimiyet sahasında yer alması Osmanlı Devleti'nin bölgede siyasi ve mezhebî açıdan izlediği bu ince faaliyetlerine bağlanabilir.⁸⁶

Sonuç

Mevlevî tarikatı, Hanefî Sünnî mezhebi çerçevesinde, Mevlânâ'nın düşüncelerinden etkilenerek Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti döneminde gelişip yayılmıştır. Osmanlı döneminde Mevlevîliğin büyümesi ve yayılması, İran'daki Şîî Safevî Devleti ile aynı zamana denk gelmiştir. Bu tarikat, İran'daki Şîî ve İranî kültür eğilimlerine rağmen, İran'da yayılmayı başaramamıştır. İran'da Safevî döneminde Mevlevîliğin yayılamamasının en önemli nedenlerinden biri Safevî döneminde İran'da tasavvufi tarikatların özellikle Mevlevîliğin baskı altında tutulmasıdır. Buna karşılık tarikat, Osmanlı Devleti'nde büyük bir teveccüh görmüştür. Osmanlı Devleti'nin Mevlevîlere olan bu ilgisi tarikatın Osmanlı topraklarında kendisini güvende hissetmesine ve rahat bir şekilde yayılma ortamı bulmasına sebep olmuştur.

Mevlevîliğin Osmanlı topraklarında yayılıp İran'da yayılamamasının diğer bir önemli nedeni de mezhep çatışmasıdır. Safevîlerin Şîî bir anlayışla ortaya çıkması sünnî tarikatların özellikle de Mevlevîliğin İran'da yayılmasının önündeki büyük bir engeldir. Mevlevîlik bu farklılık nedeniyle İran'da yayılamadığı gibi Safevî şahları Mevlevîleri ülke topraklarından çıkarmanın yollarını aramışlar ve kimi zaman da başarılı olmuşlardır. Safevî şahlarından aldıkları destekle önemli bir nüfuz elde eden Şîî ulema ise genel olarak tasavvufi düşünceler karşısında yer almış ve reddiyeler yazarak tasavvufi akımlarla mücadele etmişlerdir.

Mevlevîliğin Safevî İran'ında yayılamamasının diğer önemli sebepleri Osmanlı padişahları ve devlet adamlarının maddi ve manevi destekleri, Mevlevîlerin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve dini politikalarıyla uyumlu hareket etmeleridir. Devlet, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Şîîlik propagandası yapan Safevî temsilcilerine karşı Sünnî mezhebinin yaygınlaştırılmasına yönelik Mevlevî dergâhları kurmuş ve Mevlevîliğin Osmanlı topraklarında yayılmasına ön ayak olmuştur.

86 Küçükdağ, Antep Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri, 247.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- B.K.A., H.H.; Veri Toplama- B.K.A., H.H.; Veri Analizi/Yorumlama- B.K.A., H.H.; Yazı Taslağı- B.K.A., H.H.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- B.K.A., H.H.; Son Onay ve Sorumluluk- B.K.A., H.H.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- B.K.A., H.H.; Data Acquisition- B.K.A., H.H.; Data Analysis/Interpretation- B.K.A., H.H.; Drafting Manuscript- B.K.A., H.H.; Critical Revision of Manuscript- B.K.A., H.H.; Final Approval and Accountability- B.K.A., H.H.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Açık Önkaş, Nilgün. “Mevlevîlerin Yönetimle İlişkileri”. *Akademik Bakış Dergisi*, 2011, 23/1-8.
- Akgündüz, Murat. “Mevlevîlik ve Osmanlı Padişahları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2007, 18/18: 37-44.
- Akyol, Taha. *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*. İstanbul: Doğan Kitap, 2018.
- Algar, Hamid. The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance. *Studia Islamica*, 1976.
- Anonim. *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*. düz. Asgar Muntazer Sâhib. Tahran: Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1349.
- Anonim. *Kızılbaşlar Tarihi (Tarih-i Kızılbaşan)*. trc. ve notlar Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Anonim. *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Safevî*. (Ş. Yedullah, Düz.) Tahran: İntişarât-i Bunyad-i Ferheng-i İran, 1350.
- Arjomand, Said Amir. *Sociology of Shiite Islam*, Collected Essays, Leiden: Brill, 2016.
- Artam, Gocagül. *Osmanlı Devleti'nde Mevlevî Tarikatı'nın Klasik Öncesi Dönemi (13-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Encümeni Yayınları, 2007.
- Ateş, İbrahim. “Mevlânâ Dergâhı ile İlgili Vakıf ve Vakfiyeler”, Ankara: IX. Vakıf Haftası Kitabı, 1992.
- Braun, Edward. *Tarih-i Edebiyat-ı İran*. çev. Fethullah Muctebayi. Tahran: Şerket Sehami Ketabha-i Cibi, 1342.
- Caferiyan, Resul. *Safevîyye der 'arse-i Dîn, Ferheng ve Siyâset*. Kum: Pejûheşgede-yi Havza ve Dâneşgâh, 1379.
- Caferiyan, Resul. *İlel-i Beroftaden-i Safevîyan, İsfahan*. Sazman-i Tebliğât İslami, 1372.
- Cezmi Tuncer, Orhan. “Kilis Mevlevîhanesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 1996, 2: 259-281.
- Çetin, Firdevs. “Osmanlı-Safevî Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2011, 2/1: 12-28.
- Efendiye, Oktay. *Azerbaycan Safevî Devleti*. çev. Ali Asker, İstanbul: TEAS Press Yayıncılık, 2007.
- Gökbulut, Süleyman. “Safevîler Devrinde Şiîliğin yayılmasında Tasavvufun Rolü”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, 15/30: 269-297.
- Gölpinarlı, Abdülbaki. *Mevlana'dan sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1953.
- Gündüz, Tufan. “Şah İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 253-255. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Gürdoğan, Ersin Nazif. *Mevlânâ Dünyaya Açılan Anadolu*. İslâm Aylık Mecmua, 1996.

- Handemîr, Emir Mahmud. *İran Der Rûzgâr-ı Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî*. düz. Gulam Rıza Tabatabayi Meed. Tahrân: Mecmua-i İntişârât-ı Edebî ve Tarihi-i Mevkufât-ı Dr. Mahmud Afşar, 1370.
- Hür El-Âmilî, Muhammed bin Hasan. *Amal al- 'Âmil*. İsfahan: Müessesese-i Tahkikât ve Neşr-i Ma'ârif-i Ehli'l-Beyt, 1395.
- İlhan, Avni. "Bâtuniyye", İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1992, 5: 190-194.
- İsfendiyar, Mehmed Reza. *Tarih-i Tasavvuf ve İrfan-i İslami*. Tahrân: İntişarat semt, 1398.
- Kartaloğlu, Habib. *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Kiyani, Muhsin. *Tarih-i Hangah der İran*. Tahrân: Furuğî Deniş, 1369.
- Konur, Himmet. "Mesnevi'de Mürîd-Mürşid İlişkisi". *Tasavvuf Akademi*, 2005, 14.
- Konur, Himmet. *İbrâhîm Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*. İstanbul: İnsan Yay, 2000.
- Küçükdağ, Yusuf. "Antep Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri". *Türk Tasavvuf Araştırmaları Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*. 2000, 22 Ekim, Gaziantep.
- Küçükdağ, Yusuf. *Türk Aleviliği Araştırmaları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2010.
- Kummî, Molla Muhammed Tâhir. *Tuhfetü'l-Ahyâr*. Çap-ı Musavver, 1336.
- Lewis, Franklin. *Mevlânâ; Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*. çev. Gül Çağalı Güven-Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-I Manevî*. çev. Derya Örs-Hicabi Kırılanc. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. "Mevlevî", *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*. Edited by: John L. Esposito, New York: Oxford University Press, 2009.
- Mir Ahmedi, Meryem. *Din ve Devlet Der Asr-ı Safevî*. Tahrân: intişarat Emir Kebir, 1369.
- Mircaferi, Hüseyin. "Tasavvuf ve Safevîler Döneminde Süfi Kelimesinin Anlamındaki Aşamalı Değişim". çev. Sagıp Atlı. *Süfi Araştırmaları* 2012, 3/5: 107-114.
- Mohammednejad, Hamidreza. "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem". Ankara: TAD, 2015.
- Musavi Zanjani, İbrahim. *Aka'id al-İmamiyya al-İsna Aşariyya*, Beyrut: Mu'assasat al-Alami li-l-Matbuat, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Din ve Düşünce". İstanbul: *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yay, 2002.
- Ösen, Serdar. *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevilik (19. yüzyıl)*. İstanbul: Kitap yayınevi, 2015.
- Öz, Mustafa. "Meclisî, Muhammed Bâkır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 253-255. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. "Mehdî el-Muntazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 376-377. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Özsaray, Mustafa. *19. Yüzyıl Arşiv Belgeleri ışığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri*. İstanbul: İz yayınları, 2021.
- Rebbani, Zehra. *Mansab-ı Molla Başî der Asr-e Safevîya (zamine-ha, şekl-giri, vazaiif)*. Tahrân: Yüksek Lisans Tezi, Daneşgah-e al-Zehra, Daneşgade-ye İlahiyat, 1393.
- Rumlu, Hasan Beg. *Ahsenü'l-tevarih*. Tahrân: 1357.

- Rypka, Jan. *History of Iranian Literature*. Dordrecht: Springer, Softcover reprint of the original, 1968.
- Safa, Zebihullah. *Tarih-i Edebiyat der İran*. Cilt 5. Tahran: Firdevsi, 1369.
- Sümer, Faruk. *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Şirazî, Hacı Zeynelabidin. *Tekmilâtü'l-Ahbar*. çev. Ebülfez Rehimli, Bakü: İlim Neşriyatı, 1996.
- Şirazî, Mâsum Ali Şah. *Tarâiku'l-Hakâyik*. düz. Muhammed Cafer Mahcûb. Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-i Senâî, 1339.
- Şuşterî, Ziyâüddin. (1365). *Mecâlisü'l-Mü'minîn*. düz. A. Seyyid Ahmed, (Cilt I-II). Tahran: Kitâbfürûşî-yi İslâmiyye.
- Şeybânî, Nizamüddin Mocir. *Teşkil-i Şahenşah-ı Safeviyye*. İhya-yı Vahdet-i Millî. Tahran: İntişarat-ı Danışgahı Tahran, 1346.
- Tâherî, Ebû'l-Kâsım. *Tarihe Siyasi ve Ecetmayi İran*. Tahran: intişarat-ı ilmi ve ferhengi, 1384.
- Tahrânî, Ağa Bozorg. *Müsnifât-i Şî'ah*, İran: Meşhed, 1372.
- Tosun, Necdet. “Nurbahşiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 248-249. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Uludağ, Süleyman. “Devran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 248-249. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Uzluk, Şahabettin. *Mevlânâ'nın Türbesi*. Konya: Konya Halkevi, 1946.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. *Osmanlılar ve Sunni-Hanefi Anlayış*. Ankara: Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Yıldız, Onur. *Safevîler Döneminde İran'da Din-Devlet İlişkilerinin Evrimi*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2023.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler, Devlet ve Ulema*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2007.
- Yüksel, Hasan. “Ayıntab Mevlevihânesi”, *Toplumsal Tarih* 1/5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Zerrinkub, Abdülhüseyn. *Donbaleye Cüst u Cû der Tasavvuf-i İran*. Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 1357.

Güney Kafkasya Tarihine Yeni Bir Bakış: Tarihi Gerçekler ve Sahtelikler

The Importance of New Research on The History of The South Caucasus

Gasim Hacıyev¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gasim Hacıyev,
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya
Araştırmaları Enstitüsü, Kafkasya Tarihi, Bakü,
Azerbaycan
E-posta: gasimh@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6500-7890

Başvuru/Submitted: 18.09.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.11.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
02.12.2024

Kabul/Accepted: 13.01.2025

Atıf/Citation: Hacıyev, G. The importance
of new research on the history of The South
Caucasus. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal
of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 19-37.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1552120>

ÖZ

Kafkasya dünyanın ilginç bölgelerinden biridir. Doğal ve coğrafi yönüne göre iki kısma ayrılan Kafkasya'nın büyük bir kısmı Güney Kafkasya'dır. Son dönemde Güney Kafkasya tarihi üzerine çok sayıda çalışma yapılmış, çeşitli eserler ortaya çıkmıştır. Bu, Güney Kafkasya tarihinin incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Güney Kafkasya, doğal-coğrafi ve jeopolitik açıdan ilgi çekici, nüfus açısından zengin, çok sayıda halkın ve etnik grubun yaşadığı bir bölge olarak biliniyor. Güney Kafkasya'nın bu özellikleri, tarihinin kapsamlı, somut ve objektif olarak incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu bölgenin tarihinin, özellikle de antik döneminin yakın zamana kadar karıştırılması ve bu tarihin bir takım araştırmacılar tarafından Güney Kafkasya halklarının tarihi rolü, kültürü, etnik kompozisyon ve etnik köken hakkında uydurma bilgilerle karmaşıklaştırılması, yani tahrif edilmesi üzücüdür. SSCB'nin çöküşü ve bağımsız devletlerin oluşmasıyla birlikte tüm süreçlerde şeffaflığın başladığı, devletlerin ve halkların tarihinin yazılmasında meydana gelen sahtekarlıkların devletlerden kontrol edilerek ortadan kaldırılmasına yönelik koşulların yaratıldığı bilinmektedir. Kaynaklara, haritalara ve tarih yazımına da yansıyan bu sahtekarlıklara daha fazla dikkat edilmelidir.

Burada asıl amaç, eski çağlardan modern zamanlara kadar Güney Kafkasya devletleri ve halklarının genel tarihinin çalışma düzeyine dikkat çekmek, gerekli konuların çözümüne yardımcı olmaktır. Bununla Güney Kafkasya tarihine ilişkin tahrifatların ve olumsuz tezahürlerin ortadan kaldırılması, bölge tarihinin yeni, objektif araştırmalarla zenginleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmesi amaçlanıyor.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, tarih, sahtecilik

ABSTRACT

The Caucasus is one of the world's most intriguing regions. A significant portion of the Caucasus, divided into two main parts based on its natural and geographical orientation, is the South Caucasus. Recent research into the history of the South Caucasus has produced a variety of important works, highlighting the region's significance. The South Caucasus is notable not only for its natural-geographical and geopolitical features but also for its diverse population, consisting of many

peoples and ethnic groups. These characteristics necessitate a thorough, concrete, and objective examination of its history.

Regrettably, the history of this region, particularly its ancient period, has been obscured and distorted by researchers who have used fabricated information to misrepresent the ethnic composition, origins, and cultural roles of the South Caucasus peoples. With the dissolution of the USSR and the emergence of independent states, a process of increased transparency began, providing an opportunity to correct the distortions and frauds in historical narratives. Greater attention must be given to addressing these inaccuracies, which are reflected in various sources, maps, and historiography. The primary aim here is to emphasize the importance of studying the general history of the South Caucasus states and peoples from ancient to modern times and to address critical issues. This effort seeks to rectify historical distortions and negative interpretations and to highlight the need for new, objective research to enrich the region's historical understanding.

Keywords: Caucasus, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, history, distortion

EXTENDED ABSTRACT

The Caucasus is one of the most fascinating regions in the world. A significant portion of this region, which is divided into two areas based on natural and geographical orientation, includes the Southern Caucasus. Recent studies on the history of the Southern Caucasus have led to numerous works, marking important steps toward understanding the region. However, it remains challenging to claim that the region's history is fully understood. The scarcity of written sources, limited information on historical and auxiliary disciplines, and the influence of imperial interests have hindered an objective narration of Southern Caucasian history. Additionally, the politicization of the histories of various states and efforts by some groups to downplay it have further complicated the situation.

The Southern Caucasus is densely populated with numerous peoples and ethnic groups, both in terms of its natural-geographical landscape and geopolitical significance. Unfortunately, until recently, the history of this region, especially its ancient period, has been marked by confusion and distortion. Researchers have frequently complicated the region's history, leading to the creation of stereotypes and fabricated narratives about its ethnic cultures and civilizations.

The Southern Caucasus is home to a dense and diverse array of peoples and ethnic groups, both in natural-geographical and geopolitical terms. Unfortunately, until recently, the history of this region, particularly its ancient period, has been subject to confusion and distortion. Researchers have often complicated the history, contributing to stereotypes and fabricated narratives about the area's ethnic cultures and civilizations.

With the dissolution of the USSR and the emergence of independent states, greater transparency across various fields has made it possible to address and correct historical distortions. Such cursory investigations, which classified information primarily through selective written sources and maps, have been increasingly challenged by historical scholarship. To establish a reliable history of the Southern Caucasus, it is essential to adopt new methods, especially those emphasizing critical analysis and realism.

There is ancient source material regarding the ethnos, peoples, and states of the Southern Caucasus, encompassing details about mutual relations, land disputes, border determinations, conflicts, incidents of terrorism, deportations, and genocides. However, these processes have often been presented in a non-objective manner, lacking serious investigation into the underlying political and ideological issues. The arrival of non-native Armenians in the Southern Caucasus in the early 19th century contributed to this distortion.

Despite the establishment of a state in the Southern Caucasus in the early 20th century, unfounded land claims were made against Azerbaijan to assert an “ancient tradition of statehood” in the region. These claims persisted and proliferated, aiming to maintain a narrative of ancient history and civilization. Distortions introduced by the Mekhitarists in the mid-19th century were further developed from the late 19th to early 20th centuries and gained widespread acceptance during the Soviet era, resulting in the creation of a fabricated history, including the notion of an “ancient Armenian warrior tradition.”

The unfounded land claims made by Armenia and the Armenian community against Azerbaijan, Georgia, Turkey, and other regional states have created significant problems. It is crucial to counter these fraudulent and harmful activities to ensure a safe environment. Our investigations suggest that the current narrative, driven by false ideologies and baseless land claims, has led to conflicts and tragedies in the Southern Caucasus region. Our aim is to draw attention to these issues and address them appropriately.

One critical issue that requires objective clarification is the history and geography of the Southern Caucasus and its historical reflections. Ancient states in the region include Urartu, Media, Colchis, Iberia, Atropatena, and Albania. Understanding the formation, history, development, political and socio-economic conditions, civilization, ethnic composition, and relations among these states and their neighboring peoples is essential. Additionally, there is fascinating information regarding the early human ancestors of the Southern Caucasus peoples.

Objective writing about Southern Caucasian history is essential. Armenian authors have often transformed years of research into ideology by fabricating histories, compiling historical sources and maps, and constructing material monuments that claim to represent civilization. These classifications complicate the understanding of the true history of the Southern Caucasus, leading to a distorted perception perpetuated by certain researchers. Countering these efforts is crucial for improving the quality of historical information.

This situation arises from separatist policies imposed by powerful empires that have influenced the former USSR states. The spread of false narratives regarding the region’s ancient economic history and fabrications like “Great Armenia” persisted until the end of this era. To address these issues, it is necessary to consult historical facts and arguments while providing objective historical interpretations.

In conclusion, analyzing the sabotage of the Southern Caucasus’ ancient history necessitates consulting original sources and engaging with historical scholarship regarding hoaxes. These

issues must be brought to light and thoroughly annotated. This approach will help preserve the reliable and positive traditions of Southern Caucasus history while effectively addressing classifications and fabrications.

1. Giriş

Kafkasya, bin yıllar boyunca çeşitli devletlerin kurulduğu ve geliştiği karmaşık tarihsel koşullara sahip bir bölgedir. Kafkasya'nın genel tarihi, etnik yapısı, halkları, devletlerinin geçmişi, devlet gelenekleri ve bu unsurların karşılıklı ilişkileri üzerine çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu alanda yeni ve kapsamlı çalışmalara duyulan ihtiyaç hala önemini korumaktadır. Güney Kafkasya tarihinin son derece karmaşık yapısına ek olarak, özel yaklaşımların varlığı da yanlış sonuçlara yol açmaktadır. Bu durum, Kafkasya'nın, özellikle Güney Kafkasya'nın tarihinin tahrif edilmesine neden olmaktadır.

Bilindiği üzere, Güney Kafkasya'da eski etnik gruplar, halklar ve devletler hakkında çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklarda, halkların ve devletlerin yerleştiği somut bölgelerin yanı sıra, devletler ve halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler, çatışmalar, savaşlar ve göçlerle ilgili bilgiler de mevcuttur. Ancak, özellikle siyasi-ideolojik durumun doğru bir şekilde yansıtılmaması ve tarafsızlıktan uzak araştırmalar, günümüzde olumsuz ideolojilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, karşılıklı ilişkilerin korunması yerine temelsiz toprak iddialarına dayalı çatışmaların devam etmesine yol açmaktadır.

19. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'ya yerleşen Ermeniler, bölgede “kadim devlet geleneği” oluşturmak amacıyla tarihi tahrif ederek bu hedefe ulaşmaya çalışmışlardır. Orta Çağ'da Mekhitaristler tarafından temelleri atılan bu tahrifat, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Çamçyan, Şahnazaryan, Q. Emin ve Patkanyan tarafından genişletilmiş ve Sovyetler Birliği'nde yaygınlaştırılmıştır. Ermenistan'da sahte bir tarihe dayalı ideoloji, Sovyetler Birliği'nin politikalarına hizmet etmiş ve Güney Kafkasya halkları arasındaki ilişkilerin gergin bir durumda tutulmasına neden olmuştur. Bu durum, zaman zaman çatışmaların alevlenmesine yol açmıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Türkiye ve diğer bölgesel devletlere karşı sahte toprak iddiaları büyük felaketlere yol açmış, bu zararlı gelenek günümüze kadar sürdürülmüş ve hâlâ devam etmektedir.

Tesadüfî değildir ki, günümüzde eski medeniyetlerin beşiklerinden biri olan Azerbaycan Cumhuriyeti, Güney Kafkasya bölgesinde laik, demokratik, hoşgörülü ve çokkültürlü bir ülke olarak şekillenmiştir. Bu durum, ülkenin geçtiği tarihsel süreçle yakından ilişkili olup olumlu gelenekleriyle dikkat çekmektedir.

Bu araştırma, Güney Kafkasya'nın tarihine dair yazılanları ve bu alandaki pek çok eksikliği göz önünde bulundurarak, bölgenin modern durumunun genel ve özgün yönlerinin yeniden, objektif bir şekilde yorumlanması gerekliliğinden gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, Güney Kafkasya'nın tarihsel sürecine ışık tutmak, oluşmuş gelenekleri hatırlatmak ve modern dönemin kazanımlarıyla karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmek hedeflenmiştir.

2. Güney Kafkasya'nın tarihi-coğrafyası'nın tarih bilmi açısından incelenmesi

Kafkasya, dünya tarihi ve kültürünün merkezlerinden biri olmasının yanı sıra, en eski

devletlerin kurulduğu bölgelerden biridir. Güney Kafkasya coğrafyası, batıda Ağrı Dağı vadisindeki Araz Nehri'nin sol yakasından doğuda Hazar Denizi'ne, güneybatıda Daresham şehrinden Karadeniz'e dökülen Rioni Nehri'ne kadar olan alanı kapsamaktadır. Kuzeybatıda Büyük Kafkas Sıradağları'na, güneydoğuda ise Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır. Bu bölgenin antik devletleri Urartu, Med, Kolhis, İberya, Atropatena ve Albanyadır.

Güney Kafkasya halklarının tarihi, en eski insan yerleşimlerinden biri olan Azıh mağarasında keşfedilen Guraçay kültürünün mirasıyla başlar. Azerbaycan'da Guraçay kültürü, dünyanın en eski arkeolojik kültürlerinden biridir.¹ Gürcistan topraklarında (Devikhvrelı, Sakaziya, Sagvardjil, Mgvime mağaralarında) ilkel insan yerleşimleri bulunmuştur.² Burada Üst Paleolitik 40-35 bin yıl önce başlamış ve 12-10 bin yıl önce sona ermiştir.

Hocalı-Gadabey kültürü Güney Kafkasya tarihinin en eski dönemlerinden biridir. Azerbaycan - Hocalı-Gadabey kültüründe yapılan arkeolojik araştırmalarda incelenen kültür üç aşamaya ayrılmıştır. İlk aşama - M.Ö. 14.-13. yüzyıllar, ikinci dönem - M.Ö. 12-11. yüzyıllar, üçüncü gelişme dönemi - M.Ö. 10.-9. yüzyılları kapsar.

Gürcü arkeolojik kültürü İmeretia, Koban, Colchis, Trialeti ve Shulaveri-Shomutepe kültürü aynı zamanda Güney Kafkasya'nın antik tarihinin incelenmesine de olanak tanıyor.

M.Ö. 6.-5. binyıllarda Güney Kafkasya'da yaygın bir Kura-Aras arkeolojik kültürü vardı. Bu dönem Kura ve Aras nehirleri arasında çiftçilik ve hayvancılıkla ilgili kültürle temsil edilmektedir. Arkeolojik kazılarda taş, bronz ve kemikten aletler, dere taşı ve kil tuğlalardan yapılmış evler, iş aletleri, ev eşyaları ve süs eşyaları keşfedildi.

M.Ö. 3. binyılda Güney Kafkasya'nın kültürel ve ekonomik yaşamında yeni bir gelişme başladı. Bu gelişme, 2. binyılın sonu ve 1. binyılın başında sınıfsal tabakalaşmaya ve devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

M.Ö. 3.binyılın 2. yarısında Güney Kafkasyada Kuti ve Lullubi kabileleri yaşadılar. Lullubi kabilesi Güney Kafkasya tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Lullubiler Asur'u yönetirken, kaynaklarda batıya doğru genişlemeden bahsedilmektedir. Antik kaynaklarda M.Ö. 3. binyılın sonlarında Turukki ve Su boylarının Güney Kafkasya'daki etnik süreçlere katılımları hakkında bilgi verilmiştir.³

Hurriler, antik kaynaklarda adı geçen en eski kavimlerden biridir. Hurriler hakkında M.Ö. 3. binyıldan itibaren Mısır, binyılın ikinci yarısına ait Sümer, Akkad kaynaklarında bilgiler verilmektedir. Hurrilerin Asya kökenli olduğu söylenmektedir.⁴ Kafkasyalı bilim adamları

1 Ziya Bunyadov, *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv* (Bakü: AN Yay., 1962), 149-150.

2 Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: (İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani)* (Moskova: Nauka Yay., 1978), 15.

3 David Luckenbill, *Asur ve Babil'in Kadim Kayıtları, I: İlk Zamanlardan Sargon'a Kadar Asur'un Tarihi Kayıtları*. (Chicago: Chicago Üniversitesi Yay., 1926), 250. İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Leningrad: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 170. Mariya Pogrebova, *Ranniye skify i drevniy Vostok: K istorii stanovleniya skifskoy kultury* (Moskova: Nauka Yay., 1992), 130.

4 Adil Alpman, «Hürri». *Tarih bilimleri dergisi* 14, sy. 25 (Haziran 1982): 283 – 313.

M.Ö. 2. binyıl'da bu bölgede Mitanni adında bir devletin var olduğuna inanıyorlar.⁵ Urmiye Gölü'nden Mezopotamya'ya kadar olan toprakları kapsadığını söylüyorlar. M.Ö. 16-13. yüzyıllarda en güçlü dönemini yaşayan Mitanni devleti, Kutı ve Lullubi boylarını nüfuzu altında birleştirmiştir. Herodot, “Tarih” adlı eserinde Matyanlar (Mitanniler) adını verdiği bu kavmin Hurriler ile aynı olduğunu vurgulamıştır.⁶

Asur, Urartu ve eski Yunan kaynaklarında M.Ö. 8. yüzyılda Kafkasya'nın güneybatı bölgesinde yaşayan Kimmerler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Kimmer kavimlerinin M.Ö. 7. yüzyılda Kafkasya'ya kitlesel olarak göç ettikleri bildirilmektedir.⁷

Kafkasya'nın güney ve güneybatı sınırlarında yaşayan kavimler M.Ö. 2. binyılın sonunda yüksek gelişim aşamasına dahil oldu. Yine de Asur kaynakları, Kafkasya'nın güneybatısındaki Van Gölü havzasında M.Ö. 13. yüzyılda devletlerin oluşumu hakkında ilginç bilgiler veriyor. Bu kaynaklarda Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında ve Karadeniz'de oluşan siyasi birlikler ve Urartu devleti hakkında da bilgi edinilmiştir.⁸

Urartu, tarihine göre Güney Kafkasya'da ortaya çıkan ilk devletlerden biridir. Bu eyalet Van Gölü çevresinde bulunuyordu. Asur kaynakları (M.Ö. 13. yüzyıl) bu bölgede Uruatri adında bir ülkeden söz etmektedir. Urartu devleti hakkında bilgi Asur kralı II. Aşurnasirpal dönemine ait belgelerde verilmektedir. Bu ülkenin yerel halkı ülkelerine Biayni, kendilerine ise Alarodi adını veriyordu. İlginçtir ki I.M. Dyakonov, Alarodi dilinin Kafkas dil ailesinin bir parçası olan Nah grubuna ait olduğunu belirtmiştir.⁹

Urartu'nun ilk hükümdarı Aram (M.Ö. 864-845), Van Gölü çevresinde yaşayan halklara, özellikle de Huri boylarına boyun eğdirmiştir. Uzun süre Asur devleti Urartularla rekabet etmiş, aynı zamanda Manna'ya da saldırmıştır. Edinilen bilgiye göre Urartu hükümdarı Arğiştı M.Ö. 8. yüzyılda Araz'ın kuzeyindeki topraklara doğru yürüdü ve burada tahkim edildi.¹⁰

Urartu hükümdarı I. Sardur (M.Ö. 835-825), Asur krallarına ait ihtişamlı unvanı benimsemiştir. O dönemde Van Gölü kıyısında bulunan Tuşpa şehri kurulmuştur¹¹ ve bu şehir Urartu devletinin başkentiydi. Tuşpa şehrinin adı (Urartuca: ʔu-uš-pa, Akadca: Turuspa), Hurriler ve Urartu-Bianilyalıların baş tanrısı Teşup'un adından türemiştir. Tuşpa şehri, Urartu

5 Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu* (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954), 115. Vasiliy Struve, *İstoriya Drevnego Vostoka*. (Moskova: OGİZ- Gospolitizdat Yay.,1941), 255–260.

6 Zaur Hasanov, *Çar İskitler (Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği)* (Bakü: “Abilov, Zeynalov ve kardeşleri” Yay., 2005) , 215.

7 İgor Dyakonov, *İstoriya drevnego Vostoka: Ot rannich gosudarstvennykh obrazovaniy do drevnich imperiy*. (Moskova: Vostochnaya literatura Yay., 2004), 305. Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu* (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954), 220. Michail Moçalov, *Drevnyaya Assiriya* (Moskova: Lomonosov Yay., 2014) , 140.

8 Muharrem Taner Tarhan, “Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022) , 70-113.

9 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956) , 223.

10 Alpaslan Ceylan ve Nezahat Ceylan, “İran Coğrafyasında Urartular”. *Kafdağı dergisi* 1, sy.1 (Bahar 2016), 11–35; Tarhan, “Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022) , 70-113. Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu*. (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954) , 156.

11 Boris Piotrovskiy, *Vanskoye tsarstvo (Urartu)*. (Moskova: İzdatelstvo vostochnoy literatury Yay., 1959) , 240.

devleti'nden sonra Med devleti, Ahemeniş İmparatorluğu, Seleukos İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Selçuklu İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Devleti'nin bir parçası olmuştur. Van kenti topraklarında antik döneme ait çok sayıda arkeolojik malzeme bulunmuştur.¹² Urartu dilinde Biani'nin bir şekli olan Viani'den türetilmiş bir kelimedir. Urartu döneminde Van şehrinde nüfusun bir kısmı Biani adı altında toplanmıştı.¹³

Urartu kralları arasında İşpuini (M.Ö. 825-810) dönemine ilişkin daha ilginç bilgiler verilmektedir. O dönemde Sardur yazıtları Asurca değil, Urartu dilinde yazılmıştı. Ancak Asur çivi yazısı kullanılmıştır. Hükümdar Tuşpa'nın döneminde Urartu devleti giderek güçlenmiş, ülkenin sınırları büyük ölçüde genişletilmiştir.

Urartu gücünün gerçek yaratıcısı Kral Menua, güneyde Fırat Nehri'nin sol yakasına - Suriye'ye, kuzeyde Güney Kafkasya'ya yürüdü. Menua idari bir reform gerçekleştirerek Urartu devletinin topraklarını bölgelere ayırdı. Bu bölgelerin yönetimini merkezi hükümetin temsilcilerine emanet etti.¹⁴

Urartu hükümdarı II. Arğıştı (M.Ö. 713 - 685) döneminde Hazar Denizi kıyılarına doğuya doğru yürüyüşler düzenlendi. Arğıştı II ve Rus II (M.Ö. 685-645) dönemlerinde ülkede önemli sosyo-ekonomik gelişmeler sağlandı.¹⁵

Urartu yazıtında Göyça Gölü kıyısında iki kalenin inşa edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Teişbani kalesinin kalıntıları Erivan yakınlarındaki Zengi Nehri kıyısında keşfedildi. Urartu topraklarının en ücra yerinde bulunan bu kale, Kafkasya'nın bu bölgesindeki toprakların idari merkezi sayılıyordu.¹⁶

I. Rusa da Urmiye Gölü çevresinde dolaşarak M.Ö. 716 yılında Manna hükümdarı Azan'ı mağlup ederek topraklarını ele geçirdi. Bu olaylardan bir yıl sonra Kimmerler Urartu'ya saldırdı. Asur yazıtında Urartuların bu yürüyüşten çok korktukları yansıtılmaktadır. Bu döneme ait bir başka Asur kaynağında Mannaların Urartu'nun Van gölü civarındaki Musasir ve Karşıpar illerine saldırdıkları bildirilmektedir.¹⁷

Batı Asya'ya yürüyen M.Ö. 670 yılında devlet kuran İskitlerin Urartu'nun müttefiki Kimmerlere ağır bir darbe vurduğu rivayet edilir. O dönemde Urartu'nun bazı bölgeleri de İskitlerden etkilenmiştir. Urartuların köleleştirdiği kavimlerin, özellikle de İskitlerin, Urartu devletine ağır bir darbe indirdiğine dair rivayetler vardır.¹⁸

12 Herodot. *Tarih, Bölüm 1*, trc. Panah Halilov (Baku: "Elm" Yay., 1998), 56.

13 Muharrem Taner Tarhan, "Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)". *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022), 70-113.

14 Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* trc. Belgin Aksoy. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), 83.

15 Elmar Bahşaliyev, *Urartunun Güney Kafkasya Politikası* (Nahçıvan: «Acami» yayınları, 2021), 109.

16 Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* trc. Belgin Aksoy. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), 83. Muharrem Taner Tarhan, "Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)" *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022), 70-113.

17 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 148; İrakli Yevseyevich Dzhevakhishvili, "Kolkhidskoye tsarstvo", *Bolshaya sovetetskaya Ansiklopedisi*, c. 3 (Moskova: Nauk Yay., 1969), 130; Tofig Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.* (Bakü: Maarif Yay., 1993), 88.

18 Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.* 92.

Bundan sonra Urartu devleti zayıfladı ve eski konumunu kaybetti. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Urartu, eski Doğu'nun yeni güçlü devleti Medya'ya bağımlı hale geldi. 590 yılına kadar vasal olmuş ve varlığını kaybetmiştir. Bundan sonra Urartu devleti zayıfladı ve eski konumlarını kaybetti. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Urartu, eski Doğu'nun yeni güçlü devleti olan Medya'ya bağımlı hale geldi. Urartu devleti 590 yılına kadar vasal olmuş ve o yılda varlığını kaybetmişti.¹⁹

M.Ö. 1. binyılın başlarında Medyanlar (adalar) hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Asur yazıtlarında Medlere yapılan saldırılarla ilgili olaylardan da bahsedilmektedir. Medya, Manna'nın güneydoğu tarafında yer alıyordu. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Medyan kabilesinin başı olan Deyok, diğer kabileleri birleştirerek güçlü bir siyasi birlik oluşturdu. Deyok'un halefi Kashtariti, Medya'nın başkenti Ekbatan şehrini inşa etti.²⁰

M.Ö. 7. yüzyılda İskit kavimlerinin Güney Kafkasya'ya gelerek bir devlet kurdukları hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Burada Türk İskit ve Kimmer kavimlerinin bu isimle tanınması, tarihteki yerleri ve oynadıkları rol hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır.²¹

M.Ö. 7. yüzyılın 50'li yıllarında Med hükümdarı Kashtariti ile İskitler arasında çatışma çıkmış, Kaştariti öldürülmüş ve ülkesi İskitler tarafından işgal edilmiştir. İskitlerin hakimiyeti Medya hükümdarı Kiakhsar'ın hükümdarlığı döneminde sona ermiştir.

Güçlü devletlerden biri olan Asur'un, M.Ö. 605 yılındaki işgalden sonra toprakları ikiye bölündü. Güney Kafkasya ülkeleri olan Manna, Urartu ve İskit, Medya'nın müttefiki olarak görülüyordu. Fakat M.Ö. 590 yılında bu devletler Medya ile birleşerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir.²²

Böylece bir süre İskitlerin egemenliği altında kalan Medya, M.Ö. 6 yüzyılın sonunda bağımsız bir devlet haline geldi ve Kiaksar'ın hükümdarlığı döneminde İskit egemenliği sona erdi.²³ Güney Kafkasya'da M.Ö. 7. yüzyılda Manna ile Urartu arasında ortaya çıkan İskit devleti M.Ö. 6. yüzyılda Medya ile rekabet sonucu düştü.

Kiakhsar, M.Ö. Babil hükümdarı Nabupalasar ile ittifaka girdi. M.Ö. 616-612'de Medyan ve Babil birlikleri Asur'un başkenti Ninova'yı ele geçirdi. M.Ö. 605 yılında Asur devletinin toprakları Medya ve Babil tarafından paylaştırılmıştı. Küçük Asya'yı fethetmek için yaptığı askeri seferler sırasında M.Ö. 585 yılında Anadolu'nun doğusunu ve Karadeniz'in güneydoğu kıyılarını ele geçirdi.²⁴

19 Vasili Latışev, "İzvestiya drevnih pisateley o Skifii i Kavkaze", *Vestnik Drevney İstorii dergisi* 1, sy. 4 (Bahar 1947) : 23

20 Ezat Negahban, *Marlik Kazılarına İlişkin Ön Rapor*. (Tahran: İran Arkeoloji Servisi ve Arkeoloji Enstitüsü Yay., 1964) , 234.

Ezat Negahban. Marlik'ten Bazı Nesneler Üzerine Notlar. *Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi* 25, sy. 4 (Haziran 1965), 309-350.

21 Zaur Hasanov, *Çar İskitler (Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği)*, (Bakü: "Abilov, Zeynalov ve kardeşleri" yayınları, 2005), 255.

22 İğrar Aliyev, *İstoriya Midii*. (Baku,"Elm" yayınevi, 1960), 270. İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 115.

23 Zaur Hasanov, *Çar İskitler (Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği)*. (Bakü: "Abilov, Zeynalov ve kardeşleri" yayınları, 2005), 56.

24 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 103.

Medya'nın hükümdarı Cyaxares'in ölümünden sonra Astyages Medya'nın hükümdarı oldu. Astyages döneminde Medya'daki iç çelişkiler yoğunlaşmış, Medya'nın başkenti Ekbatan şehri, Pers eyaletinin hükümdarı II. Cyrus tarafından M.Ö. 550'de Medya devleti düşürüldü. Medya devletinin halefleri olarak kabul edilen Ahamenişler, Sak-Massaget kabilelerine karşı savaş açtılar ve bunun sonucunda Ahameniş hükümdarı Cyrus II, Massaget hükümdarı Tomris tarafından öldürüldü.²⁵

İskender'in doğuya yürüyüşü sırasında - M.Ö. 331 yılında Ahamenişler Gavgamela savaşlarında mağlup oldular. Ahameniş hükümdarı Darius III öldürüldü, başkent Persepolis yakıldı.²⁶ Böylece Ahameniş devleti M.Ö. 330'da düştü.

3. yüzyılın başında (224 yılında) Sasani I. Ardeşir'in Part hükümdarı Artaba V'i mağlup etmesiyle Arşak hanedanının hükümdarlığı sona erdi.²⁷

Eski zamanlarda Güney Kafkasya'da bir dizi devlet vardı - Kolhis, İberya, Atropatena ve Albanya.

Kolhis'in Güney Kafkasya tarihinde özel bir yeri vardır. Yazılı kaynaklar Kolhis'in antik dönemi hakkında ilginç bilgiler veriyor. Kolhis ayrıca tarihi-arkeolojik araştırmalarla da incelenmiştir. Özellikle Gürcü arkeologlar O.D.Lordkipanidze ve G.A.Lordkipanidze'nin yaptığı araştırmalar bu açıdan büyük önem taşıyor.²⁸

Kolhis'in tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Yunanlar Karadeniz'in doğu kıyılarında politikalarını yürütmeleri, ekonomik temellerinin transit ticaretten oluşmasıyla ifade ediliyordu.²⁹

Yunanlılar M.Ö. 1. binyılın ortalarında Kafkasya'daki Fasis'ten Kura Nehri'ne, Hazar Denizi'ne, oradan da Orta Asya ve Hindistan'a kadar olan bölgelerde ticaret yapıldığına dair haberleri var. Kolhis'te Yunanlılardan önce yerel bir devletin kurulduğunu belirtmek gerekir. Büyük Plinius, Varro'dan söz ederek, Hazar-Karadeniz güzergahı hakkında şöyle bilgi veriyor: «Pompeius zamanında, Hindistan'dan Amuderya Nehri'ne dökülen İkaru Nehri ile Baktriya'ya yedi günde ulaşmanın mümkün olduğu tespit edilmişti. Hint mallarını oradan Hazar Denizi üzerinden Yukarı Kura Nehri'ne, oradan da kara yoluyla beş gün içinde Karadeniz'e dökülen Fasis Nehri'ne taşımak mümkündür».³⁰

Kolhis ticareti yerel ve geçişliydi. Edinilen bilgiye göre Dioskurya'da ticaretle uğraşan 70 kabile ve halkın temsilcileri bulunuyordu. Oka'daki para dolaşımının organizasyonu da mükemmeldi. Burada Yunan sikkelerinin yaygın dağılımından özellikle bahsetmek gerekir. Aynı zamanda arkeologların Kolhis topraklarında «Kolhisian» adı verilen ve ithal sikkelere göre daha üstün olan yerel sikkeler keşfettiğini de belirtmek gerekir. Bir yüzünde hükümdar büstü, diğer yüzünde boğa başı bulunan sikkeler M.Ö. 5.-3. yüzyıllardaki Bağımsız Kolhis

25 İğrar Aliyev, *İstoriya Midii* (Bakü: "Elm" yayınevi, 1960), 98.

26 Aliyev, *İstoriya Midii*, 105-110.

27 Aliyev, *İstoriya Midii*, 120-125.

28 Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani* (Moskova: Nauka Yay., 1978), 34.

29 Pliniy Starshiy, *Yestestvennaya istoriya*, trc. V. Latışeva (Moskova: VDI Yayınları, 1949), 58.

30 *Statistical Yearbook of Georgia: 2014, National Statistics Office of Georgia*. (Tiflis: 2014), 274.

devletinin tarihi hakkındaki bilgileri doğrulamaktadır.³¹ O dönemde Kolhis de Roma etkisi altına girmiş ve Kapadokya eyaletine dahil edilmiştir.³²

Güney Kafkasya'nın eski devletlerinden biri de İberya'ydı. Antik kaynaklarda M.Ö. 3.yüzyıl – M.S. 3.-4 yüzyıllarda Gürcistan'ın bir kısmına İberya adı verildi. Gürcü kaynaklarında buna Kartli deniyordu. Daha sonra Kolhis'in bazı bölgeleri İberya'ya dahil edildi (M.Ö. 302).³³

Yazılı kaynaklar İberya hakkında ilginç bilgiler içermektedir. Gürcistan topraklarında yapılan arkeolojik kazılar sırasında elde edilen malzemeler aynı zamanda İberya tarihinin incelenmesine de olanak sağlıyor. Tarihçi-arkeologlar G. A. Melikishvili, O. D. Lordkipanidze, Y. M. Gagoshidze ve V. Bohoçadze bu çalışmalarda önemli rol oynamıştır.³⁴ İberya'da devlet Helenistik dönemde daha da gelişmişti. Gürcistan'ın Dedoplis-Mindori bölgesinde antik döneme (M.Ö. 2.-1. yüzyıllar) ait bir tapınak kompleksi üzerinde çalışıldı. Arkeolojik çalışmalar sırasında 6 hektarlık alanda dikdörtgen yapılar keşfedildi.³⁵

Yunan yazar Strabo ve Genç Plinius çağımızın başlangıcındaki İber şehirleri hakkında ilginç bilgiler vermişlerdir.³⁶ Arkeolojik araştırmalar sonucunda birçok kentin bulunduğu bölgelerde savunma duvarları, saray kompleksi, kamu binaları ve mezarlar keşfedilmişti.³⁷ İberya'nın Urbnis, Sarkin, Dzalıs vb. Şehirleri keşfedilmiş ve incelenmiştir.

Güney Kafkasya'nın antik devletlerinden biri olan Atropatena'nın antik çağda oluşumu ve yayılımı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Antik kaynaklarda bununla ilgili ilginç bilgiler verilmektedir. Burada Atropatena topraklarındaki Gazaka, Fanaspa, Fraaspa ve Aganzana şehirlerinden bahsediliyor. Bu kentlerden bazılarının arkeolojik olarak incelenen kalıntıları, antik tarih hakkında bilgi veriyor. Kaynaklarda adı geçen şehirlerden bazılarının henüz lokalize edilmediği de bilinmektedir.³⁸

M.Ö. 323 den sonra Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena adında bir devlet kuruldu.

31 Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani*. (Moskova: Nauka Yay., 1978), 44.

32 Merab Vaçnadze v. dğr., *İstoriya Gruzii: sdrevneyshih vremen do nashich dney* (Moskova: Nauka Yay., 1973), 215.

33 Georgiy Melikishvili, “Urartskiye klinoobrazniye nadpisi: K voprosu o drevneyshem oçage urartskich plemen”, *Vestnik drevney istorii dergisi* 4, (Haziran 1947): 23. Georgiy Melikishvili, *İstoriya Drevney Gruzii*, (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1959), 16.

34 Teymuraz Konstantinovich Mikeladz, *Arkheologiya v Gruzinskoy SSR* (Tiflis: Metsniyereba Yay., 1982), 35. Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani*, (Moskova: Nauka Yay., 1978), 29. Otar Lordkipanidze, *Drevnyaya Kolhida: Mifi i arkheologiya* (Tiflis: Sabçota Sakartvelo Yay., 1979), 168. Sergey Dmitriyevich Kryzhitskiy, “Problemy grecheskoy kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Priçernomorya” (Materialy I Vsesoyuz. simpoz. po drev. istorii Priçernomorya, Tschaltubo, Mayıs 4-7, 1977), (Tiflis: Metsniyereba Yay., 1979), 50.

35 Yusif Yusifov, *Kil yazılı kaynaklarda eski Azerbaycan toponimi* (Bakü: “Elm” yayınları, 1983), 67.

36 Adil Alpman, “Hürris”. *Tarih bilimleri dergisi* 14, sy. 25 (Haziran 1982): 283-313.

37 Ziya Bunyadov, *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv* (Bakü: AN Yay., 1962), 149-150. Vasilij Struve, *İstoriya Drevnego Vostoka* (Moskova: OGİZ- Gospolitizdat Yay., 1941), 255-260.

38 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 165. Pliniy Starshiy, *Yestestvennaya istoriy, tcn. V. Latışeva* (Moskova: VDİ yayınları, 1949), 154. Vasilij Struve, *İstoriya Drevnego Vostoka*. (Moskova: OGİZ- Gospolitizdat Yay., 1941), 255-260.

Atropat, Medya'nın satrapı (vali/hükümdarı) olmuştur. M.Ö. 4. yüzyılda Atropates Medyanın hükümdarı oldu. Atropatena eyaletine de onun adı verilmiştir.³⁹

Atropatena, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney bölgelerinin bir parçası olan günümüz Güney Azerbaycan'ı kapsıyordu. Sınırları batıda Zagros sıradağları, kuzeyde ise Garadağ sıradağları ile çevriliydi. Atropatena'nın en büyük ovası Urmiye Gölü'nün güneyindeydi. Ülkenin başkenti Gazaka şehriydi.

Atropatena'da büyük kabilelerden biri Kadusiler ve küçük bir kısmı ise Kaspilerden oluşmuştur.

Seleukoslar, Antiochus III (M.Ö. 223-190) döneminde Atropatena'yı ele geçirdiler. Ancak bu bağımlılık uzun sürmedi. Romalılar Seleukosları mağlup etti ve Seleukos Devleti parçalandı. M.Ö. 190 yılında Atropatena yeniden bağımsız bir devlet haline geldi.⁴⁰

M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Atropatena, başlayan Roma-Part mücadelesinde Partlarla ittifak kurdu. Lucullus ve Pompey'in seferlerinden sonra Güney Kafkasya ülkeleri Roma tarafından işgal edildi. Strabon, Atropatenyalıların 10.000 süvari ve 40.000 piyade ile Roma'ya karşı savaşta direndiklerini bildirmiştir.⁴¹

Atropatena'nın son hükümdarı Ariovast'ın ölümünden sonra Atropatena, Part Arşak hanedanının yönetimine girerek bağımsızlığını kaybetmiş ve Partların yıkılışına kadar (224) bu devletin bir parçası olarak kalmıştır.

Güney Kafkasya'nın kadim tarihi ve zengin kültürü olan ülkelerinden biri de Albanya devletidir (M.Ö. IV. - M.S. VIII.) (şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yayıldığı topraklar). Yunan-Roma kaynaklarında Albanya tarihi ve kültürü hakkında ilginç bilgiler yer alıyor.⁴² Alban tarihi, arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgilerle zenginleşmiş olup, R.B. Goyushov, I.A. Babayev ve J.A. Khalilov gibi birçok arkeolog büyük katkılarda bulunmuştur.⁴³

Albanya devletinin oluşumu antik çağın başlangıcından itibaren başlar. Böylece Albanya devleti M.Ö. 4. yüzyılın sonu - M.Ö. 3. yüzyılın başında Büyük İskender'in imparatorluğunun dağılmasından sonra yaratılmıştır. Albanya devleti, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını, Gürcistan'ın Ganih (Alazan) vadisini ve Dağıstan'ın güney bölgelerinin bir kısmını işgal etmiştir.⁴⁴

39 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 84.

40 Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.*, 145

41 İğrar Aliyev, *Oçerk istorii Atropateni*. (Bakü: Azerbaydjanskoye gosudarstvennoye izdatelstvo Yay., 1989), 97.

42 Kamilla Trever, *Oçerki istorii i kultury Kavkazskoy Albanii (IV do n. e. – VII do n. e.)*. (Moskva: Akademii Nauk SSR Yay., 1959), 205. Ziya Bunyadov, *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv* (Bakü: AN Yay., 1962), 149-150. Kamal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*. (Bakü: Azerbaydjanskoye izdatelsko-poligrafiçeskoye obyedineniye Yay., 1992), 143. Ziya Bunyadov, *Obzor istochnikov po istorii Azerbaydjana istočniki arabskiye*. (Baku: AN Azerb. SSR Yay., 1964), 29. Tofiq Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv*. (Bakü: Maarif Yay., 1993), 56. Djabbar Halilov, *Materialnaya kultura Kavkazskoy Albanii*. (Bakü: Elm Yay., 1985), 169.

43 Rostislav Rıbakov, *İstoriya Vostoka (Vostok v drevnosti)* (Moskova: Vostoçnaya literatura Yay., 2002), 344. Raşid Goyuşov, *Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii* (Baku: Elm Yay., 1984), 191.

44 Ajdar Tagioğlu, *Eski Ön Asya ve Ön Kafkas Türk boyları*. (Bakü: Bilim ve Eğitim Yay., 2019), 63; Kamal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*. (Bakü: Azerbaydjanskoye izdatelsko-poligrafiçeskoye obyedineniye Yay., 1992), 192.

Antik yazarlar Albanya hakkında ilginç bilgiler vermişlerdir. Kabala, Berde ve Şamahı'da bulunan madeni para depoları, paranın Albanya'da yaygın olarak kullanıldığını kanıtlıyor.

Albanya'da da Büyük İskender adına basılan sikkeler bulunmuştur (Barda antik kentinden)⁴⁵. Albanya'da Büyük İskender'in sikkelerine benzer sikkeler 3. yüzyılda basılmıştır. Albanya topraklarından dünya ülkelerinde basılan farklı isimlerdeki antik paraların bulunması, Azerbaycan'ın eski ülkelerinin genel tarihi, dünya ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkiler hakkında güvenilir bilgi elde edilmesini mümkün kılmıştır. Albanya'da da antik kentler inşa edilmiştir.

Güney Kafkasya'nın diğer devletleriyle karşılaştırıldığında Albanya, Roma istilalarına maruz kalmamıştır. Romalılar M.Ö. 1. Yüzyılda Pompey'in önderliğinde Albanya'ya geldiler. Kaynaklarda Romalı general Pompey'in Albanya'ya saldırısı sırasında Albanya'nın ona karşı 40 bin piyade ve 22 bin atlı gönderdiği bilgisi veriliyor. Bu, XII. Lejyon'un bir yüzbaşısı adına yapılmıştır. 1. yüzyılın sonlarında derlenmiş Latince bir yazıt bunu kanıtlamaktadır.⁴⁶

Genel olarak Güney Kafkasya'nın eski uygarlıkları kendi özellikleri bakımından birbirlerinden farklılık gösterir, ancak birçok durumda benzerliklerle karakterize edilirler. Sosyo-ekonomik sistem ve tarihsel kaderlerinin ortaklığı, karşılıklı ilişkilerden doğan bağlar açısından birbirlerine yakındılar. Eski Doğu uygarlıkları, Helen dünyası, Roma İmparatorluğu ve Partlarla olan ilişkiler, büyük tarihsel gelişim gösteren bir geleneğin doğmasına yol açtı. Bütün bunların yanı sıra Güney Kafkasya halkları kadim medeniyetin oluşmasına katkıda bulunmuş, kültürel ilişkileri korumayı ve geliştirmeyi başarmışlardır. Dünya kültürünün önemli bir parçası olmuşlar, kaynaşmışlar ve geleneklerini korumuşlar. Şunu da belirtmek gerekir ki Güney Kafkasya'ya son zamanlarda yeniden yerleştirilen ve yerleşen halkların bu kadim tarih ve kültürün oluşmasında hiçbir rolü yoktur. Bu doğrultuda yazdıkları tarihi eserler sahtecilikten başka bir şey değildir.

3. Güney Kafkasya Tarihindeki Tahrifatlar

Uzun yıllar süren araştırma ve gözlemler, kurgusal bir tarih yaratıp bunu ideolojiye dönüştüren Ermeni yazarların sahte kaynaklar ve haritalar ürettiğini söylememize olanak sağlıyor. Sahte kaynaklar ve haritalar oluşturmak, Güney Kafkasya'nın gerçek tarihini incelemeyi zorlaştırıyor. "Bu tür araştırmacıların çalışmaları sayesinde" Güney Kafkasya bölgesinin tarihine ilişkin bir yanlışlık olduğu söylenebilir. Sahte bilgilerin miktarı arttıkça kaliteye de ağır bir darbe indirildi. Son zamanlarda ortaya çıkan "araştırmacılar" bile tahrifat konusunda öncüllerini geride bıraktı ve bu da olumsuz bir geleneğin ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer ülkelerin araştırmacılarının dikkatini gerçeklerden uzaklaştırmaya çalıştılar ve belli ölçüde istediklerini başardılar. Mümkün olduğunca bu "araştırmacıların" tanınması ve tanıtılması konusunda ciddi çaba sarf edilmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz.

45 Hacıyev Gasim, *Berde şehri: Coğrafi, siyasi ve kültür tarihi* (Bakü: UniPrint Yay., 2008), 250.

46 Herodot. *Tarih, Bölüm 1*, trc. Panah Halilov (Baku: "Elm" Yay., 1998), 56.

19. yüzyılda Güney Kafkasya'ya yerleştirilen Hay'lar, günümüze kadar bölgede genel olarak ayrılıkçı bir tutum sergilemişlerdir. 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulduğu dönemde (1918-1920) bu faaliyet Sovyet döneminde de sürdürülmüştür. Yüzyılın başında "Kafkas Evi"nin kurulması gibi ilerici bir çağrıya katılmayan Ermenistan, son dönemde sosyo-ekonomik ve stratejik açıdan büyük önem taşıyan, kaderini belirleyecek projeleri de reddetti. Ermenistan, Güney Kafkasya bölgesinin daha da gelişmesini engelledi.

Bütün bunlar tesadüf değil; bilinçli, planlı ve günümüze kadar süren ayrılıkçılık politikasının sonucudur. Bölgenin kadim tarihi, "Büyük Ermenistan" gibi kavramlar hakkında yayılan yanlış bilgilerle çarpıtılmıştır. Bu tür kurgularla toplumun beynini zehirlediler. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak adına tarihsel gerçeklere ve argümanlara başvurmanın, objektif bir tarihsel-bilimsel yorum sunmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bilindiği üzere, Güney Kafkasya tarihine dair tahrifatların temeli 18. yüzyıldan itibaren Mikhitaristlerin faaliyetleri ile atılmıştır. 19. yüzyılda Mikhitaristler, Ermeni filolojisi, edebiyatı ve kültürüne dair materyaller hazırlamaya başlamış ve çok sayıda "eski Ermeni Hristiyan el yazmaları" yayımlamışlardır. Bu amaçlı faaliyet, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ise Çamçyan, Şahnazaryan, Emin, Patkanov ve diğerleri tarafından devam ettirilmiştir. Amaçları, 'eski Ermeni devleti'ne dair kaynaklar yaratmak olmuştur.

O zamandan sonra genel olarak bir Ermeni devleti olmamış, yalnızca 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da 9,8 bin km² alanı olan "Ararat" adlı bir Ermeni devleti kurulmuştur. Ermenistan tarihi yazma girişimiyle harekete geçen Mikhitaristler ve daha sonra birçok Ermeni araştırmacısı, tarihte adı geçen "Büyük Ermenistan" coğrafi bölgesini Ermenilerin "devleti, vatanı" olarak adlandırmışlardır. Bu coğrafi bölgeyi siyasallaştırarak Ermeni devleti olarak sunma girişimleri uzun süredir gündemde kalmaktadır. Ermeni araştırmacılarının devlet olarak nitelendirdiği bu veya diğer yapıların hiçbir devletçilik niteliği taşıyan unsurunun bugüne kadar ortaya çıkarılmaması, onların iddialarının gerçeğe uygun olmadığını kanıtlamaktadır. İslam coğrafyacılarının bilgileri de söylediklerimizi doğrulamaktadır.

Ermeni anonim keşif yazarlarının ve onların sahte tarihçi mirasçılarının "Büyük Ermenistan" miti, "eski Ermeni yazısı" ve diğer uydurmaları, tarih ve tarihsel gerçeklik bağlamında yapılan araştırmalarla bunun kasıtlı bir yaklaşımla başlatıldığı doğrulanmaktadır. Aşırı Türk düşmanı olan ünlü Ermeni bilim insanı Manuk Abegyan şöyle yazmaktadır: "Ermeni halkının kökeni nedir, nasıl ve ne zaman, nereden ve hangi yollarla buraya (Ön Asya'ya, Kafkasya'ya) gelmiş, Ermeni olmadan önce ve sonra hangi kabilelerle ilişki içinde bulunmuş, diline ve etnik yapısına kim nasıl etki etmiştir? Bu unsurları ve Ermenilerin kimliğini kanıtlamak için elimizde değerli, kesin ve net kanıtlar yoktur."⁴⁷

Ermeni arkeologu S. Ter-Avetisyan, 1881 yılında Tiflis'te toplanan Kafkasya'nın eski dönemlerini inceleyen topluluğun V Arkeoloji kongresinde, Karabağ'da, «Göyçe Gölü» çevresinde ve ayrıca Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinde keşfedilen arkeolojik kültürün İskit

47 Manuk Abegyan. *Eski Ermeni Edebiyatı Tarihi*, (Yerevan: Nauka Yay., 1948), 10.

kabilelerine ait olduğunu ve bu kabilelerin Kafkasya'nın en eski halkı olarak kabul edilmesi fikrinin ortak bir bilimsel konsept olarak kabul edildiğini itiraf etmiştir.⁴⁸

Güney Kafkasya'nın kadim tarihinin tahrifatının analizi sırasında gerçeklere değinilmeli ve bu konular açıklığa kavuşturulmalıdır. Ermeniler için tarihin yazılmasında özel bir role sahip olan B.B. Piotrovsky, iki büyük monografi yazarak Urartu'nun Ermenilere ait olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca Urartu mirasının Ermeniler (Hays) tarafından sahiplenilmesi için çaba gösterenlerden biri olan Gevorg Emin, Urartu'da eski çağlardan beri Ermenilerin yaşadığını ve Urartu devletinin Ermeni (Hay) hükümdarlar tarafından kurulduğunu iddia etmektedir. Vardığı sonuca göre M.Ö. 9. yüzyıldan beri Asur kaynaklarında bilinen «Urartu» kelimesi «Nairi» kelimesiyle aynı anlama gelmektedir.⁴⁹ S. Ayvazyan, Urartu dili ile Ermeni dili arasında fonetik bir benzerlik olduğunu söylüyor. Söz konusu devletin adının Hayasa, Nairi, Urartu ve son olarak da Ermenistan olduğunu ancak aynı devlet olduğunu vurguluyor. Bu yazar, Urartu yazılarını uzun süre araştıran Türk bilim adamlarının vardığı sonuçtan habersiz gibi görünüyor: “Okuduğum 700 Uratukça kelimeden 7 Ermenice kelime bile yok».⁵⁰

V. N. Khachatryan'a göre Hayasa, Urartu'dur. S. T. Yeremyan, Ermenileri de bölgenin yerlileri arasında saymaktadır. Kh. Samvelyan, A. Arutyunyan, S. P. Poghosyan, A. R. Ionnisyan, V. A. Parsamyan, B. N. Arakelyan ve M. I. Nersishyan, Ermenilerin eski çağlardan beri Agra (Ararat) ve Araz vadilerinde yaşadıklarını belirtmektedir. M.A. Katvalyan Urartuların Ermeni halkıyla olan bağlantısından da söz ediyor. M.Ö.9.-7. yüzyıllarda mevcut olmuş Urartu devletine Ermeniler (Hays) tarafından kurulan Van Krallığı adı verilmektedir. Ancak M.Ö. Ermeni halkı gibi Ermeni dilinin de 9.-7. yüzyıllarda var olmadığını, hatta Ermeni yazar E.G. Tumanyan'ın eski Ermeni dilinin çağımızın 5. yüzyılında oluştuğunu hesaba katmıyorlar.

Yukarıdakilerin hepsinden Hay'ların Kafkasya'nın eski tarihiyle hiçbir ilgisi olmadığı açıktır. Bu araştırmacıların amacı Ermenilerin daha sonra Güney Kafkasya ve Anadolu'ya göç ettiğini inkar etmektir.

G.A. Melikişvili, Urartu dili ile Hurri dili arasında akrabalık ilişkilerinin bulunduğunu belirtmektedir.⁵¹ Urartu'nun güçlü bir devlet olduğu yorumunu yapan M.Dyakonov ve G.Chavchavadze'nin araştırmaları, Urartu'yu bir Ermeni devleti olarak gören yazarların söylediklerini yalanlamaktadır.⁵²

Modern Ermeni tarihçileri ve politikacıları, 20. yüzyıla kadar devlet kuramayan Ermeniler arasında 10'dan fazla Ermeni devleti ve 70'e yakın devlet başkanını “keşfetmişlerdir”. Ermeni yazarların “oluşturduğu” haritalarda “Birinci Ermenistan”, “İkinci Ermenistan”, “Üçüncü Ermenistan”, “Dördüncü Ermenistan”, “Derin Ermenistan”, “İç Ermenistan”, “Büyük

48 S.Ter-Avetisyan. *Karabağ Anıtlarının Eski Tarihi ve İskit Problemi*, (Tiflis: Mechniyeraba Yay., 1934), 21-26.

49 Boris Piotrovskiy, *Vanskoye tsarstvo: Urartu*. (Moskova: İzdatelstvo vostochnoy literatury Yay., 1959), 178.

50 Georgiy Melikishvili, “Urartskiy klinobrazniye nadpisi: K voprosu o drevneyshem oçage urartskich plemen”, *Vestnik drevney istorii dergisi* 4, (Haziran 1947): 23..

51 Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu*. (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954), 367.

52 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 188.

Ermenistan”, “Justinianus Ermenistanı”, “Mezopotamya Ermenistanı”, “Küçük Ermenistan”, “Kilikya Ermenistanı”, “Batı Ermenistan”, “Doğu Ermenistan”, “Bagratid Ermenistan”, “Bizans Ermenistanı”, “Türk Ermenistanı”, “Pers Ermenistanı” vb. devlet isimleri gösteriliyor.⁵³

Tarihsel araştırmalar, Ahemeniş İmparatorluğu bünyesinde satraplık sahibi olan Hay’ların çağımızın ilk dönemlerine kadar var olan devletçilik geleneğine son verildiğini doğrulamaktadır. Hayların sahip olduğu devlet kurumu (satraplık), küçük de olsa, Partlar ile Roma arasındaki toprak paylaşımı sırasında (M.S. 397) önemini kaybetmiş, özgürlük elde edemedikleri için eski devletler temelinde manipülasyonu tercih etmişlerdir. Bu nedenle, bölge devletlerine yönelik asılsız toprak iddialarından yararlanmaya çalışmışlardır. Bu durum ya tarihi çarpıtma anlamında, ya da bazı büyük devletlere güvenerek toprak ele geçirmek isteme anlamında zararlı bir gelenek yaratmıştır. O dönemde yarattıkları çatışmalar sonucunda komşu devletlere büyük zararlar vermişler.

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra kapsamlı bir kalkınma yönüne gitmiş, bölge ülkeleriyle dengeli bir politika izlemiş, uluslararası hukukun gereklerini yerine getirerek dünya toplumunun ve devletlerinin sempatisini kazanmıştır. Ekonomik kalkınma yoluna gidilmesi, devletin askeri gücünün artırılması, halkın refahının artırılmasına öncelik vermiştir. Birçok kez uluslararası yarışmaların ve kültürel etkinliklerin organizatörü ve ev sahibi olmuştur. Bölgedeki komşuları Türkiye Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, İran Cumhuriyeti ve Gürcistan ile yakın ilişkiler kurmuştur. Dünyanın diğer devletleriyle karşılıklı ilişkiler bağımsız bir politika yürütülerek kurulur. Bu nedenle, Güney Kafkasya’nın tarihinin ve olumlu kültürel geleneklerinin özgünlüğünü korumak için, tahrifat ve uydurmalara son verilmesi memnuniyetle karşılanmalıdır.

4. Sonuç

Yazılı kaynaklara ve tarih biliminin güvenilir sonuçlarına başvurularak gerçekleştirilen araştırmalar, Güney Kafkasya’nın tarihine dair gerçekleri belirlemek ve aynı zamanda tarihsel sahtekarlıkları ortaya çıkarmak açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede, önemli tarihsel süreçler ve tarihsel geleneklerin oluşumu yorumlanmaktadır. Bahsi geçen süreçler, Güney Kafkasya’da son yıllarda meydana gelen sınır ve toprak anlaşmazlıklarının, bazı tarih araştırmalarının oluşturduğu ideolojik yaklaşımlara dayandığını ortaya koymaktadır.

Bölge devletlerinin tarihine ilişkin kasıtlı olarak yürütülen yanlış araştırmaların sonuçları, temelsiz toprak iddialarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum, günümüzde tarihsel gerçekliklerin özünü objektif bir şekilde aydınlatmayı güçleştirmektedir.

Bu çalışmada, Güney Kafkasya’nın güncel durumunun genel ve spesifik yönlerine dikkat çekmek amacıyla tarihsel geleneğin objektif bir şekilde yorumlanmasının önemi vurgulanmaktadır.

Güney Kafkasya tarihini incelemek ve sahtekarlıktan uzak, objektif bir tarih yazımı gerçekleştirmek mümkündür. Çünkü artık çok sayıda kaynak elde edilmiş ve bilgiler önemli

53 Ajdar Tagioğlu, *Eski Ön Asya ve Ön Kafkas Türk boyları* (Bakü: “Bilim ve Eğitim” Yay., 2019), 45.

ölçüde artmıştır. Bu durum, hem tarihsel geçmişin gerçeklerini hem de modern dönemde meydana gelen süreçleri anlamaya olanak tanımaktadır.

Bazı tarihçilerin Güney Kafkasya'nın incelenmesine ciddi yaklaşmaması, tarih araştırmalarında subjektif sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tarihsel kaynakların tahrif edilmesi ise tarih yazıcılığında kafa karışıklığı yaratmaktadır.

Güney Kafkasya'nın tarihi ve coğrafyasının tarih bilimi açısından incelenmesi göstermektedir ki, eski medeniyetler kendi özelliklerine göre birbirlerinden farklılık gösterebilirler de, sosyal-ekonomik yapı ve karşılıklı ilişkilerden doğan benzer yönleriyle dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda, bu medeniyetler arasında yakın ilişkiler kurulmuş ve ortak değerler oluşmuştur.

Dünya medeniyetlerinin şekillenmesine önemli katkılar sunmuş olan Güney Kafkasya, kültürel bağların korunması ve geliştirilmesinde hayati bir rol oynamıştır. Bölge, evrensel kültürün önemli bir parçası haline gelmiş, bu süreçte kendine özgü geleneklerini de muhafaza etmiştir.

Güney Kafkasya tarihinin incelenmesinde yapılan tahrifatların analizi göstermektedir ki, eski ve köklü devlet geleneğine sahip ülkeler, özellikle Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, şeffaf bir tarih anlayışını benimsemişlerdir. Azerbaycan, komşu halklar ve devletlerle dengeli bir siyaset izlemiş, uluslararası kuruluşlarla iş birliği yapmış ve uluslararası yarışmalar ile kültürel etkinliklerin düzenleyicisi olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, İran İslam Cumhuriyeti, Gürcistan ve Rusya Federasyonu ile güçlü ilişkiler kuran Azerbaycan, bu iş birlikleriyle bölgesel istikrar ve kültürel bağların güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Bu nedenle, Güney Kafkasya tarihinin objektifliğinin korunması ve olumlu kültürel geleneklerin devam ettirilmesi açısından, tarihsel sahtekarlıklara ve uydurmalara son verilmesi önemli sonuçlar doğuracaktır.

Bu araştırma, Güney Kafkasya halkları ve devletlerinin oluşum ve gelişim süreçlerini izlemeye, halklar ve devletler arasındaki ilişkilerin incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Bilindiği üzere, Güney Kafkasya'nın tarihine ilişkin geniş kapsamlı araştırmalar yapılmış ve birçok tarihçi ile arkeolog tarafından değerli eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda, Güney Kafkasya ülkelerinin tarihçilerinin, Ermenistan tarihçileri hariç, yazdığı kıymetli eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Ancak, Ermenistan tarihçilerinin tarihsel araştırmalara yeterince ciddi yaklaşmaması, kaynakların, haritaların ve diğer bilgi kaynaklarının tahrif edilmesi, tarihsel süreçlerin objektif bir şekilde yorumlanmasını engellemektedir.

Bu çalışmanın amacı, Güney Kafkasya'nın modern durumunun genel ve özel yönlerine dikkat çekmek, tarihsel geçmişin ve yerleşik geleneklerin objektif bir yorumunu gerçekleştirmek için öncelik verilmesi gereken hususları vurgulamaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Abegyan, Manuk. *Eski Ermeni Edebiyatı Tarihi*, Cilt 1, Yerevan: 1948.
- Aliyev, İğrar. *Istoriya Midii*. Bakü: "Elm" Yayınları, 1960.
- Aliyev, İğrar. *Oçerk istorii Atropateni*. Bakü: Azerbaydjanskoye gosudarstvennoye izdatelstvo Yayınları, 1989.
- Aliyev, Kamal. *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*. Bakü: Azerbaydjanskoye izdatelsko-poligrafiçeskoye obyedineniye Yayınları, 1992.
- Alpman, Adil. "Hürri". *Tarih bilimleri dergisi* 14, sy. 25 (Haziran 1982): 283 – 313.
- Avetisyan, S. Ter. *Karabağ Anıtlarının Eski Tarihi ve İskit Problemi*, Tiflis: Mechniyeraba Yayınları., 1934.
- Bahşaliyev, Elmar. *Urartu'nun Güney Kafkasya Politikası*. Nahçıvan: «Acami» yayınları, 2021.
- Bunyadov, Ziya. *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv*. Bakü: AN Azerb. SSR Yayınları, 1962.
- Bunyadov, Ziya. *Obzor istochnikov po istorii Azerbaydjana (istoçniki arabškiye)*. Baku: AN Azerb. SSR Yayınları, 1964.
- Ceylan, Alpaslan ve Ceylan, Nezahat. "İran Coğrafyasında Urartular". *Kafdağı dergisi* 1, sy.1 (Bahar 2016), 11–35.
- Dyakonov, İgor. *İstoriya drevnego Vostoka: Ot rannich gosudarstvennykh obrazovaniy do drevnich imperiy*. Moskova: Vostochnaya literatura Yayınları, 2004.
- Dyakonov, İgor. *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e*. Moskova: Akademii Nauk SSR Yayınları, 1956.
- Goyuşov, Raşit. *Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii*. Bakü: Elm, 1984.
- Hajiyev, Kasım. Berde şehri. Coğrafi, siyasi və kültür tarihi. Bakü: UniPrint Yayınları, 2008.
- Halilov, Djabbar. *Materialnaya kultura Kavkazskoy Albanii*. Bakü: Elm, 1985.
- Hasanov, Zaur. *Çar İskitler: Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği*. Bakü: "Abilov, Zeynalov ve kardeşleri" Yayınları, 2005.
- Herodot. *Tarih, Bölüm 1*. trc. Panah Halilov. Bakü: "Elm" Yayınları, 1998.
- Kryzhitskiy, Sergey Dmitriyevich. "Problemy grecheskoy kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Priçernomorya" (Materialy I Vsesoyuz. simpoz. po drev. istorii Priçernomorya, Tschaltubo, Mayıs 4-7, 1977), (Tiflis: Metsniyereba Yay., 1979), 50.
- Latyshev, Vasiliy. "İzvestiya drevnih pisateley o Skifii i Kavkaze", *Vestnik Drevney İstorii dergisi* 1, sy. 4 (Bahar 1947) : 23.
- Lordkipanidze, Otar. *Drevnyaya Kolhida: Mif i arkheologiya*. Tiflis: Sabçota Sakartvelo, 1979.
- Lordkipanidze, Otar. *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskikh. raskopok v Vani*. Moskova: Nauka, 1978.
- Luckenbill, David Daniel. *Asur ve Babil'in Kadim Kayıtları, I: İlk Zamanlardan Sargon'a Kadar Asur'un*

- Tarihi Kayıtları*. Chicago: Chicago Üniversitesi yayınları, 1926.
- Mamedov, Tofiq. *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv*. Bakü: Maarif, 1993.
- Melikishvili, Georgiy. *Nairi-Urartu*. Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yayınları, 1954.
- Melikyshvili, Georgiy. “Urartskiye klinoobraznye nadpisi: K voprosu o drevneyshem oçage urartskikh plemen”, *Vestnik drevney istorii dergisi* 4, (Haziran 1947): 23-35.
- Melikyshvili, Georgiy. *İstoriya Drevney Gruzii*. Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yayınları, 1959.
- Moçalov, Michail. *Drevnyaya Assiriya*. Moskova: Lomonosov Yayınları, 2014.
- Negahban, Ezat. *Marlik Kazılarına İlişkin Ön Rapor*. Tahrân: İran Arkeoloji Servisi ve Arkeoloji Enstitüsü Yayınları, 1964.
- Negahban, Ezat. Marlik’ten Bazı Nesneler Üzerine Notlar. *Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi* 25, sy. 4 (Haziran 1965), 309-350.
- Piotrovskiy, Boris Borisovich. *Vanskoye tsarstvo (Urartu)*. Moskova: Izdatel’stvo vostochnoy literatury Yayınları, 1959.
- Rıbakov, Rostislav. *İstoriya Vostoka (Vostok v drevnosti)*. Moskova: Vostochnaya literatura Yayınları, 2002.
- Salvini, Mirjo. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. trc. Belgin Aksoy. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2006.
- Starshiy, Pliniy. Yestestvennaya istoriya, 4 cilt. trc. V. Latysheva. Moskova: VDI Yayınları, 1949.
- Statistical Yearbook of Georgia: 2014/ National Statistics Office of Georgia*. Tiflis, 2014.
- Struve, Vasilii. *İstoriya Drevnego Vostoka*. Moskova: OGİZ-Gospolitizdat Yayınları, 1941.
- Tagioglu, Ajdar. *Eski Ön Asya ve Ön Kafkas Türk boyları*. Bakü: “Bilim ve Eğitim” Yayınları, 2019.
- Taner Tarhan, Muharrem. “Urartu devleti’nin “kuruluş” evresi ve kurucu krallardan “Lutipri=Lapturi” hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022) , 70-113.
- Teymuraz, Konstantinovich Mikeladze. *Arkheologiya v Gruzinskoy SSR*. Tiflis: Metsniyereba Yayınları, 1982.
- Trever, Kamilla. *Oçerki istorii i kultury Kavkazskoy Albanii (IV do n. e. – VII do n. e)*. Moskva: Akademii Nauk SSR Yayınları , 1959.
- Vaçnadze Merab, Guruli Vahtang ve Bahtadze Mamuka. *İstoriya Gruzii (s drevneyshich vremen do nashich dnei)*. Moskova: Nauka, 1973.
- Vladimir, Aronovich Yakobson. *İstoriya Vostoka (Vostok v drevnosti)*. Moskova: Vostochnaya literatura, 2002.
- Yevseyevich Dzhavakhishvili, İrakli. “Kolkhidskoye tsarstvo”, Bolshaya sovetskaya Ansiklopedisi, 3: 125-130. Moskova: Nauk Yayınları, 1969.
- Yusifov, Yusif. *Kil yazılı kaynaklarda eski Azerbaycan toponimi*. Bakü: “Elm” Yayınları, 1983.

The Unveiling Campaign in Uzbekistan and Its Local Support

Özbekistan’da Kadınların Çarşaflarını Çıkarma Politikası ve Bu Politikaya Yerel Desteğin İncelenmesi

Rabia Han¹

***Corresponding author/Sorumlu yazar:**
Rabia Han (PhD Student),
Indiana University-Bloomington, Central
Eurasian Studies, Bloomington/IN, U.S.A.
E-mail: hanr@iu.edu
ORCID: 0000-0001-6627-6753

Submitted/Başvuru: 26.11.2024
Revision Requested/Revizyon Talebi:
23.12.2024
Last Revision Received/Son Revizyon:
03.01.2025
Accepted/Kabul: 06.01.2025

Citation/Atrf: Han, R. The unveiling campaign
in Uzbekistan and its local support. *Avrasya*
İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries
14, 1 (2025): 39-58.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1591880>

ABSTRACT

In the early Soviet Union, Tajik and Uzbek women in Central Asia traditionally wore garments called Paranji and Chachvon, which completely covered their heads and bodies. One of the Bolsheviks' policies in the region was the liberation of women, including efforts to modernize them by removing the paranji. The Hujum campaign, aimed at removing women's paranji, was officially launched on March 8, 1927. However, many women who removed their paranji were killed or subjected to violence by locals. It is a matter of debate among scholars whether this violence was a reaction by the local population against Soviet policies or whether it reflected internal conflicts among Uzbeks. While not all locals supported the campaign, people who defended traditionalism opposed this campaign and tried to prevent women from removing their paranji. However, some locals supported efforts to modernize women's roles. This study addresses the Hujum campaign and different scholarly perspectives on it, analyzing the writings of some locals and the essays written mostly by female activists in the Yangi Yo'l journal between 1926 and 1934. By exploring these sources, the study demonstrates that, despite the opposition, there were also some female activists and locals who supported the Hujum campaign and sought reform.

Keywords: Hujum/ The Assault campaign, Yangi Yo'l Journal, Woman, Central Asia, Uzbekistan

ÖZ

Sovyetler Birliğinin kurulduğu yıllarda Orta Asya’da, genelde Tacic ve Özbek kadınları, başlarını ve vücutlarını tamamen örten, paranji ve chachvon olarak adlandırılan kıyafet giymektedirler. Sovyetler birliğinin kurulmasıyla bölgede aktif siyaset yürüten Bolşeviklerin bölge ile ilgili politikalarından birisi de kadınların paranjilerinin çıkartılması ile ilgili olan Hujum kampanyasıdır. Resmi olarak 8 Mart 1927’de başlatılan kampanya neticesinde, paranjilerini çıkartan pek çok kadın yerel halk tarafından şiddete maruz kalmış ya da öldürülmüştür. Sovyetlerin Hujum kampanyasının yanı sıra, kadınlara karşı yapılan bu şiddet akademisyenler arasında incelenmiş, özellikle bu şiddetin Sovyetlerin politikalarına karşı yerel

halkın tepkisi mi yoksa yenileşme taraftarı Özbeklerin geleneksel Özbeklerle mi çatıştığı akademisyenler arasında fikir ayrılımlarına sebep olmuştur. Özellikle eski sistemde devam etmek isteyen, gelenekselliği savunan kimseler hujum kampanyasına karşı çıkmış ve kadınların paranjilerini çıkartmaması için çabalamıştır. Ama bu durum yerel halkın tamamının kampanyaya karşı olduğu anlamına gelmez. Hujum kampanyasını destekleyen halktan kimseler de bulunmaktadır. Bu çalışma hujum kampanyasını destekleyen ve reform isteyen kadın aktivistler basta olmak üzere paranji çıkartma kampanyasına destek verenlerin yazılarını inceleyecektir. Bu amaçla bu çalışmada hujum kampanyası ve bununla ilgili akademisyenlerin farklı görüşlerine değinilecek ve yerel halktan kimselerin yazdığı kadınların özgürleştirilmesi ile ilgili yazıları ve 1926-34 yılları arasında yayınlanan, çoğunlukla kadın aktivistler tarafından yazılan Yangi Yo'l dergisinin yazıları analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hujum Kampanyası, Yangi Yo'l Dergisi, Kadın, Orta Asya, Özbekistan

Introduction

In the early 1900s, Tajik and Uzbek women wore burka-like garments called paranji and chachvon, which covered the entire body, head, and face, including the eyes. When the Soviet Union was founded, it developed many policies regarding Central Asia, some of which focused on women's emancipation.¹ One such policy was the unveiling campaign, aimed at removing paranji and chachvon from women. The campaign, known as the Hujum (assault), was initiated by the Communist Party leadership in Moscow with input from the Women's Division and members of the Central Asia Bureau.²³ It encompassed the Soviet Union's early period policies in Central Asia aimed at bringing gender equality to the region. The assault was not only about unveiling but also about transforming women's social and political lives, including aspects such as education and marriage.⁴ Despite its broader perspective, the symbolic focus of the campaign was on unveiling.⁵

March 8th, 1927, International Women's Day marked the beginning of a "new life" for Central Asian women, particularly Uzbek women. Tashkent, Samarqand, Kokand, and Andijan witnessed numerous public meetings where women threw off their paranji,⁶ initiating the official unveiling process for women. Gregory Massell described the day as follows: "On the morning of March 8, a massive outpouring of crowds of Moslem women was organized in major Uzbek cities. Led by Zhenotdel⁷ activist, and protected by police cordons, they marched

- 1 Policies related to women were not limited to Central Asia. Throughout the Soviet Union, various initiatives were developed to liberate women and ensure their participation in the workforce. For detailed information on this subject, see the following sources: Barbara Evans Clements, *A History of Women in Russia* (Indiana University Press, 2012)/ Wendy Z. Goldman, *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993)/ Lynsee Attwood, *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines As Engineers of Female Identity, 1922-1953* (New York: St. Martin's Press, 1999)/ Özge Öz, "Muslim Women in Central Asia: The Impact of Soviet Legacy" (Master Thesis, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2013)
- 2 Marianne Kamp, *The New Woman in Uzbekistan -Islam, Modernity, and Unveiling Under Communism-* (Seattle: University of Washington Press, 2006) 150.
- 3 The Hujum campaign was launched under the leadership of the Communist Party of the Soviet Union, which conducted detailed studies on the issue and implemented step by step policies. This article will not delve into the party's policies, as it focuses on local support for the unveiling campaign. For more on the party's policies and its role in this regard, see: Aminova, R. Kh., and Ė. İU İUsupov. *The October Revolution and Women's Liberation in Uzbekistan* (Moscow: Nauka Publishers, Central Dept. of Oriental Literature, 1985)112-117. / Tursunov, Kh. T., V. G Chebotareva, R. İA Radzhapova, and S. A Dmitrieva. *Khudzhum--Znachit Nastuplenie* (Tashkent: "Uzbekistan", 1987.)
- 4 Marianne Kamp, "Women- Initiated Unveiling: State-led Campaigns in Uzbekistan and Azerbaijan. *In Anti-unveiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism, and the Politics of Dress*. Ed. Stephanie Cronin. (London: Routledge Press, 2014) 215.
- 5 Kamp, *Women- Initiated Unveiling*, 223.
- 6 Adeeb Khalid, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR* (Ithaca ; London: Cornell University Press, 2015).
- 7 For detailed information on the Zhenotdel, see: Burcu Özdemir, *Sovyetler Birliği 'nde Komünist Kadın Hareketi (1919-1930)*, (Yordam Kitap, 2021) /Anne McShane, "Bringing the Revolution to the Women of the East. The Zhenotdel Experience in Soviet Central Asia through the Lens of Kommunistka" (PhD Thesis, University of Glasgow, 2019).

in procession to especially designated city squares. ... about 10,000 women burned their veils in Uzbek city squares...”⁸

The unveiling process had a significant effect on society because of its collision with Uzbek traditions. Many people resisted the campaign, sometimes turning to violence and terror in their reactions. Keller claims that Uzbek men lost power in many areas, such as economic life, children’s education, and even their alphabet, in the late 1920s. Therefore, when the Hujum campaign interfered with the lives of women in their families, men resorted to violence, feeling that their last source of power had been taken away. This resulted in consequences such as beating, rape, and death of women.⁹ On the one hand, women were encouraged to remove their paranji as part of the Hujum campaign launched by the Soviets, but on the other hand, those who did unveil were subjected to attacks and rapes by some members of the public.¹⁰

Although the assault campaign was a Soviet initiative, viewing it solely as an act of Soviet oppression and coercion, universally met with anger by the entire population, would not be entirely accurate. Oppositions to the campaign did not represent all local perspectives; there were supporters, even though their number is limited, who wanted a new way of life different from the past. Some scholars have analyzed the campaign by focusing on the Soviet and Communist Party perspectives, relying on Russian Soviet documents and highlighting the Soviet oppression during the Hujum campaign. However, these analyses ignore the small but existing local support for the assault.

Therefore, this study will investigate whether there was any local support for the campaign. To achieve this goal, an examination of sources such as the *Yangi Yo'l* journal and written works by local people will be explored. These literary works illustrate that the assault campaign was not only a Soviet policy; it might have had some support from the local population, particularly women activists and even some Jadids.

Although the hujum campaign aimed to transform women’s social and political lives, Khalid argues that its primary purpose was to integrate women into productive labor and destroy traditions, without prioritizing the need to grant them agency.¹¹ Similarly, Keller claims that the main reason of the hujum campaign was to attack Islam, driven by the Marxist-Leninist ideologies goal of creating an atheist society.¹²

Gregory Massell defines the Soviet approach to women in Central Asia as the “*Surrogate Proletariat*” due to the absence of a real Marxist movement in the region. Massell argues that

8 Gregory J. Massell, *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1974). 243, 245.

9 Shoshana Keller, “Trapped Between State and Society: Women’s Liberation and Islam in Soviet Uzbekistan, 1926-1941,” *Journal of Womens History* 10, no.1 (1998): 20-44. 36.

10 Havva Çaha, “Bolşevik Devrimi ve Orta Asyalı Müslüman Kadın: 1917-1950.” *Liberal Düşünce Dergisi* 88 (2017): 5-29.

11 Khalid, *Making Uzbekistan*, 361,362.

12 Shoshana Keller, *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam In Central Asia, 1917-1941*. (Westport, Conn.: Praeger, 2001).

women could have been used as surrogates to spread socialist ideology because women in the Central Asian societies had a low level of educational and social development. The development of women would help the Soviets in the modernization of the region, which would primarily affect traditional family life and kinship structure.¹³

Douglas Northrop accepts the USSR, as the successor of the Russian empire, was a colonial empire.¹⁴ He argues that the USSR aimed to bring civilization to “backward” regions such as Central Asia, the Caucasus, and Siberia.¹⁵ This perspective portrayed Central Asia as primitive, barbaric, uneducated, highlighting some problems such as Muslim law –Shariat-, women being treated as property (bride price), forced veiling, early marriage (sometimes at ages 7-8), and polygamy.¹⁶ Consequently, in the 1920s, the Soviets introduced policies for the emancipation and modernization of women, with the hujum (assault /unveiling process) being the most important initiative. Douglas interprets this campaign as colonial power’s intervention in indigenous culture, resulting in its own reactions and resistance. The paranji was attacked and defended by both the colonizer and the colonized, and it became “an Uzbek national emblem,” so it was a symbol of national identity.¹⁷

Shirin Akiner has a similar perspective and argues that the success of the assault was an “ideological victory” for the Russians, while for Central Asians, “it was a defeat.” She also claims that for Central Asians, the veil symbolized a boundary between their public and private lives, offering protection from ‘unwanted strangers.’¹⁸

Marianne Kamp offers a different perspective on hujum than Northrop. Instead of seeing it as colonizer attack/subaltern resistance, she believes that these attacks/murders between Uzbek groups as an inner conflict, one group wanted to maintain the patriarchal system and male dominance, while the other sought reform women.¹⁹ Kamp argues that women developed a synthesis that merged Soviet objectives with the modernizing goals of Jadidism, adapting the Bolsheviks’ agenda for women’s equality to accommodate their own vision of the ‘new woman.’²⁰

Diloram Alimova stated that in the 1920s, new laws were introduced for the equality of men and women, and clubs specifically were set up for women. In these clubs, there were courses for women such as literacy, and sewing. Alimova stated that women should gradually begin to modernize. However, the Bolsheviks were not satisfied with the gradual, step-by-step

13 Massell, *The Surrogate Proletariat*, XXII, XXIII

14 Douglas Taylor Northrop, *Veiled Empire: Gender & Power in Stalinist Central Asia*, 1st ed (Ithaca: Cornell University Press, 2004). 22,23.

15 Northrop, *Veiled Empire*.7

16 Northrop. *Veiled Empire*, 34-41.

17 Northrop. *Veiled Empire*, 20-31.

18 Shirin Akiner, “*Between Tradition and Modernity: The Dilemma Facing Contemporary Central Asian Women*,” in *Post-Soviet Women : From the Baltic to Central Asia* ed. Mary Buckley (Cambridge University Press, 1997) 270, 271.

19 Kamp, *The New Woman*, 229-233.

20 Kamp, *The New Woman*, 229.

progress, so they started the hujum campaign even though the social environment was not ready. The Bolsheviks could not understand the traditions of Uzbeks and what Islam had brought. They forced party leaders to unveil their wives, and these people took their wives to where the hujum campaign was started, and their wives also threw and burned their paranjis. But the next day, they were forced to wear paranji again.²¹ Alimova argues that the hujum campaign was necessary but the method was wrong. According to her, it is essential to transition gradually to modernization instead of forcing women to remove their paranji all at once.²²

It can be seen that scholars have different interpretations of the Hujum campaign and the policies of the Bolsheviks. To explain the assault campaign, one cannot ignore the Soviet pressure on society. For instance, in Asaka village, there was a meeting with the local union workers about the unveiling process. If they could not force their wives to unveil, they would lose their positions and jobs. Similarly, in Buzrukxonov, since some of the imams refused to sign a declaration for the women's unveiling, they were arrested. In Samarqand, women were threatened with a tax if they refused to remove their paranji.²³ These pressures are just a few examples of the government's efforts to force society to unveil.

The administration was forcing women to participate in the Hujum campaign to remove their paranji, while the public was attacking women if they did not wear the paranji. There were cases of women being injured or murdered by their spouses or relatives, especially if they joined the demonstrations related to unveiling protests or desired divorce. One source from RGASPI shows that incidents of violence almost doubled between 1926 and 1928, with 60 percent of violence cases in 1928 related to the Hujum.²⁴ During the campaign's years, the most significant violence was against unveiled women, including sexual assaults, beatings, and even assassination. Although some women re-veiled due to fear, others did not change their ideas and resisted unveiling. Killing unveiled women was accepted as a terrorist act in October 1928.²⁵

The assault was one of the most important events for Uzbek culture and identity.²⁶ It changed the social structure, dividing society into two groups: supporters and opponents. Supporters were mainly women activists, some male party members, and Komsomol.²⁷ Opponents resorted to violence and terror. During a three-year process, unveiled women were subjected to beatings, rape, and murder.²⁸ Although the exact number of deaths is uncertain, some scholars estimate

21 D. A. Alimova, *Ўzbekiston Tarikhi, 1917-1991 йиллар* (Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiiadorlik kompaniiasi Bosh tahririyati, 2001). P.179-181.

22 Alimova. P.179-181.

23 Khalid, *Making Uzbekistan*. 355.

24 "Terror in Uzbek Villages of Uzbekistan," *Seventeen Moments in Soviet History* (blog), August 30, 2015, <https://soviethistory.msu.edu/1929-2/making-central-asia-soviet/making-central-asia-soviet-texts/terror-in-uzbek-villages-of-uzbekistan/>.

25 Khalid, *Making Uzbekistan*. 356

26 Khalid. *Making Uzbekistan*. 357

27 Kamp, *Women- Initiated Unveiling*, 217.

28 Khalid, *Making Uzbekistan*. 356

that at least 2,000 women were murdered due to this terror.²⁹ Despite some women re-veiling, some persisted in the campaign, especially women activists.³⁰ There are different opinions among scholars who is responsible for the violence against women. Soviet Uzbek historians have placed this responsibility on reactionary ulema, claiming that they provoked Uzbek men. In contrast, modern Uzbek historians hold the Soviet authorities responsible for this, arguing that they acted without understanding the local socio-cultural context of society.³¹

The degree of oppression that women experience in society is evident even in the jokes of Uzbeks, some of whom say, “They no longer had need of Russian prostitutes; they had their own now.”³² Regarding the Hujum campaign, Burhan Babaev, who had been a village communist since 1918, said, “Let them kick me out of the Party, but I will not unveil my wife, and I will not take her to the demonstration...”³³ As can be understood, not all party members supported the campaign as a whole, and some were against it. There were even Soviet officials who raped women during this campaign.³⁴ One Uzbek woman describes the situation as follows: “We have women who tried out slogans, took off their paranjas and ...immediately fought with their men... Dear friend, there was no support; the woman was alone in the struggle; a month passed, another, nothing remained of the slogan, and she had to wear the paranja again, and only the many, many bruises added to her body were new...”³⁵ Despite the oppression that women are subjected to in society, it is significant that a small number of local women continued to write about the paranji issues, and some of them continued to unveil, and this shows the support that these women gave to the unveiling campaign.

While acknowledging the Bolshevik pressure on the unveiling and the oppression that women experienced from both supporters and opponents, this study aims to examine the campaign’s supporters, mainly women activists and a few Jadids, particularly through their writings in the *Yangi Yo'l* journal. It seeks to show that the Hujum was not solely forced upon Central Asian women by the Party; instead, the unveiling was desired and supported by some local people in Uzbek society.

Local Supporters of The Assault Campaign

The unveiling process was related to women’s seclusion; indigenous women activists especially highlighted the inequality between women and men. Before the assault, at the start of the 1920s, some Uzbek women activists began to remove their paranji and chachvon,

29 Kamp, *Women- Initiated Unveiling*, 217.

30 Khalid, *Making Uzbekistan*. 356

31 Grigol Ubiria, *Soviet Nation-Building in Central Asia: the Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. (London; Routledge, 2016) 218.

32 Herbert S. Dinerstein, “The Sovietization of Uzbekistan -The First Generation-“ *Harvard Slavic Studies*, no.4 (1957) 510

33 Douglas Northrop, “Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927-1941” *The Russian Review* 59, no.2 (2000). 179.

34 Dinerstein, 511

35 Dinerstein, 511

although their numbers were small. Therefore, the movement of unveiling firstly started from Uzbek women activists instead of the Soviet government's oppression.³⁶ For example, on 8 March 1926, Bashorat Jalilova, one of the women activists, tried to encourage women to unveil and throw off their paranji while saying "an end to slavery."³⁷ Even though it did not reach large masses, some other demonstrations removed their paranji, and also, there were some unveiled women workers at that time.³⁸

After the Hujum officially started, some local people supported the unveiling process. One way of showing support was through written works such as poems or essays, which they published. One of the places where these written works appeared was the Yangi Yo'l journal. Yangi Yo'l, which literally means "new way," was published in Uzbekistan from 1926 to 1934. The journal was under the auspices of the Uzbek Women's Division until 1930, after which it transferred to the Division of Agitational Work and Mass Campaigns. Until this transfer, it was marketed as a women's magazine. After the transfer, also it included more women's issues. The magazine covers topics related to women's liberation such as women's education, unveiling, working outside of the home, and collective childcare. It included stories, poems, and articles. The journal was written in Uzbek, and its script was Arabic letters, then transitioned to a mix of Arabic and Latin, and finally solely to Latin after 1931. This change was influenced by the official switch of the Uzbek script to Latin.³⁹

In this study, some of the pieces written by local women and men in the Yangi Yo'l journal on the subject of the paranji in the issues published between 1927 and 1930 were examined. The aim was to show that some locals in the region, particularly women activists, also desired change. Although the magazine propagated the party and socialism, it included articles written by educated women and men from the local population, such as Uzbeks and Tatars. Therefore, the magazine can be considered a platform for women from the region to have their voices heard. It indicates that not all the masses were against the assault and that there were groups among the people who supported the unveiling campaign.

For instance, Mirtemir Tursunov, a public poet and an educated person⁴⁰, wrote a poem on March 8, 1928, which was published in Yangi Yo'l in February-March 1930. Some parts of his poem are as follows:

Qizil maydon...
 Kalanalar to'lib-toshayotar, bayroqlar bahor nasimi bilan o'ynashayotar.
 Yuraklar oshiqib-oshiqib uradi... Urmasin mi?
 Kechagina tilsiz divorlar quchog'idagi cho'rilar- bayroqlar tomoshasidan tabassum etsa...

36 Kamp, *Women- Initiated Unveiling*, 213-214.

37 Kamp, *Women- Initiated Unveiling*, 215.

38 Kamp, *Women- Initiated Unveiling*, 215.

39 "About Yangi Yo'l," *New Ways: Everyday Life in Uzbekistan, 1926-34* (blog), March 24, 2014, <https://uzbeknewways.wordpress.com/about-yangi-yol/>.

40 Davronbek, "Mirtemir (1910-1978)," November 3, 2013, <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/o-zbek-ziyolilari/mirtemir-1910-1978>.

Kechagina kir pardalar orasida angragan... qora ko'zlar baxt kuyini kuylab o'tsa...

(A red square... The grandstands fill and overflow; the banners play in the spring breeze. Hearts beat, faster and faster. And shouldn't they beat? When women who were slaves just yesterday, smothered in the embrace of voiceless walls- now smile at the sight of the banners... When the black eyes that, just yesterday, gawked from beneath filthy curtains- now sing the song of joy...)

'Ana-kelajak, yorug' kelajak. Barcha birday. Haqiqat hokim!... Cho'rilar da yo'q, nihoyat barcha tek-ozod...

Ana!...' Kuldi ko'zlarida- o'zlarida turgizib kuldi- botir Bolshevik... Qaynab.'

(There it is- the future, the bright future! All are as one. Truth now rules! There are no more slaves. Finally, all are free and equal. There it is!" He smiled in their eyes, smiled, and made them arise. The brave Bolshevik, overflowing...)

Birdan: burchaklarda olov.

-Olov!

Paranjilar yonayotar. Turmushning achchiq zahar kunlariga chidam berib, o'sgan onalar o'z xohishida pardani o'tga tashlab, yuz ochib kulan suman bayroqlarga qarab qonayotar...

(Suddenly: Fire in the corners of the square.

"Fire!"

Veils are burning. Mothers who grew up enduring bitter, venomous ways of life now throw their veils into the fire of their own volition. They expose their faces, laugh, look at the banners and are satisfied...)

O't olsin! Chirigan qonunlarni o't olsin! Haq olsin! Quvnasin, bular-da erk olsin!

Atalsin! -yig'lagan, anglagan cho'rilar- erk qizi, ish onasi atalsin!

Yon, sen ey yillarning merosi! Yon sen ey kir parda... Gullasin... O'tmas, gul yoshlik- yosh damlar qorong'I tumanlar ichida...

(May the fire take you! May the fire take the rotten laws! Let the truth take them! May these women too rejoice and receive freedom! May they be named! The slave who once wept and now understand- may she be named the daughter of freedom and mother of work! Burn, oh you patrimony of the years! Burn, oh you filthy curtain! May it blossom... The flower of youth, it shall not pass- but in the darkness of fog, let the sighs of youth...)⁴¹

In this poem, which describes the day when the campaign was launched and women took off their paranji and threw them into the fire in the square, Tursunov depicts women as slaves who used to live behind walls and were voiceless. In the part of the poem, "Kechagina kir pardalar orasida angragan... qora ko'zlar baxt kuyini kuylab o'tsa," the women are depicted as eyes looking from behind dirty curtains because the paranji covered their entire bodies, including their eyes. It is stated that when the clothes covering women's faces and eyes were removed, those eyes began to sing a song of joy, depicting the hope and excitement they experienced that day.

Additionally, in the part of the poem that reads "mothers who grew up enduring bitter, venomous ways of life now throw their veils into the fire of their own volition," women throwing their paranji into the fire with their own will and happiness they felt from this are described.

41 Mirmemir Tursunov, "Yon," Yangi Yo'l, No: 2-3 (1930) *In Women and Social Movements, Modern Empires since 1820 database*. Translated by Claire Roosien. Accessed on April 15, 2024, https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3593344. 2-4.

According to the poem, thanks to the Bolsheviks and their struggle with the system, women were finally freed. That is why their hearts were beating very fast with happiness.

The poet's verses tell us that women used to live a life of pain and sorrow and that they were freed from their prison by their own will and with the help of the Bolsheviks. This reveals the poet's support for this process. The fact that women are now equal and sing songs with happiness reflects the poet's belief that the future will be full of hope.

Especially, "There it is- the future, the bright future! All are as one. Truth now rules! There are no more slaves. Finally, all are free and equal. There it is!" represents a summary of the poem. In the poem, the biggest obstacle to women's freedom and equality is described as *paranji*. The poem shows how the poet appreciated the Hujum and the unveiling process, and his hopes that women and men are now equal. Besides the poet's happiness, the poem shows his support and announces it in the journal to display that truth to the public.

Another example can be found in Oidin's *Ochilgan Lolalar*. In her poem, Oidin, makes a wonderful metaphor. "Ochilgandir lolalarning bugun amal yuzlari. Yangi hayot qahramoni, quvnar ishchi qizlari. (The true faces of the tulips have burst into bloom today. Heroes of the new life, worker girls rejoice.)"⁴² In the poem, tulips symbolize women who unveil themselves. The metaphor of the tulip blooming can also be interpreted as signaling the onset of spring and rebirth. When women removed the *paranji*, they experienced a sense of renewal and happiness. Just as spring symbolizes rebirth and new life, taking off one's *paranji* is depicted as the beginning of a new life for women. These poems, taken from the *Yangi Yo'l* journal, depict women's excitement, hope, and desire for change, encouraging other women to remove their *paranji*.

In the *Yangi Yo'l* issue 10, 1928, the assault process was evaluated in general in an essay "Bizning Tilaklar" ("Our Wishes") written by H. Tillakhon Qizi. It was stated that the Hujum campaign worked very well in places like Bukhara and Samarkand and that people wearing *paranji* were not seen very often. However, it was written that the Hujum campaign had weakened in other regions. It was emphasized that the *paranji* issue must be completely resolved; otherwise, it would be difficult for them. It was stated that even men working in important positions in the administration had started to re-veil their wives again and that these people needed to be investigated. Especially when the author says, "No matter how it is done, work must be established to take the hujum to its conclusion, and we must roll up our sleeves to save women and girls from the misfortune of the *paranji*," she expresses support for the Bolsheviks. The essay contains a criticism against both the Bolsheviks and local men working in important positions in the state. While warnings are directed at the Soviet government for not carrying out sufficient inspections and for the campaign slowing down, the author expresses anger toward men in administrative positions who re-veiled their wives, calling these men "two-faced."⁴³

42 Oidin, "Ochilgan Lolalar", *Yangi Yo'l*, No:2-3 (1930). In *Women and Social Movements, Modern Empires since 1820 database*. Translated by Claire Roosien. Accessed March 22, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3593347

43 H. Tillakhon Qizi, "Bizning Tilaklar", "Yangi Yo'l", No. 10, 1928 [Selected Pages] | Alexander Street, Part of Clarivate," Translated by Marianne Kamp. Accessed July 19, 2024, https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3593341#search/yangi+yo%271.

It was previously mentioned that women who unveiled experienced pressures in society, including beatings, abuse, and even murder. This essay in the *Yangi Yo'l* journal may carry the sadness of women subjected to oppression by traditionalists and not receiving the help they expected from the government and local men working in the government. It is clear from the essay that the writer is uncomfortable with the current atmosphere and the fact women are being re-veiled by their husbands again. The author is concerned about the decreasing importance given to the Hujum campaign and wishes for more action to be taken to continue the assault. Although the Soviets are criticized for the laws they enacted during the Hujum process and their pressure on unveiling, the woman who wrote this essay wants more and does not find what has been done sufficiently. Therefore, this piece in the magazine is another indication that some local women wanted change.

Locals reflected their feelings and thoughts in this journal not only through poems and articles but also sometimes through short stories. One such example is:

“Hujumchilar Jallodlari [Murderers of the Hujum Activists]” written by A. Qobili. According to the story, Omon Bibi’s husband died, and she married again with her husband’s nephew, whose name is Mulla Halmuhammad domla. Her new husband had already had one wife, and also, he was against the freedom of women. Therefore, she left him and went back to her hometown. She attended the Qoshchi Union in 1923 and fought with the old tradition. She got the leadership in 1926, so opponents decided to murder her. Meanwhile, after the assault started, she immediately removed her paranji and encouraged the others. Also, she was a Soviet executive committee member. Her husband came together with the group of people. And, “with the Imam’s approval,” one of them in the group, Mahmad Rahim, killed her. In the story, her last words are very significant. She said:” I was killed not by Mahmad Rahim alone, but by all the enemies of liberation. I believe that from every drop of my blood, a thousand Omon Bibis will mature and they will fulfill the tasks of liberation...”⁴⁴

It is clear that this story was written to encourage society to change, but it may also reflect the realities of the era. During the assault process, many innocent women were killed simply because they chose to unveil. This story may serve as an illustrative example of such sacrifices. Omon Bibi’s story is not only a tragic narrative but also an inspiration for people to resist the campaign’s opponents, support the Hujum, and encourage the removal of the paranji due to Omon Bibi’s character. She was a brave woman who left her new husband’s home because he opposed women’s freedom. Additionally, the fact that her husband was already married serves as a criticism of the polygamy that existed at that time. Leaving her husband and joining the Union brought her a leadership position. Here, a woman is depicted fighting the old system and gaining a leadership role in society. However, she was killed by defenders of

44 A. Qobili, “Hujumchilar Jallodlari,” *Yangi Yo'l*, No. 4, 1929 (Selected Pages) | Alexander Street, Part of Clarivate, Translated by Marianne Kamp. Accessed April 15, 2024, https://search-alexanderstreet-com.proxyiu.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3734770#page/24/mode/1/chapter/bibliographic_entity%7Cdocument%7C3734772.

the old system due to her beliefs and aspirations. This story may have been written with the influence of women like Tursunoy Saidazimova, who will be mentioned later in the chapter. It may be a story that reflects reality, or it may be just imagination. Regardless of whether it reflects reality or not, the author's support for the Hujum campaign and desire to get rid of the old system are evident in the story. Therefore, this author, like other writers of the journal, desires change and supports the unveiling campaign.

In Yangi Yo'l, there is also information about the demands of women activists during the Uzbekistan Fourth Party Congress (1929). These activists demanded that the party deploy a militia to arrest those who attacked unveiled women. They said: "Enough! We have been choked for so long; we too want to see the bright world; we will live like millions of other women in our country and work like them. Open the way to us! The Uzbekistan government must very soon put forth a law for all women to go about unveiled. We ourselves want this; this demands of ours must be brought to life."⁴⁵

This is quite an interesting demand. As in the previous essay "Bizning Tilaklar" ("Our Wishes"), here also, women activists are demanding more help from the party in the paranji issue and even asking for a law for unveiling. This idea contradicts the notion that the Bolsheviks came and forcibly unveiled women, because here, women activists are demanding more action from the state.

In the Yangi Yol no 2, 1929, one year after the Hujum campaign was officially launched, Dilavar Ho'jayeveva evaluated the process in her writing 'Sekkizinchil Mart Kuniga Qiz Leninchilar Qanday Sovg'a Bilan Keladi/What Kind of Gifts Do Leninist Girls Bring for March 8,' and gave advice to the unveiling girls on how to encourage those who had not unveiled yet, and advised these girls "unveiled girls take veiled girls under their influence". She also advised unveiled girls to invite these veiled girls to schools, clubs, theaters, and various events.⁴⁶ As can be seen here some women not only supported this campaign and took off their paranji, but also, wanted to influence and encourage other women to take actions. They wrote articles to encourage other women and advised their readers on how to influence others in terms of paranji issues.

Also, Yangi Yo'l is a journal that aims to encourage women to take off their paranji. For instance, on the twenty-second page of issue 4, 1929, photos of four local women were shared. On this page, information was given about those women such as when they took off their paranji and what positions they had at that time, such as being a teacher, principal at a

45 Yangi Yo'l, No.4, 1929 (Selected Pages). (1929). In *Women and Social Movements, Modern Empires since 1820 database*. Translated by Marianne Kamp. Accessed April 4, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiu.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3734770#page/17/mode/1/chapter/bibliographic_entity%7Cdocument%7C3734772 P. 4.

46 Dilavar Ho'jayeveva, "Sekkizinchil Mart Kuniga Qiz Leninchilar Qanday Sovg'a Bilan Keladi," Yangi Yo'l, No. 2, 1928 (Selected Pages) | Alexander Street, Part of Clarivate, translated by Marianne Kamp accessed July 13, 2024, https://search-alexanderstreet-com.proxyiu.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3734755#page/17/mode/1/chapter/bibliographic_entity%7Cdocument%7C3734757.

school, or a committee women's representative or chairperson. When one looks at the photos of the four women, one can see that only one woman's hair is completely visible, while the others have covered part of their hair with scarves. While the neck and face of one of these three women are visible, the neck of one of the other two women is covered by her dress and the other covers her neck with her scarf. As can be understood from these pictures, although women took off their paranji, they did not completely uncover their hair, but mostly they covered it with a scarf.⁴⁷

In the oral history interview conducted by Marianne Kamp, it is revealed that Saodat Shamsieva, an activist born in 1908 in Horazm and editor of a women's magazine, took off her paranji before the Hujum campaign. Shamsieva noted that there were many Russians in her town and that while she attended a Tatar school, Uzbek girls wore the paranji when they turned 11 or 12 and dropped out of school, whereas Tatar girls did not wear the paranji and continued their education. At that time, Shamsieva questioned why they should be veiled, since Tatar women were also Muslim, just like Uzbeks. Later in her life, despite her family's disapproval, she eloped and married her brother's friend, who was a publishing house director, and they settled in Fargana. After coming to Fargana, she removed her paranji and started wearing a scarf in 1924. She did this of her own free will, stating that no one knew her in this new city, and therefore no one could force her to wear a paranji. Her husband was not a communist at first but later became one. She was also an active Komsomol member and worked in various positions. She encountered trouble twice with the Party because her father was wealthy, and she was accused of being a nationalist.⁴⁸ It is highly possible that this woman, who took off her paranji before the Soviets began their assault campaign, supported the unveiling.

All of these examples indicate the diversity of opinions among Uzbeks regarding the Hujum campaign, with some supporting it, while others were against it and sometimes severely, even violently, protested it. These examples highlight that while the Bolsheviks were pressuring for change, some women and men activists supported the unveiling campaign with their written works and encouraged society to unveil. These local people expressed their support through their writings, and some even called for the use of force against opponents.

In addition, issues such as women's rights, and education were on the agenda of the locals long before the assault campaign. Therefore, it might have been easier for them to support the assault campaign. It is evident that between 1905 and 1917, Russian Muslim women organized councils where discussions on the rights and positions of women in society took place. Representatives from the Turkistan region also participated in some of these councils.⁴⁹ Before the Bolsheviks developed policies on women's enlightenment under the leadership of Marxist-Leninist ideology, there was already a Turkish women's movement in the Turkistan

47 "Yangi Yo'l, No. 4, 1929 (Selected Pages) | Alexander Street, Part of Clarivate." 22.

48 Kamp, *New Women*, 123-133.

49 Ahmet Kanlıdere, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 2 (2000): 139-148

region, particularly among Tatar women, to which Ismail Bey Gasprinsky made significant contributions.⁵⁰ Therefore, discussions on the position and education of women in the region were already occurring before the Bolsheviks.

Sakir Muhammedof's Travel Memoirs from Bukhara no:330 (June 12, 1908), page 3, criticizes the excessive deprivation of Turkestan women from social life by writers from the Tatar region. One writer criticizes the paranji, stating: <“The poor Sart women are deprived of rights everywhere. Their situation is worse than that of our Tatar women. They are forced to walk in forty-degree heat, wrapped in fabrics and with black curtains on their faces.”>⁵¹ As previously noted, some Uzbek women had already removed their individual paranjis. Therefore, it is possible that activists seeking change participated in the unveiling campaign. As seen with Saodat, it is also possible that these individuals later took positions within the Communist Party.

Some people among Jadids supported the unveiling campaign through their writings.⁵² Some Jadids argued that women should remove their paranji, and be equal with men in society.⁵³ These people expressed their support for the campaign through their writings. One of the examples is Hamza Hakimzoda Niyoziy, who was an author, poet, and playwright.⁵⁴ Some of his poems in which he criticizes ignorance and those who defend the old system and advocates for women's liberation and removing their paranji are ‘Ozod Xotin-Qizlar Qoshig’i (The Song of Free Women),’ ‘Xotin-Qizlar Ovozi (The Voice of Women),’ and ‘Hujum Xoinlariga! (To the Traitors of Hujum!)’ These were published in newspaper called ‘Yangi Farg’ona’ in 1927 and 1928.⁵⁵ In addition to his poems, he has other works on paranji such as ‘Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi (A Piece from the Secrets of the Paranji or the Work of Liars.’⁵⁶ One of the poems he write about women removing their paranji that attract the attention is “Today is March 8”:

Oh, you foreign thing called paranji, your hand is filthy; don't come near Uzbek women and girls, get yourself out of here!...
Oh Rich Man!

50 Cemile Kınacı, “Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız’dan Âlem-i Nisvan’a Evrilen Türk Kadın Hareketi,” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 11 No.4 (2014): 224-247

51 Yasemin Işık and Kübra Koç. “19. YÜZYILIN SONLARI 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA (1880-1930) TÜRKİSTAN SÜRELİ YAYINLARI VE KADIN KONUSUNA YAKLAŞIMLARI.” *Karadeniz Araştırmaları* 19, no. 74 (2022). 504.

52 Jadidism and the Jadid movement will not be examined, as they are not the subject of this article. For more on Turkestan Jadids, see: Khalid, *Making Uzbekistan.*/ Seyfettin Erşahin, “Buhara’da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları).” *Dini Araştırmalar* 1, no. 3 (1999)/ Adeeb Khalid, *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. (University of California Press, 1999)

53 Northrop, *Veiled Empire*. 45

54 “Ziyo Istagan Qalblar Uchun! - Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929),” accessed July 11, 2024, <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929>.

55 “Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик (1988-1989),” www.ziyouz.uz (blog), November 25, 2018, <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/hamza-hakimzoda-niyoziy-5-jildlik/>.

56 “Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик (1988-1989).”

.....

Don't stay; go into exile, cursing.
Today it will be hard for you, bad for your condition...
Do you see there? Women announced freedom, throwing off paranjis.
Don't cast your evil eye on them...

Oh Domla!

.....

If you're upset, saying, "Why are women throwing off their paranjis?" look to yourself in tears...

Oh fanatic vermin!

.....

Bind your belt for a journey to the Day of Judgment!
But I have some advice for you:
Take the paranji and chimmat [chachvon], which you brought, away with you and go to your grave with it!
Paranji and Chimmat!
Go back quickly whence you came,
Make your Hajj to Mecca,
Find your place in Hell!"⁵⁷

In the poem, the poet's tone is sharp and filled with anger towards those who supported the paranji and chachvon. This sentiment is clearly expressed through the poet's explanation of his feelings towards paranji. He addresses the paranji, rich men, religious figures or teachers in Muslim schools called domla, and the supporter of the paranji, telling each of them to take their hands off women's freedom. The words he chooses are very harsh, reflecting the poet's anger and desire for women to be free from paranji. It is also evident that the rich men, domla-religious figures/teachers, and supporters of the paranji are seen as obstacles to the Hujum process, and there is a desire to eliminate their influence.

Apart from Hamza Hakimzoda Niyozzi, Cho'lpon and Fitrat also supported the unveiling process. Cho'lpon wrote the play *Zamona Xotini*, which centered around the unveiling campaign.⁵⁸

Hamza Hakimzoda Niyozzi also wrote mourning for Tursunoy Saidazimova, who was killed during the Hujum terror. Tursunoy Saidazimova is one of the women who fought during the unveiling process to remove her paranji. Born in 1911, the professional theater actress was killed by her husband in an honor killing in 1928 when she was only 17 years old because she had removed her paranji. After her death, Muhyiddin Qoriyakubov said: "The enemies did not allow it. Okay, instead of one martyr Tursunoy, I will train a hundred of them." Tursunoy's

57 Kamp, *New Women*, 174,175.

58 Khalid, *Making Uzbekistan*. 360

work was continued by artists such as Halima Nasirova, Sora Eshontoraeva, Gavhar Rahimova.⁵⁹ These words of Qoriyakubov are an indication of his anger and his willingness to continue the struggle, and therefore, his support for the Hujum.

It's important to note that not all Jadids supported the hujum campaign. An article in Qizil O'zbekistan shows that while some Jadids were supporters of the assault, others were not. Munavvarqori Abdurrashidxonov admitted that although Uzbeks had not solved the paranji issue in thirty years, Bolsheviks achieved it in ten years. Jadids were ready to defend the reforms.⁶⁰ However, Munavvarqori showed his anxiety about accepting all Jadids as anti-reformists when some of them had such views.

In addition to the Yangi Yo'l journal and Jadid works, there is a study conducted by Marianne Kamp that shows how women felt and responded to the Hujum campaign. For instance, one woman who experienced the assault explained her opinion and perspective on the Hujum in 1991: "It was a very difficult period for women who wanted to be free of the misfortune of the paranji and to learn. The father, husband, or older brother of every woman or girl who threw off the paranji in the mahalla [urban neighborhood] or village would, having killed her, come to us saying, 'I killed her because I did not want her to uncover and to cause me shame.'"⁶¹

Despite these challenges, in her interview, Shamsiev indicated that she made her own decision to unveil. Initially, during the unveiling process, she covered her head with a scarf. Also, while I was in Tashkent in 2022, an acquaintance of mine from an intellectual family mentioned that her mother used to wear a paranji before marriage. However, since her father was working in the party, the party members' wives were required to remove their paranji as a result of the Hujum campaign through party policy. So, her father came home and informed her parents that their daughter-in-law would no longer wear a paranji. Although this caused mourning in the household, the acquaintance mentioned that her mother was very happy after removing her paranji. As can be seen from the examples, despite the significant social pressure on women, many of them chose to unveil and support the campaign.

Conclusions

The unveiling campaign, known as the Hujum or the Assault, is recognized as a significant historical event. The campaign, which officially began on March 8, 1927, under the Communist Party leadership aimed at the liberation and modernization of women and covered many issues, from women's education to marriage. However, the symbol of this campaign was the unveiling. While it may appear that the campaign was forced by the Soviet government, the communist party forced the local members to remove their wives' paranji and exerted much

59 "ТУРСУНОЙ САИДАЗИМОВА» ЎЗБЕК МИЛЛИЙ АКАДЕМИК ДРАМА ТЕАТРИ," August 21, 2018, <https://web.archive.org/web/20180821120436/http://www.teatr.uz/79-tursunoy-saidazimova.html>.

60 "Munavvarqori Abdurashidxonov. Qoralash yaxshi emas (1927)," October 25, 2013, <http://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/munavvarqori-abdurashidxonov-qoralash-yaxshi-emas-1927>.

61 Marianne Kamp, "Remembering the Hujum: Uzbek Women's Word." *Central Asia Monitor*, No 1 (2001): 1-12

encouragement and pressure regarding the campaign, it would not be correct to say that all the local people in society were against the unveiling campaign, there was support from society itself, specifically from the women activists with their written pieces.

The Hujum campaign and Bolshevik policies and violence against women have been discussed among scholars, especially regarding whether the violence against women was a conflict between ‘colonizer and colonized’, and whether women were ‘surrogate proletariat’ or not.

The purpose of this study is to show that there were local people who supported this campaign and desired change. Although there were some opponents of the campaign who sometimes used violence and terror against unveiled women, there were also followers of the campaign in society who wanted change and desired a new life. Although it is possible that most supporters of the unveiling campaign were Komsomol members or had party affiliations, there were also party members who did not support the campaign. It is understood from the examples above that some removed their paranji and supported the unveiling long before the assault campaign. Therefore, generalizing by saying that only party members supported it would overlook the agency of these individuals. Among Russian Muslims, issues such as women’s rights and education began to be discussed long before the assault campaign. Thus, it is possible that these local people, especially the women activists, supported the unveiling campaign.

Therefore, it is wrong to accept the unveiling process solely as Soviet oppression. Some local people supported the assault with their writings. For this purpose, the publications of the *Yangi Yo'l* journal, which was published between 1926 and 1934, were examined, especially focusing on the years between 1927 and 1930 when the campaign was most intense. Some pieces from the journal about the Hujum campaign were used in this study, showing the support given by the writers to the campaign. Additionally, some of Jadids’ works were also analyzed.

It might be seen that there are many stories, essays, and poems written by the followers of the assault to support the campaign, both by men and women. These studies show that not everyone from the local population was against change; not everyone defended traditionalism and the old system. Women, in particular, who continued their struggle by both removing their paranji and writing essays, poems, and stories on the issue, put up a great fight for change, and some were killed as a result of these struggles.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynakça

- A. Qobili, “Hujumchilar Jallodlari,” Yangi Yo’l, No. 4, 1929 (Selected Pages) | Alexander Street, Part of Clarivate. Translated by Marianne Kamp. Accessed April 15, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3734770#page/24/mode/1/chapter/bibliographic_entity%7Cdocument%7C3734772.
- Akiner, Shirin. “Between Tradition and Modernity: The Dilemma Facing Contemporary Central Asian Women,” in Post-Soviet Women : From the Baltic to Central Asia ed. Mary Buckley. Cambridge University Press, 1997.
- Alimova, D. A. Ūzbekiston Tarikhi, 1917-1991 ĩllar. Toshkent: “Sharq” nashriēt-matbaa aktŗiĩadorlik kompaniĩasi Bosh tahririĩati, 2001.
- Aminova, R. Kh., and Ė. İŪ İŪsupov. *The October Revolution and Women’s Liberation in Uzbekistan*. Moscow: Nauka Publishers, Central Dept. of Oriental Literature, 1985.
- Attwood, Lynee. *Creating the New Soviet Woman: Women’s Magazines As Engineers of Female Identity, 1922-1953*. New York: St. Martin’s Press, 1999.
- Clements, Barbara Evans. *A History of Women in Russia*. Indiana University Press, 2012.
- Çaha, Havva. “Bolŗevik Devrimi ve Orta Asyalı MŪslŪman Kadın: 1917-1950.” *Liberal DŪŗŪnce Dergisi* 88 (2017): 5-29.
- Davronbek. “Mirtemir (1910-1978),” November 3, 2013. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/o-zbek-ziyolilari/mirtemir-1910-1978>.
- Dilavar Ho’jayeva, “Sekkizinchı Mart Kunıga Qız Leninchilar Qanday Sovg’a Bilan Keladi,” Yangi Yo’l, No. 2, 1928 (Selected Pages) | Alexander Street, Part of Clarivate. Translated by Marianne Kamp. Accessed July 13, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3734755#page/17/mode/1/chapter/bibliographic_entity%7Cdocument%7C3734757.
- Dinerstein, Herbert S. “The Sovietization of Uzbekistan -The First Generation-“ *Harvard Slavic Studies*, no.4 (1957) 509-513.
- Erŗahin, Seyfettin. “Buhara’da Cedidcilik-EĖitim Islahatı Tartıŗmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. YŪzyıl Baŗları).” *Dini Araŗtırmalar* 1, no. 3 (1999).
- Goldman, Wendy Z. *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Socail Life, 1917-1936*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- İŗık, Yasemin and KŪbra Koç. “19. YŪZYILIN SONLARI 20. YŪZYILIN BAŗLARINDA (1880-1930) TŪRKİSTAN SŪRELİ YAYINLARI VE KADIN KONUSUNA YAKLAŗIMLARI.” *Karadeniz Araŗtırmaları* 19, no. 74 (2022): 493-514.
- H. Tillakhon Qizi, “Bizning Tilaklar,” Yangi Yo’l, No. 10, 1928 [Selected Pages] | Alexander Street, Part of Clarivate. Translated by Marianne Kamp. Accessed July 19, 2024. <https://search-alexanderstreet-com>.

- proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3593341#search/yangi+yo%27l.
- Kanlıdere, Ahmet. "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)" *Türk Kültürü İncelemeri Dergisi*, no. 2 (2000): 139-148
- Kamp, Marianne. "Remembering the Hujum: Uzbek Women's Word." *Central Asia Monitor*, No 1 (2001): 1- 12
- Kamp, Marianne. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. Jackson School Publications in International Studies. Seattle: University of Washington Press, 2006.
- Kamp, Marianne. "Women- Initiated Unveiling: State-led Campaigns in Uzbekistan and Azerbaijan. In *Anti-veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism, and the Politics of Dress*. Ed. Stephanie Cronin. London: Routledge Press, 2014
- Keller, Shoshana. "Trapped Between State and Society: Women's Liberation and Islam in Soviet Uzbekistan, 1926-1941." *Journal of Womens History* 10, no.1 (1998): 20-44.
- Keller, Shoshana. *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam In Central Asia, 1917-1941*. Westport, Conn.: Praeger, 2001.
- Khalid, Adeeb. *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca ; London: Cornell University Press, 2015.
- Khalid, Adeeb. *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press, 1999.
- Kınacı, Cemile. "Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Âlem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 11 No.4 (2014): 224-247.
- Massell, Gregory J. *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1974.
- McShane, Anne. "Bringing the Revolution to the Women of the East. The Zhenotdel Experience in Soviet Central Asia through the Lens of Kommunistka." PhD Thesis, University of Glasgow, 2019.
- New Ways: Everyday Life in Uzbekistan, 1926-34. "About Yangi Yo'l," March 24, 2014. <https://uzbeknewways.wordpress.com/about-yangi-yol/>.
- Northrop, Douglas Taylor. *Veiled Empire: Gender & Power in Stalinist Central Asia*. 1st ed. Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Northrop, Douglas. "Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927-1941." *The Russian Review* 59, no.2 (2000): 179-200.
- Oidin, "Ochilgan Lolalar", Yangi Yo'l, No:2-3 (1930). In *Women and Social Movements, Modern Empires since 1820* database. Translated by Claire Roosien. Accessed March 22, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3593347
- Öz, Özge. "Muslim Women in Central Asia: The Impact of Soviet Legacy." Master Thesis, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2013.
- Özdemir, Burcu. *Sovyetler Birliği'nde Komünist Kadın Hareketi (1919-1930)*. Yordam Kitap, 2021.
- Seventeen Moments in Soviet History. "Terror in Uzbek Villages of Uzbekistan," August 30, 2015. <https://soviethistory.msu.edu/1929-2/making-central-asia-soviet/making-central-asia-soviet-texts/terror-in-uzbek-villages-of-uzbekistan/>.
- Tursunov, Mirtemir. "Yon!" | Alexander Street, Part of Clarivate. Translated by Claire Roosien. Accessed

- April 15, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3593344.
- Tursunov, Kh. T., V. G Chebotareva, R. ĪA Radzhapova, and S. A Dmitrieva. *Khudzhum--Znachit Nastuplenie*. Tashkent: "Uzbekistan", 1987.
- Ubiria, Grigol. *Soviet Nation-Building in Central Asia: the Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. London; Routledge, 2016.
- Yangi Yo'l, No.4, 1929 (Selected Pages). (1929). In Women and Social Movements, Modern Empires since 1820 database. Translated by Marianne Kamp. Accessed April 4, 2024. https://search-alexanderstreet-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/work/bibliographic_entity%7Cbibliographic_details%7C3734770#page/17/mode/1/chapter/bibliographic_entity%7Cdocument%7C3734772
- "Munavvarqori Abdurashidxonov. Qoralash yaxshi emas (1927)," October 25, 2013. <http://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/munavvarqori-abdurashidxonov-qoralash-yaxshi-emas-1927>.
- "Ziyo Istagan Qalblar Uchun! - Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929)." Accessed July 11, 2024. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929>.
- www.ziyouz.uz. "Хамза Ҳақимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик (1988-1989)," November 25, 2018. <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/hamza-hakimzoda-niyoziy-5-jildlik/>.
- "ТУРСУНОЙ САИДАЗИМОВА » ЎЗБЕК МИЛЛИЙ АКАДЕМИК ДРАМА ТЕАТРИ," August 21, 2018. <https://web.archive.org/web/20180821120436/http://www.teatr.uz/79-tursunoy-saidazimova.html>.

Soğuk Savaş Dönemi Başlarında Türkiye-Polonya İlişkilerine Batı-Doğu Bloğu Etkisi (1945-1952)*

Turkey as an Area of Competition Between The Cold War Parties Between 1945-1952 in The Case of Poland

Karolina Wanda Olszowska¹

*Bu makale NCN Ulusal Bilim Merkezi'nin Prelude 16 projesi kapsamında hazırlanmıştır: Ankara Washington ve Moskova Arasında Denge Kuruyor. 1945-1952 Yıllarında Türk-Amerikan ve Türk-Sovyet İkili İlişkileri, Sözleşme No. UMO-2018/31/N/H53/00661 (2019-2022).

This article was prepared within the scope of the NCN National Science Center's Prelude 16 project: Ankara Strikes a Balance Between Washington and Moscow. Turkish-American and Turkish-Soviet Bilateral Relations in 1945-1952, Contract No. UMO-2018/31/N/H53/00661 (2019-2022).

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Karolina Wanda Olszowska,
Dr, Department of History Jagiellonian University
in Kraków, Poland
E-posta: karolinawanda.olszowska@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0003-0535-912X

Başvuru/Submitted: 15.11.2024
Kabul/Accepted: 09.02.2025

Atıf/Citation: Olszowska, K. Turkey as an area of competition between The Cold War parties between 1945-1952 in the case of Poland. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 59-74.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1586138>

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye ve Polonya'nın durumu tamamen farklıydı. Polonya, Alman ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) işgali altındayken Türkiye tarafsız kalmayı başarmıştı. Ancak savaş sonrasında dünya, iki nüfuz bloğuna ayrılmaya başladı. Yalta Konferansı'ndan sonra Polonya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği etki alanına girerken, Türkiye ise sonunda Batı bloğuna katıldı. Buna rağmen, her iki ülkenin o dönemde pek çok ortak noktası bulunmaktaydı. Hem Polonya hem de Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yoğun siyasi ve diplomatik baskılarına maruz kalmış, iki güç arasındaki rekabetin merkezi haline gelmişti. Her iki ülke de ulusal çıkarlarını koruma adına stratejik dengeleme politikaları geliştirmiştir. Bu çalışma, 1945-1952 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Polonya ile ilgili konularda yürüttüğü rekabeti ve bu rekabetin Türkiye üzerindeki etkilerini incelemektedir. Özellikle Soğuk Savaş'ın başlangıç döneminde, iki büyük gücün Türkiye'yi kendi politikalarına yönlendirme çabaları ve Polonya bağlamındaki stratejik hamleleri analiz edilmektedir. Ankara'nın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği baskısına karşı temkinli duruşu ve aynı zamanda Batılı müttefiklerle uyum içinde kalma çabası, Türkiye'nin dış politikasının bu dönemdeki en belirgin özelliklerindendir. Sonuç olarak, çalışma, Soğuk Savaş güçlerinin diğer ülkeleri kendi politikaları doğrultusunda nasıl şekillendirdiğini ve Türkiye-Polonya ekseninde bu baskının yansımalarını gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Polonya, Soğuk Savaş, Etki Blokları, Sovyet Rusya, ABD

ABSTRACT

During World War II, the situations of Türkiye and Poland were entirely different. Poland was under the occupation of Nazi Germany and the USSR, while Türkiye managed to maintain its neutrality. However, after the war, the world was divided into two spheres of influence. Following the Yalta Conference, Poland fell under the Soviet sphere, whereas Türkiye eventually aligned with the Western bloc. Despite these differences, Türkiye and Poland shared several commonalities during this period. Both nations faced intense political and diplomatic pressures from US and USSR, becoming focal points in the rivalry between these superpowers.

Both countries adopted strategic balancing policies to protect their national interests.

This study examines the competition between the United States and the USSR over Polish affairs and its influence on Türkiye 1945-1952. It particularly analyzes the strategic manoeuvres of these powers in directing Türkiye's policies regarding Polish issues. Türkiye's foreign policy during this period was characterized by its cautious stance against Soviet pressures and its efforts to maintain alignment with its Western allies.

In conclusion, the study highlights how the Cold War powers sought to shape other nations to fit their agendas. Türkiye's policies regarding Poland provide an essential perspective on how it navigated external pressures to safeguard its sovereignty.

Keywords: Turkey, Poland, Cold War, blocs of influence, Cold War powers

EXTENDED ABSTRACT

During World War II, Türkiye and Poland experienced significantly divergent circumstances. Poland suffered under the occupation of German and Soviet forces, while Türkiye managed to maintain its neutrality throughout the war. However, the post-war world divided into two significant spheres of influence—Western and Soviet. The Yalta Conference in 1945 marked the beginning of Poland's integration into the Soviet sphere, whereas Türkiye eventually aligned itself with the Western bloc. Despite these contrasting trajectories, the two countries shared notable similarities in their interactions with the two emerging superpowers, the United States and the Soviet Union, which sought to influence their political and strategic choices during this era.

This article delves into the geopolitical dynamics between 1945 and 1952, focusing on how the Cold War powers—Washington and Moscow—competed over Poland-related issues and simultaneously pressured Türkiye to align with their broader strategic interests. Türkiye's strategic location and Poland's symbolic and practical significance as part of the Soviet sphere made both nations critical players in the superpowers' rivalry. The analysis emphasizes how these pressures manifested politically and diplomatically, shaping not only the bilateral relationships between Türkiye and the superpowers but also Türkiye's indirect involvement in Polish affairs.

The study explores key events and policies during this period, including Türkiye's struggle to navigate the dual pressures of maintaining its sovereignty while appeasing its Western allies, particularly the United States. Similarly, Poland's integration into the Soviet bloc illustrates how Cold War dynamics dictated the political trajectory of Eastern Europe. By juxtaposing these two nations, the article identifies parallels in the strategies employed by the United States and the Soviet Union to consolidate their influence.

One of the central objectives of the research is to analyze how Cold War rivalries extended beyond immediate bilateral relations to impact regional and global alliances. For instance, the United States leveraged Türkiye's strategic importance to counterbalance Soviet expansion, including efforts to limit Soviet influence in Eastern Europe and the Mediterranean. Conversely, the Soviet Union's dominance over Poland served as a cornerstone of its Eastern European strategy, which sought to reinforce its sphere of influence against Western encroachment. This

interplay highlights the interconnectedness of Cold War geopolitics and how Türkiye and Poland became arenas for broader ideological and strategic contestation.

The article also sheds light on the mechanisms of political pressure and negotiation that defined Türkiye's position during this period. While Poland was firmly integrated into the Soviet bloc, Türkiye's alignment with the West was not without challenges, including diplomatic tensions with the Soviet Union and domestic debates over its foreign policy orientation. The analysis provides a nuanced understanding of how Türkiye balanced its national interests against the backdrop of growing U.S.-Soviet rivalry.

Ultimately, the research aims to contribute to the broader understanding of Cold War history by examining the interplay between major powers and middle-sized nations like Türkiye and Poland. It argues that the Cold War was not merely a bipolar conflict but a complex and multilayered interaction involving countries with varying levels of agency. Through this lens, the article offers insights into how Türkiye and Poland navigated the pressures of global politics and how their respective experiences reflected the broader patterns of Cold War diplomacy and competition.

By focusing on the period between 1945 and 1952, the article captures a critical phase in Cold War history when the foundations of the post-war order were being established. It underscores the importance of Türkiye's strategic location and Poland's geopolitical significance as case studies for understanding how smaller states negotiated their roles within the global rivalry of the Cold War powers. Through an analysis of selected events and policies, the article reveals how the United States and the Soviet Union sought to use these nations as instruments of their broader geopolitical strategies while also highlighting the agency of Türkiye and Poland in responding to these pressures.

In conclusion, this study offers a comparative perspective on Türkiye and Poland during the Cold War's formative period, illustrating how the global contest for influence shaped their political and diplomatic paths. By examining the interplay between superpower ambitions and national agency, the article contributes to a deeper understanding of Cold War geopolitics and the enduring significance of Türkiye and Poland in the 20th-century international relations.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'nun kesiştiği noktada yer alması ve Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçişi kontrol etmesi, rakip güçlerin Türkiye'nin jeopolitik öneminin farkında olduğu anlamına geliyor. Konumu ve potansiyeli nedeniyle Türkiye, çeşitli çatışmalarda değerli bir müttefiktir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya safında yer aldığı için yaşadığı başarısız tecrübe ve ardından milli mücadele süreci gibi yıpratıcı bir dönemi geride bırakarak yeni bir devletin – Türkiye Cumhuriyeti'nin – kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Ardından yeni devlet gelişip güçlenmesi ilkesi politikalar geliştirdi. Bu yaşananlar Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalma veya savaş dışı kalma siyasetinin en önemli sebepleri idi. Türkiye o dönemde sadece konumu, Orta Doğu ile Balkanlar, Akdeniz ile Karadeniz arasında bir kapı olması nedeniyle, değil, aynı zamanda tarafsızlığı ve çatışan etkileri nedeniyle de önemliydi ve istihbarat savaşları için vazgeçilmez bir alan haline geldi. İkinci Dünya Savaşı sırasında burada on yedi yabancı istihbarat örgütü faaliyet göstermiştir.¹ O dönemde İstanbul'da bir anekdot tekrarlanırdı: 'Birisi herhangi bir otelin penceresine taş atsa, neredeyse kesinlikle bir gizli ajana isabet ederdi.'²

İkinci Dünya Savaşı'nda savaşın her iki tarafı da Türkiye'yi iş birliğine ikna etmek için Türk siyasetine yönelmişti. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü (1938-1950) ve kabinesi içinde bulundukları zor durumun farkındaydı. Bir yandan Türkiye'nin ekonomik olarak İngiliz kredilerine ihtiyacı vardı; diğer yandan Üçüncü Reich ile ticaretini olumlu bir şekilde sürdürmeye çalışıyordu ve üçüncü olarak Ankara sürekli olarak Sovyet, İtalyan veya Alman tehditlerine karşı ihtiyatlı olmalıydı. Mihver devletleri ve Sovyetler Birliği, Polonya'nın paylaşımını tanıması için Ankara'ya baskı yapıyordu. Öte yandan Müttefikler sürgündeki Polonya Hükümeti'ni destekliyor ve Polonya'nın tam yetkili bir temsilcisi olarak muamele görmesi için baskı yapıyordu. Türkiye Polonya'ya karşı 'hayırsever bir tarafsızlık' sürdürmeyi tercih etti. Ankara'daki Polonya Büyükelçiliği İkinci Dünya Savaşı boyunca kesintisiz olarak faaliyet gösterdi. Romanya'da tutuklu bulunan Polonyalı askerlerin, mültecilerin veya Polonya Bankası'nın altın stoklarının Fransız mandası altındaki Suriye'ye transit olarak Türk topraklarından geçmesine izin verildi.³ Elbette cephedeki durum ve baskılar Polonya'ya yönelik politikayı etkilemiştir. Mihver devletleri Türk topraklarına tehlikeli bir şekilde yaklaştığında ve Büyükelçi Franz von Papen Ankara'daki hükümete baskı yaptığında, Türkiye Polonyalı hizmet üyelerinin geçişini kısıtladı. Savaş boyunca Üçüncü Reich ve Sovyetler Birliği, Ankara'daki Polonya Büyükelçiliği'nin eylemlerini ve Türkiye'nin Londra'daki Polonya Sürgün Hükümeti'ni tanımasını protesto etmeye çalıştı.⁴ Moskova bunu, 1941'den beri resmen Müttefiklerin ve dolayısıyla Polonya'nın müttefiki olmasına rağmen yaptı.

1 Charles King, *O północy w Pera Palace. Narodziny współczesnego Stambułu* (Wrocław: Wydawnictwo Czarne, 2016), 299.

2 King, *O północy w Pera Palace. Narodziny współczesnego Stambułu*, 296.

3 Karolina Wanda Olszowska, „Polskie uchodźstwo w Turcji podczas II wojny światowej”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 39, c. 1/2022, 232–248.

4 Olszowska, „Polskie uchodźstwo w Turcji podczas II wojny światowej”, 234.

Polonya'nın durumu, Polonya da dahil olmak üzere Orta Avrupa ülkelerinin Sovyet etki alanına girmesine karar verilen Büyük Üçlü'nün Yalta Konferansı'ndan sonra daha da karmaşık hale geldi. Bu dönemde, Sovyetlerin etki alanını genişletme çabaları Türkiye'yi de kapsayacak şekilde yoğunlaşmış ve Ankara'ya Montrö Antlaşması'nın (1936) revizyonunu kabul etmesi için baskı yapılmaya çalışılmıştır.⁵ Soğuk Savaş'ın ilerleyen yıllarında, SSCB ile ABD arasındaki rekabet tırmanmıştır. Bu rekabet, coğrafi konumu nedeniyle, Orta Doğu ve Balkanlar arasındaki arayüzde önemli bir rol oynayan Türk topraklarında da yaşanmıştır.

Makalede, Polonya, Türkiye, Amerika ve Londra'daki Polonya göçmen arşivlerinden elde edilen belgelerin karşılaştırmalı analizi de dahil olmak üzere, arşiv kaynaklarının eleştirel değerlendirilmesi uygulanmıştır. Metnin hacmi göz önünde bulundurularak, çalışma problematik metodolojiye odaklanmış ve böylece Polonya-Türkiye ilişkilerinde belirli konuların derinlemesine incelenmesi sağlanmıştır. Özellikle, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bu ilişkiler üzerindeki etkisine yönelik analizlere ağırlık verilmiştir.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı, 1945-1952 yılları arasında Türkiye'de gerçekleşen ya da Türkiye'ye yönelik olarak yürütülen ABD-SSCB rekabetinin, etkisinin ve siyasi baskısının Polonya ve Polonya ile ilgili konularda seçilen yönlerini ve etkilerini analiz etmektir.

Lublin'deki Hükümetin Tanınması

Polonya Hükümeti, Üçüncü Reich'in (1 Eylül 1939) ve daha sonra SSCB'nin (17 Eylül 1939) Polonya'ya saldırmasının ardından Romanya'ya gitti ve burada enterne edildi.⁶ Bunun üzerine Polonya Cumhurbaşkanı Ignacy Mościcki, halihazırda Fransa'da sürgünde bulunan halefi Władysław Raczkiewicz'i atadı. Böylece Fransa'da sürgünde bir Polonya Hükümeti kuruldu ve Fransa'nın teslim olmasından sonra da bu hükümet Londra'ya tahliye edildi. Ancak savaş sona ermek üzereyken, Sovyetler Birliği ülkedeki iktidarı Polonya halkına devretmek istemedi ve Moskova'ya bağımlı Polonyalı politikacılardan oluşan komünist bir hükümet kurmayı planladı.⁷ Varşova'daki Sovyetlere bağımlı yeni hükümeti tanıma mücadelesi, Sovyet baskısı ve etkisi için ilk önemli sınav oldu. Londra'daki Polonya Sürgün Hükümeti savaş boyunca Batı'nın müttefiki olarak hareket etti ve Polonyalı askerler İkinci Dünya Savaşı'nın neredeyse tüm cephelerinde savaştı. İşgal altındaki topraklarda Alman ve Sovyet işgalcilere

5 Jakub Wódka, *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne* (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2012), 43.

6 İkinci Dünya Savaşı'nda sırasında Polonya hakkında bkz. Halik Kochanski, *Orzel niezłomny. Historia Polski podczas II wojny światowej* (Poznań: Wydawnictwo Rebis, 2013).

7 Antony Beevor, *Druga wojna światowa* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2013), 670–680.

karşı savaştan Polonya Yeraltı Devleti⁸ yapıları da savaş boyunca aktifti. Polonyalıların, 5 yıl boyunca Nazi Almanyası'nın işgali altında kalan, kendi ülkelerinde ev sahibi olabilmeleri amacıyla, başkent Varşova'da şehrin yeniden ele geçirilmesi ve Kızıl Ordu'nun şehre girmemesi için 1 Ağustos 1944'te bir ayaklanma teripledi.⁹ Kızıl Ordu, Iosif Stalin'in (1941-1953) emriyle Vistül Nehri'nin diğer kıyısında durarak Varşova'da direniş gösteren halkı desteklememiştir; amaç, ayaklanmanın bastırılması ve Polonya'nın tamamen Sovyetler Birliği'nin kontrolü altına girmesini sağlamaktır.

Savaş sona ermeden önce bile Sovyetler Birliği, Polonya'daki komünist hükümeti tanıma kararı alması için Türk Hükümeti'ne baskı yapmaya çalıştı. Türkiye'deki SSCB Büyükelçiliği, 31 Aralık 1944 tarihinde Polonya Ulusal Kurtuluş Komitesi'nin (PKWN)¹⁰ Polonya Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ne dönüştüğünü bildirdi.¹¹ Moskova, İngiltere'nin bile bunu yarı resmi olarak tanıdığına dikkat çekti. Sovyetler Birliği böylece Türk Hükümeti'ne baskı yapmaya çalışıyordu, özellikle de Sovyetlerin savaştan sonra net bir şekilde ortaya koyduğu iddialar açıkça ortadayken. 1944 yılında "Moskova Radyosu" Türk Hükümeti'ni hedef alan mesajlar yayınlamaya başladı;¹² aynı zamanda Sovyet basınında Türkiye'nin savaş sırasındaki tutumunu eleştiren sert makaleler çıkmaya başladı.¹³ Böylece Moskova, savaş sonrası Türkiye'ye yönelik iddialardan tedirgin olan Ankara'nın, bir taviz olarak ve SSCB ile ilişkileri geliştirmek için komünist hükümeti tanıma baskısını kabul edeceğini düşünüyordu.

Moskova öncelikle propaganda yapmaya başladı. Moskova Radyosu Ocak 1945'te Türkçe bir yayında Türkiye'de yaşayan Polonyalıların Varşova'daki yeni hükümeti desteklediğini bildirdi.¹⁴ Bu, Türk hükümetini komünistleri tanımaya ikna etmek için bir propaganda manevrası olarak tasarlanmıştı. Özellikle Sovyetler Birliği'nin söylemi, Polonya'daki hükümetin Polonya

8 Polonya Yeraltı Devleti, Sürgünde bulunan Polonya Cumhuriyeti Hükümeti'ne sadık, işgal altındaki Polonya'daki direniş örgütlerinin birliği tarafından oluşturulan siyasi ve askeri bir varlıktı. Eylül 1939'un sonlarında Almanyaya ve Sovyetler Birliği'nin Polonya'yı işgal etmesinin ardından kuruldu ve Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği'ne karşı silahlı mücadele yürüttü. Askeri direnişin yanı sıra adalet, eğitim, kültür ve sosyal hizmetleri içeren sivil yapılar da oluşturdu. 1944'te Sovyetler Birliği, Polonya'da kendi kukla hükümetini kurarak Yeraltı Devleti'nin etkisini kırdı ve birçok üyesi hain olarak yargılanarak öldü. Soğuk Savaş döneminde komünist yetkililer, Yeraltı Devleti'nin tarihini sansürledi ve onun yerine komünist partizanların rolünü öne çıkardı.

9 Tadeusz Kisielewski, *Jalta. Tragiczny kompromis* (Poznań: Wydawnictwo Rebis, 2015), 150–180.

10 Polonya Ulusal Kurtuluş Komitesi (PKWN) – 21 Temmuz - 31 Aralık 1944 tarihleri arasında, Almanyaya işgalinin ardından Kızıl Ordu tarafından ele geçirilen bölgede faaliyet gösteren, kendini ilan etmiş, kukla niteliğinde geçici bir yürütme organıdır. PKWN, değişen Sovyet-Alman cephe hattı ile Curzon Hattı arasında faaliyet göstermiştir. Polonyalı komünistlerden ve resmi olarak komünist olmayan ancak siyasi olarak güdümlü figürlerden oluşan PKWN, Moskova'da kurulmuş ve tamamen Iosif Stalin'in siyasi kontrolü altında faaliyet göstermiştir.

11 Mustafa Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*, (London –New York: I.B. Tauris, 2008), 35.

12 Wilson Center Digital Archives (Wilson Archives), *Letter No. 402 From L.D. Wilgress, Canadian Embassy, Moscow, to the Secretary of State for External Affairs, W.L. Mackenzie King*, Ottawa, 9.11.1944, 2.

13 Wilson Archives, *Letter No. 402 From L.D. Wilgress, Canadian Embassy, Moscow, to the Secretary of State for External Affairs, W.L. Mackenzie King*, Ottawa, 9.11.1944, 2.

14 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), Polonya fonu (566/323-2300-16, *Türkiye'deki Polonyalıların Polonya'daki yeni geçici hükümet hakkında söyledikleri*, 8.01.1945, 1.

toplumunu temsil ettiğini ve dolayısıyla ülkeyi yönetme yetkisine sahip olduğunu vurguluyordu. Tanıma kararı Müttefikler için kolay bir karar değildi. Ankara diğer ülkelerdeki havayı izliyordu. Londra'daki Türk Büyükelçisi 23 Ocak 1945'te Dışişleri Bakanlığı'na, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Alexander Cadogan ile görüşüğünü ve ona göre İngiltere'nin Londra'daki Sürgün Hükümeti tanımaya devam edeceğini bildirdi. İngiltere Lublin'deki Geçici Hükümet temsilci göndermeye de karar vermedi. Savaş boyunca Türkiye'nin Sürgündeki Polonya Hükümeti nezdinde resmen büyükelçi bulundurduğunu ve savaş öncesi Türkiye'nin Varşova Büyükelçisi'nin Cemal Hüsnü Taray olduğunu belirtmek gerekir. Cemal Hüsnü Taray, savaşın patlak vermesinden sonra Varşova'dan ayrıldı, Romanya'ya gelerek buradan Türkiye'ye geçti. Ardından Angers'teki Polonya Sürgün Hükümeti nezdinde Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği görevini 1941 yılına kadar sürdürdü.

Ancak Londra'daki Polonya Sürgün Hükümeti için durum biraz zordu. ABD, Japonya'yı askeri olarak mağlup etmeye kararlıydı ve stratejik müttefiki olan Stalin ile diplomatik ilişkilerini riske atmaktan kaçınıyordu. Batı toplumları savaş yorgunu idi ve daha fazla gerilimin patlak vermesini değil, barışı istiyorlardı. Sovyetler Birliği savaşın en ağır yükünü çeken ülke olarak görülüyordu. Bu nedenle Batılı ülkeler Sovyetler Birliği'ne tavizler vermeye meyilliydi. Londra'daki Polonya Sürgün Hükümeti'nin net tutumu, eski müttefiklerin SSCB ile anlaşmasını zorlaştırdı, bu nedenle Varşova'daki Komünist Hükümet'le anlaşmaları ya da yeni durumla uzlaşmaları giderek daha fazla zorunlu hale geldi.

28 Haziran 1945'te Başbakan Edward Osóbka-Morawski (31.12.1944-5.02.1947) başkanlığında Geçici Ulusal Birlik Hükümeti resmen kuruldu. Yalta Antlaşmaları, Polonya Komünist Hükümeti ile Sürgündeki Polonya Hükümeti Başbakanı Stanisław Mikołajczyk etrafında toplanan politikacıları birleştirecekti. Mikołajczyk, Polonya'da yeni bir devletin kurulması için tek olasılığın bu olduğunu düşünüyor ve ülkedeyken gelecekte demokratik seçimleri yönetebileceğini ve kazanabileceğini umuyordu.¹⁵ Moskova'nın Polonya'da iktidarı devretmeyi planlamadığını ve gelecekteki seçimlerin sadece bir gizem olacağını fark etmemişti. Bununla birlikte, geniş kapsamlı bir hükümet (sadece bazı göçmen politikacılar tarafından desteklenen) Müttefiklerin Londra'daki Polonya Hükümeti ile Sovyetler Birliği arasındaki anlaşmazlığı tanımasına ve çözmesine izin verdi. Sovyetlerin desteklediği Yeni Hükümet 29 Haziran 1945'te Fransa tarafından, 5 Temmuz'da ise Birleşik Krallık ve ABD tarafından tanındı.

Ancak Türkiye Varşova'daki yeni hükümeti hala tanımamıştı. Polonya'nın Ankara Büyükelçisi Michał Sokolnicki (1936-1945), 6 Temmuz 1945'te Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan Türkiye'nin Arciszewski Hükümeti'ni (Londra'daki Sürgün Hükümeti) tanıdığını ve başka bir Polonya makamını tanımadığını cevabını aldı.¹⁶ Bu karar, Türk yetkililerin Moskova'nın Türkiye üzerinde açık bir şekilde hak iddia etmesi, özellikle Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin revizyonu ile Kars, Ardahan ve Artvin illerini kapsayan bir toprak revizyonu talebinde bulunması durumunda

15 Stanisław Mikołajczyk, *Polska zgwalcana* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1990), 220-230.

16 Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej (AMSZRP), Departament Polityczny 1945-1948 (6/101/1585), *Opieka nad mieniem polskiego państwa w Turcji*, Stambul 12.07.1945, 2.

Batılı ülkelerin tutumuna ilişkin endişeleriyle ilgili olabilir. Türkiye'nin savaş sırasındaki tarafsız tutumu göz önüne alındığında, hiçbir Batılı ülkenin SSCB'ye karşı Türkiye'nin çıkarı savunmak zorunda hissetmeyeceği ihtimal olarak görülüyordu.¹⁷ Türkiye, Yalta'da Polonya'ya benzer şekilde Müttefiklerin desteğinden faydalanmayabilirdi.

Bu gelişmeler olurken 17 Temmuz 1945'te Türk Dışişleri Bakan Yardımcısı Nurullah Esat Sümer, Büyükelçi Michał Sokolnicki'yi kabul etti ve Polonya'ya sempatisini dile getirdi. Bakan Nurullah Esat Sümer ve Başbakan Şükrü Saracoğlu ile yaptığı görüşmelerden sonra Türkiye'nin Varşova'daki Hükümeti en azından şimdilik tanımayacağını belirtti.¹⁸ Hiç kimse tanınmanın SSCB ve Batılı Müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskıları ile ilgili olacağından şüphe duymuyordu. Sokolnicki, 23 Temmuz gibi erken bir tarihte Londra'daki üstlerine Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri'nin kendisine Türk Hükümeti'nin Varşova'daki Komünist Hükümeti kısa süre içinde tanıyacağını söylediğini bildirdi.¹⁹

Sokolnicki'nin açıkladığı üzere, bu durum ABD ve İngiltere'nin diplomatik baskılarının bir sonucuydu. Türk Dışişleri Bakanı ayrıca, "her şeye rağmen gelecekte Polonya olacak topraklarla" diplomatik ilişkileri sürdürme niyetinde olduğunu da ifade etmiştir.²⁰ Türk Dışişleri Bakanı aynı zamanda Sokolnicki'ye misafir ve dost olarak davranılmaya devam edileceği konusunda güvence verdi.²¹ Michał Sokolnicki 1936'dan beri Ankara'da Polonya Büyükelçisi olarak görev yapıyordu. Savaş sırasında, (güven mektubu sunarken sahip olduğu kıdemi nedeniyle) Diplomatik Misyon Şefleri Kıdemli Doyeni (*doyen du corps diplomatique*) bile olmuştu. Sokolnicki'nin Türk siyasetçiler ve diplomatlarla da iyi ilişkileri vardı ve toplumda saygı görüyordu.

Bu belirtilen baskı Moskova'nın beklediği etkiyi yarattı. Türk Hükümeti 19 Ağustos 1945'te Geçici Ulusal Birlik Hükümeti'ni tanımaya ve onunla diplomatik ilişkiler kurmaya karar verdi.²² Bu konuda daha önce Türkiye'nin SSCB Büyükelçisi ile Kremlin'deki yetkililer arasında mutabakata varılmıştı. Bu durum ertesi gün Türk basını tarafından duyuruldu. Bunun üzerine diplomatik ilişkiler kuruldu ve kısa süre içinde diplomatik temsilciler teati edilecekti.²³ Bu kararın bir sonucu olarak Sürgündeki Polonya Hükümeti'nin temsilcileri olan Büyükelçi Michał Sokolnicki ve İstanbul Başkonsolosu Witold Korsak artık tanınmıyordu.²⁴ 20 Ağustos

17 Daha fazla bilgi için bkz. Karolina Wanda Olszowska, *Stosunki turecko-amerykańskie i turecko-sowieckie w latach 1945-1952* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2023).

18 Instytut Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (IPMS), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (A.11.) E.1062, *Telegram szyfrowy nr 97*, Ankara 17.07.1945, 1-2.

19 Michał Sokolnicki'nin Ankara Büyükelçiliği hakkında bkz. Michał Sokolnicki, *Dziennik Ankaraki*, (London: Gryf, 1965).

20 IPMS, A.11./E.1062, *Telegram szyfrowy nr 102*, Ankara 23.07.1945, 1.

21 IPMS, A.11./E.1062, *Telegram szyfrowy nr 102*, Ankara 23.07.1945, 2.

22 AMSZRP, 6/1586/100 *Turecja organizacja stosunków dyplomatycznych, 1945-1946*, 1.

23 AMSZRP, 6/100/1586, *Komunikat dla prasy*, Ankara, bd., 2.

24 IPMS, A.XII/24, *Telegraf dla p. Buczyńskiego*, Mayıs 1945, 8.

1945 tarihinde, İstanbul'daki Polpress²⁵ temsilcisi Romuald Buczyński'nin Geçici Hükümet adına Polonya Cumhuriyeti'nin Türkiye nezdinde Maslahatgüzarı olarak atandığı duyuruldu. Maslahatgüzar Buczyński 28 Ağustos 1945'te Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka (1944-1947) tarafından kabul edildi; o gün öğleden sonra Polonya Büyükelçilik binasını devraldı.²⁶ Bu, Ankara'nın Varşova'daki Hükümeti tam olarak tanıdığı ve Londra'daki Polonya Sürgün Hükümeti ile ilişkisi olan eski diplomatları ve Londra'daki Hükümeti resmi olarak yalnızca özel şahıslar olarak tanıdığı anlamına geliyordu.

Bu durum, eski diplomatların önceki diplomatik meslektaşlarıyla veya Türk Hükümeti ile olan dostane ilişkilerini kaybettikleri anlamına gelmemektedir. İlginç bir şekilde, ABD, İngiltere ve SSCB gibi eski müttefikler arasındaki gerginlikler giderek daha belirgin hale geliyordu. Yurtdışındaki Polonyalı muhalefetin korunması ve potansiyel olarak kullanılması, rekabetin daha da derinleşmesi durumunda iyi bir acil çıkış yoluydu. Türk Dışişleri Bakanı, Ankara'daki mülki amire (Yabancılar Şubesi) eski Büyükelçi Michał Sokolnicki ile eşine ve elçiliğin diğer mensuplarına (Varşova'daki Yeni Hükümet'in hizmetine geçmemiş olanlara) ve İstanbul'daki eski Başkonsolos Witold Korsak ile eşine oturma izni verilmesi talimatını verdi. Kendilerine saygılı davranılması gerektiğini ve ekmek kartı almak gibi resmi amaçlar için elçiliğe gitmek zorunda kalmamalarının sağlanması gerektiğini, ancak bunu Türk yetkililerin halletmesi gerektiğini belirtti.²⁷ Bu da Türk yetkililerin eski diplomat meslektaşlarının içinde bulundukları yeni durumu anladığını göstermektedir.

Michał Sokolnicki'nin diplomatik ve siyasi çevrelerdeki konumu, sonraki yıllarda Türkiye ve Batılı ülkeler tarafından Varşova'daki yeni hükümeti rahatsız etmek ve Moskova'nın itibarını zedelemek için kullanıldı. Aralık 1947'de Sokolnicki Londra'ya yazdığı bir notta Maslahatgüzar Sołnicki'nin diplomatik çevrelerde izole edildiğini, çok az kabul gördüğünü ve Türkler tarafından güvensizlikle karşılandığını yazmıştır. Türkiye'nin Moskova'yı önemsemediğini göstermek ve maslahatgüzarın faaliyetlerini bir istihbarat casusu rolüne indirgemek için büyükelçinin gelişini kabul etmeyeceğine inanıyordu. Aynı zamanda Sokolnicki, Türk politikacılar ve başta Fransız ve İngilizler olmak üzere Batılı diplomatlar tarafından resepsiyonlara davet edilmeye devam etti. Bu durum yeni Polonyalı yetkililer arasında büyük bir kızgınlığa neden oldu.²⁸ Ankara'daki Polonya Büyükelçiliği'nden bir temsilci, Sokolnicki'nin de bulunduğu bir daveti gösterişli bir şekilde terk etti ve ardından Türk Dışişleri Bakanlığı'na şikayette bulundu. Mayıs 1947'ye gelindiğinde Sokolnicki hala büyükelçiliklerdeki resmi resepsiyonlara davet ediliyordu

25 Polpress - 10 Mart 1944'te Moskova'daki Polonya Yurtseverler Birliği tarafından kurulan bir hükümet basın ajansı; Temmuz 1945'te Polpress'in merkezi Łódź'a ve ardından Varşova'ya taşındı. Polpress, Polonya Yurtseverler Birliği'nin doğrudan yönetimine ve Polonya Halk Ordusu'nun askeri komutanlığına bağlıydı. Polpress, Enformasyon ve Propaganda Bakanı tarafından denetleniyordu. 26 Ekim 1945'te Polpress, Polonya Basın Ajansı'na (PAP) dönüştürüldü.

26 TDA, 566/251-2162-9, *Türkiye'deki Polonya Büyükelçilik binasının aidiyeti meselesi*, Ankara 29.08.1945, 1.

27 TDA, 566/311-2376-1 *Polonya Geçici Hükümetinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından resmen tanınmasının sonucu olarak eski Polonya Büyükelçisi ve Büyükelçilik çalışanlarına ülkemizde oturma izni verileceği*, Ankara 3.10.1945, 2.

28 IPMS, A.11./E.1139, *List Sokolnickiego do rzqdu w Londynie*, Ankara 8.12.1947, 1.

ve bu durum Maslahatgüzar Sośnicki'nin öfkesine neden oluyordu.²⁹ Maslahatgüzar, Varşova Hükümeti'nin tanınmasından iki yıl sonra bile Michał Sokolnicki'nin resmi törenlerde Türk Dışişleri Bakanlığı'nın ve çok sayıda büyükelçiliğin düzenli konuğu olduğuna dikkat çekti. Büyükelçi Sokolnicki, dünyanın çeşitli yerlerinde tutuklu bulunan Polonyalıların yanı sıra askeri ekipman ve altının nakledilmesine yardımcı olmak için elinden gelen her şeyi yaptı, ancak Türk makamlarının direnişi nedeniyle işi hiç de kolay değildi.

1948'de eski büyükelçi [Sokolnicki- KWO notu] Katyn Katliamı ve 1939'da SSCB'deki Polonyalı savaş esirleriyle ilgili toplam üç kitap ve iki makale,³⁰ belgeleri Türk Dışişleri Bakanlığı'na teslim etti. Yeni Hükümet, Sokolnicki'nin Türkiye'deki rolü konusunda hala endişeliydi ve onu "eski Prometeist teorisyeni" olarak adlandırıyordu.³¹ Bu hareket, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Sovyetler Birliği'nde yaşayan topluluklarda ulusal bir duygu uyandırmayı, böylece bağımsızlık için kendi başlarına harekete geçmelerini ve SSCB'yi içeriden çökertmelerini öngörüyordu.

Polonya Komünist Hükümeti'nin tanınması, neredeyse tüm Müttefik liderleri (Stalin, Roosevelt ve Churchill) tarafından uygulanan etkinin bir sonucuydu. Bununla birlikte, eski Polonyalı diplomatlara sığınma hakkı verilmesi bir yandan insani bir jest, diğer yandan da SSCB'nin sürgünde hala Komünist Hükümeti'nin yerini almaya hazır insanlar olduğunu göstermesi anlamına geliyordu. Ancak Soğuk Savaş rekabeti yoğunlaştıkça, mücadele daha keskin ve açık bir hal aldı. Bu bağlamda en kritik konulardan biri, kapitalist ya da sosyalist kamuoyuna ulaşmak ve karşı tarafın algısını değiştirmek için tasarlanan propagandaydı.

Radyo Dalgalarında Savaş

Soğuk Savaş rekabeti 1940'ların sonunda daha keskin bir aşamaya girdiğinde, ABD Türkiye'nin konumunda bir savunma ve propaganda potansiyeli gördü. Bunun önemli bir parçası "eter savaşı",³² yani Batı Bloku ülkelerinden demokratik halk toplumuna ve diğer yönde Doğu Bloku ülkelerinden kapitalist topluma giden radyo yayınlarıydı. Polonya Halk Cumhuriyeti'nde dinlenen en tanınmış Batılı istasyonlar Radio Free Europe, Voice of America, Radio Madrid ve Radio Luxembourg'du. Komünist Polonya'ya ulaşan ve daha az bilinen ama aynı derecede önemli bir radyo istasyonu da Ankara Radyosu'ydu.

29 AMSZRP, 6/ Emigracja polska 1945-1948 (bundan donra: 28/48) *Sprawa Sokolnickiego*, Warszawa 7.05.1947, 63.

30 TDA, 566/316-2397-2, *Eski Polonya Büyükelçisinin SSCB'de Katyn katliamı konusunda verdiği belgeler*, Ankara 16.03.1948, 1.

31 Prometheizm üzerine bkz. Iurii Chainskii, *Walka za kulisami dyplomacji międzywojennej. Turcja w polskiej polityce prometejskiej w latach 1918–1932* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021).

32 Eter savaşı, Soğuk Savaş döneminde Doğu ile Batı arasındaki propaganda mücadelesine atıfta bulunan bir terimdir. Öncelikli olarak, kendi ideolojisini yaymak ve rakibinin güvenilirliğini zayıflatmak amacıyla yürütülen radyo yayıncılığı faaliyetlerini kapsamaktaydı. Batı bloğu tarafında, özellikle Radio Free Europe (RFE) ve Voice of America (VOA) gibi yayın kuruluşları önemli bir rol oynamış ve Doğu Bloku ülkelerindeki dinleyicilere, komünist yönetimler tarafından sansürlenilen bilgileri ulaştırmayı amaçlamıştır. Buna karşılık, Sovyetler Birliği radyo sinyallerini bozma sistemleri kullanarak "düşman propagandasının" yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Eter savaşı, Soğuk Savaş'ın psikolojik savaş unsurlarından biri olarak, kamuoyu üzerindeki etkiyi kontrol altına alma ve ideolojik üstünlük kurma stratejisinin temel bileşenlerinden biri olmuştur.

Ankara Radyosu Şubat 1949'dan itibaren Lehçe kısa (15 dakikalık) programlar yayınlamaya başladı. Bu programlar ilk yıl Apolinary Kielczyński³³ tarafından sunuldu. Yeni komünist yetkililer Kielczyński'yi Lehçe bilmemekle suçladılar ki bu muhalefetin itibarını zedelemeye yönelik asılsız bir saldırı gibi görünüyordu. Ancak, söz konusu dönemde Ankara'daki Polonya Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na sunulan raporlarda, yayınlarda Polonya'daki yeni Komünist Hükümet'e yönelik herhangi bir saldırının gerçekleşmediğinin özellikle vurgulandığı belirtilmelidir.³⁴ Komünist devletlere yönelik doğrudan saldırıların başladığı 1949 sonundan itibaren halk demokrasilerine yönelik söylem değişti.

Ankara Radyosu'nun Polonya Departmanı ile ilişkili bir diğer önemli isim Edwin Rzyz idi. Rzyz 1936'dan beri Poznań'daki Salesian Lisesi'nde eğitim almaktaydı. Savaş sırasında da Polonya'daydı ve gizli sınıflarda eğitim görüyordu. Direniş hareketinde yer aldı. Kardeşi Felix'in pasaportunu kullanarak 1941'de Türkiye'ye döndü. Belgelerin mikrofilmelerini ayakkabılarının topuklarında taşıması gerekti. 15 Eylül 1944'ten itibaren İstanbul'daki Polonya Başkonsolosluğu'nda memur olarak çalışmaya başladı.³⁵ Londra'daki Sürgün Hükümeti'nin desteğini ve Varşova'daki Komünist Hükümeti'n görevi devraldığını fark ettikten sonra işinden ayrıldı.³⁶ 1950'li yıllarda Lehçe çevirmenliği yaptı; 1968'e kadar Ankara Radyosu'nun Polonya Departmanı'nda müdürlük ve spikerlik, daha sonra TRT'de dış ilişkiler müdürlüğü yaptı.

1950'lerin ortalarında, yukarıda bahsi geçen 15 dakikalık Lehçe programlar Doğu Bloğu üzerine yorumlar şeklini aldı. Doğrudan Komünist Hükümet'i hedef almadıkları halde, Varşova ve Moskova'nın siyasi açıdan rahatsızlık duyduğu belirli konular gündemde yer almaktaydı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Katyn'da Polonyalı subayların Sovyetler tarafından öldürülmesi, Varşova'daki işçilerin tutuklanması ya da tarım kooperatiflerinin kurulmasına karşı direniş hakkında bilgiler vardı. Polonya tarafı Varşova'daki Türk Büyükelçisi Şinasi Devrim'i (1947-1950) çağırarak müdahale etti ve bu müdahale işe yaradı, çünkü sunucunun yorumları bir süreliğine yayından kayboldu ve geriye sadece basın notları kaldı.

Ankara Radyosu'nda Demir Perde gerisindeki ülkelere yönelik yayınlar sadece Lehçe değildi. Radyo aynı zamanda Sırp-Hırvatça, Almanca, Romence, Bulgarca ve Macarca yayınlar da yapıyordu. CIA'nın verdiği bilgiye göre Ankara Radyosu'nun Polonya'daki sinyali BBC'nin

33 Apolinary Kielczyński (1904-1968) 1928'den itibaren Sofya'daki Polonya Büyükelçiliği'nde Polonya Basın Ataşesi ve Bulgaristan'daki Polonya Telgraf Ajansı'nda muhabir olarak çalıştı. 1941'den itibaren Bulgarca yayın yapan bir Müttefik radyo istasyonunda çalıştı. 1943-1945 yılları arasında Polonya Cumhuriyeti'nin İstanbul Başkonsolosu olarak görev yaptı. Türkiye'nin Varşova Hükümeti'ni tanımasının ardından resmi görevlerini bıraktı, ancak 1956 yılına kadar Londra Hükümeti'nin Türkiye'deki sürgündeki temsilcisi ve Amerikan muhabiri olarak çalıştı.

34 AMSZRP, 11/Turcja – raporty polityczne i raporty specjalne za 1948 rok (Bundan sonra: 36/562), *Raport nr 1 ze stycznia 1949 roku*, Ankara 8.02.1949, s. 2.

35 Jerzy Stanisław Łątka, *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji* (Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2015), 362.

36 AMSZRP, 6/ Reparacja, kolonia w Adampolu i sprawa ks. Wojdasa. Kolonia w Stambule i sprawa Domu Polskiego i domu Adama Mickiewicza. Sprawa b. Ambasadora RP Sokolnickiego oraz powrotu do Polski inżynierów polskich (Bundan sonra: 101/1594), *ks. Wojdas z Adampola i Dom Polski*, Ankara 09.01.1947, 1.

Voice of America (*Amerika'nın Sesi*) ya da Radio Free Europe'unkinden (*Özgür Avrupa Radyosu*) daha az yoğunlu. Yine de haberler çok daha iyi alınıyordu çünkü bu kadar yoğun bir şekilde engellenmiyordu. Ancak Ankara Radyosu, Polonya'da yaygın olarak dinlenmiyordu. Radio Free Europe ve Voice of America en çok dinlenen radyolardı. Madrid Radyosu iyi bir üne sahipti ancak etkili bir şekilde dinlenemediği için takip edilmesi kolay değildi.³⁷

İlginç bir şekilde, 1958 yılında Polonya Halk Cumhuriyeti'nin merkezdeki büyükelçiliğinden gelen bir raporda, Ankara Radyosu'ndaki Hür Polonya'nın Sesi Şubesi'nin Türk Hükümeti tarafından desteklenen Radio Free Europe'un bir şubesi olduğu belirtiliyordu.³⁸ Geçmişe bakıldığında, Amerikalıların ve İngilizlerin de bu radyoyu finanse ettiği söylenebilir, zira 1950 yılında CIA belgelerinde İstanbul'da kullanılmayan 150 kw gücünde bir radyo istasyonuyla ilgili bir soru yer almıştır. Bu da Amerikalıların da bu vericileri kullanmayı düşündükleri sonucuna varmamızı sağlar.

Ancak hatırlamakta fayda var ki, karşıt siyasi kampın toplumlarına yönelik bilgilendirme politikalarını yürütmek için hava dalgalarını kullananlar sadece Batı Bloğu ülkeleri değildi. Mart 1944'te, İngiliz malzemelerinin askıya alınmasının ve Ankara, Londra ve Washington arasındaki ilişkilerin bozulmasının ardından, "Moskova Radyosu" (*Радио Москва*) Türk hükümetini hedef alan mesajlar yayınlamaya başladı.³⁹ Bu radyo istasyonu Türkçe yayın yapıyordu ve Sovyetlere göre Türk halkı için tek objektif bilgi kaynağıydı. Türkiye'nin özellikle ülkenin doğusunda güçlü radyo istasyonları yoktu; Polonya Komünist Büyükelçiliği'nin Ankara'dan gelen raporlara göre doğudaki Kürtler Sovyet radyo istasyonlarını Kürtçe dinliyordu.⁴⁰ Amerikalılarla birlikte İstanbul ve Ankara'daki radyo istasyonlarını güçlendirmek için 1955 yılına kadar çaba gösterilmedi. Kasım 1953'te Doğu Bloku'ndaki Türkçe yayınlar, Orta ve Uzak Doğu'daki diğer dillerle karşılaştırıldığında haftada 62.41 saat sürüyordu: Arapça - 39.67, Ermenice - 28.00, Farsça 67.67, Tacikçe - 7.00. İlginç bir şekilde, sadece İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca (19 dakika ile) Avrupa'ya yönelik diğer dillerden daha fazladır.⁴¹ Yunanca için 49 saat gibi önemli ölçüde daha az zaman harcanmıştır. Blok ülkelerine de daha az ilgi gösterilmiştir- Bulgarca 47 saat, Lehçe 21 saat ve Romence 41 saat.⁴²

37 Central Intelligence Agency Archive (CIA), General CIA Records (CIA-RDP)80-00809A000600060012-2, *Foreign Broadcast Listening*, bm, bd, 1.

38 AMSZRP, 12, Turcja - charakterystyka dzienników, periodyków, agencji prasowych, dziennikarzy oraz organizacji radiofonii tureckiej - opracowanie Ambasady PRL w Ankarze (Bundan sonra: 25/600), *Turcja - charakterystyka dzienników, periodyków, agencji prasowych, dziennikarzy oraz organizacji radiofonii tureckiej - opracowanie Ambasady PRL w Ankarze*, Ankara 1.03.1958, 9.

39 Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*, 35.

40 AMSZRP, 12, Turcja - charakterystyka dzienników, periodyków, agencji prasowych, dziennikarzy oraz organizacji radiofonii tureckiej - opracowanie Ambasady PRL w Ankarze (25/600), *Turcja - charakterystyka dzienników, periodyków, agencji prasowych, dziennikarzy oraz organizacji radiofonii tureckiej - opracowanie Ambasady PRL w Ankarze*, Ankara 1.03.1958, s. 9.

41 CIA, CIA-RDP 79-01093A000740008-0, *Appendix E*, Washington DC 1953, 1.

42 Ibidem.

Elbette, “eterdeki savaş” sadece propaganda yoluyla yürütülmüyordu. Uzaktan uygulanabildiği için en etkili yöntemdi. 1946’da Iosif Visarionoviç Stalin (*Иосиф Висарионович Сталин*) kitabının Iosif Stalin’in Kısa Biyografisi (*Краткая биография*) ithal edilmesi ve dağıtılması yasaklandı. Ocak 1950’de Romanya’dan Romanya Halk Cumhuriyeti Çalışan Gençlik Bülteni (*Bulletin d’Informations de la Jeunesse Travailleuse de la République Populaire Roumaine*) ve Romanya Halk Cumhuriyeti’nde İşçi Sporu (*Le Sport Ouvriers dans la République Populaire Roumaine*) adlı broşürlerin dağıtılması komünizm propagandası yapıldığı gerekçesiyle yasaklandı. Türk Dışişleri Bakanlığı, Polonya Büyükelçiliği’nin (1952’den beri Polonya Halk Cumhuriyeti) Türkçe ve Fransızca olarak yayınladığı bülteni dağıtmaması konusunda çok dikkatliydi. Başlangıçta Polonya Büyükelçiliği bülteni Türk basınına, politikacılar ve diplomatlara dağıtmayı denedi. Yine de basın komünizmi yaymakla suçlanmaktan korktu ve bültenin içeriğini yayınlamak istemedi ve Dışişleri Bakanlığı Polonya Büyükelçiliği’nin bunu yapmasını hemen yasakladı. Türk makamlarının itirazları temelsiz değildi, zira bazı Türk medya kuruluşları, tutuklanma ve para cezasına çarptırılma korkusuna rağmen Polonya Büyükelçiliği tarafından sağlanan içerikle ilgilendi. Büyükelçiliğin Birinci Sekreteri J. Ochęduszek, İstanbul’da bulunduğu süre boyunca gazetecilerle Polonya hakkında makale ve bilgilerin paylaşımı konusunda bir dizi görüşme yaptı. Özellikle Polonya hakkında ekonomik içerikli yayın yapan “L’Economiste d’Orient” ve “La Turquie Moderne” gazeteleriyle işbirliği yapıyordu. “Milliyet” ve “Yeni Sabah”, Büyükelçilik tarafından yayınlanan “Polonya’da Bugün” broşürünün içeriğine yer verecekti.⁴³

Propaganda için her fırsat kullanıldı. İzmir Fuarı sırasında gazeteci Faruk Fenik, Çeklerin komünizm propagandası yaptığını bildirdi. Polis propaganda yazılarının kaldırılmasını talep etti, ancak Çek standının yöneticisi bunu reddetti ve polis standa girişi kapattı; buna karşılık Çekler de standı tamamen kapattı. Polonya Büyükelçiliği, Truman’ın Çekoslovakya’ya yönelik ekonomik abluka tehditleriyle aynı zamana denk geldiği için Amerikalıları Türklerin kararını etkilemekle suçladı.⁴⁴

Sonuç

Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında izlediği dış politika, Sovyetler Birliği ile Batılı ülkeler arasında giderek keskinleşen bir rekabetin ortasında, ülkenin stratejik çıkarlarını savunma çabalarını açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye, savaş sonrasında önemli bir jeopolitik konumda yer almakta olup, bu konumundan dolayı iki blok arasında sürekli bir baskı altındadır. Sovyetler Birliği ve Batılı müttefikler arasında giderek daha belirginleşen güç mücadelesi, Türkiye’nin diplomatik hareket alanını sınırlandırmış, ancak Ankara hem Batılı güçlerin baskılarına hem

43 BCA, 30-18-1-2/102-58-2, Ocak 1950’de yayınlanan ‘Bulletin D’informations de la Jeunesse Travailleuse de la République Populaire Roumaine’ ve ‘Le Sport Ouvriers dans la République Populaire Roumaine’ adlı broşürler komünizm propagandası içermesinden ötürü Türkiye’ye sokulması yasaklandı, Ankara 30.01.1950, 1.

44 AMSZRP, Samodzielny Wydział Wschodni w latach 1949-1954 (11/39/591), Raport prasowy za okres 11.07 do 31.08.1951, Ankara 31.08.1951, 40-41.

de Sovyetlerin taleplerine karşı dikkatli bir dengeleme politikası izlemiştir. Türkiye'nin dış politikasının en dikkat çeken özelliklerinden biri, Polonya'nın komünist hükümetinin tanınmasına karşı sergilediği temkinli tutumdur. Sovyetler Birliği, Polonya'daki yeni komünist hükümetin tanınması için Türkiye'ye baskı yaparken, Ankara bu talebi, Sovyetlerin bölgedeki etkisini genişletme çabalarına karşı bir direnç göstergesi olarak değerlendirmiştir.

Polonya'nın durumu, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dış politikasındaki karmaşık denklemi ve çok boyutlu ilişkilerini gözler önüne sermektedir. Türkiye, Polonya'nın komünist hükümetini tanımakta gecikmiş olsa da bu karar, yalnızca Sovyetler Birliği'ne karşı bir taviz vermemekle kalmamış, aynı zamanda Batılı müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskılarına karşı da bir denge unsuru olmuştur. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Polonya üzerindeki etkisi arttıkça, Polonya'nın bağımsızlığını savunarak Batılı müttefikleriyle uyum içinde kalmaya çalışmış ve bu süreçte Polonya ile ilgili yaptığı diplomatik hamlelerle hem Sovyetler Birliği'ne hem de Batılı güçlere karşı stratejik bir denge kurmuştur.

Özellikle, Sovyetler Birliği'nin Polonya'daki komünist hükümeti tanımaya yönelik baskıları arttıkça, Türkiye'nin soğukkanlı diplomatik yaklaşımı, sadece Sovyetler'e karşı bir tavır değil, aynı zamanda Türk ulusal çıkarlarının korunmasının da bir aracıdır. Bu süreçte, Sovyetler Birliği Türkiye'nin jeopolitik çıkarlarını göz ardı etmeye çalışırken, Türkiye, bu baskılara karşı direnç göstererek, kendi stratejik çıkarlarını ön planda tutmuş, Batı ile de ilişkilerini dengelemeye çalışmıştır.

Varsova'daki hükümetin Türkiye tarafından tanınmasının geciktirilmesi, Londra'daki sürgündeki Polonya Hükümeti ve Sovyet etki alanına giren ülkeye dönmek istemeyen Polonyalılar açısından büyük önem taşıyordu. Bu sürecin ertelenmesi, Polonya'nın kaderinin henüz kesinleşmediğine ve savaş sonrası statüsünün değişme olasılığının bulunduğu dair sembolik bir işaret olarak görülmekteydi. Ancak, bu umutlar, uluslararası siyasetin sert gerçekleri ve Batılı güçlerin Sovyetler Birliği ile yaptığı anlaşmalar karşısında yanıltıcı olduğu ortaya çıktı.

Londra hükümetinin siyasi izolasyonuna ve Polonya meselelerindeki etkisinin giderek azalmasına rağmen, Türkiye birçok Polonyalı için güvenli ve dostane bir ülke olarak kalmaya devam etti. Ülkeye dönüş imkânının olmaması nedeniyle çok sayıda mülteci Türkiye'de kalmaya karar verdi, ancak ekonomik durumları oldukça zorluydu. İş bulma imkanlarının kısıtlı olması ve yeterli geçim kaynaklarına sahip olmamaları, bazı Polonyalı mültecileri Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'ya göç etmeye yöneltti.

Türkiye'nin yalnızca Polonyalılara sığınak sağlamakla kalmayıp, onlara karşı tarafsız ve dostane bir tutum sergilediğini belirtmek önemlidir. Bunun en açık örneklerinden biri, eski büyükelçi Michał Sokolnicki'nin ölümüne kadar Türkiye'de kalmış olmasıdır.

Türkiye'nin, Polonya ile ilgili kararı ve genel olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası dış politikasının şekillenmesinde önemli bir rol oynayan diğer faktör ise istihbarat savaşlarıdır. Türkiye, sadece coğrafi konumu nedeniyle değil, aynı zamanda savaş sonrası dönemdeki tarafsızlık politikasıyla da büyük bir istihbarat merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde İstanbul'da

birden fazla yabancı istihbarat teşkilatının faaliyet göstermesi, Türkiye'nin uluslararası anlamda ne kadar önemli bir istihbarat merkezi olduğunun bir göstergesidir. Aynı zamanda, Soğuk Savaş döneminde, radyo yayınları yoluyla yürütülen “eterdeki savaş”, Türkiye'nin bölgesel etkisini ve uluslararası rekabetteki rolünü daha da güçlendirmiştir. Ankara Radyosu, özellikle Polonya ve diğer Doğu Bloku ülkeleri ile ilgili yaptığı yayınlarla hem Batılı hem de Sovyetler Birliği'nin etkisi altındaki toplumlara yönelik bir propaganda aracı olarak önemli bir işlev görmüştür.

Sonuçta, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dış politikasındaki temel hedefi, ulusal çıkarlarını her iki blokla da dengeleyerek savunmak ve kendi stratejik pozisyonunu güçlendirmektir. Bu dönemde Polonya'nın durumu, sadece Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini değil, aynı zamanda Batılı müttefiklerle olan bağlarını da etkileyen önemli bir konu olmuştur. Türkiye'nin, Polonya'nın komünist hükümetini tanıma kararı hem Sovyetler Birliği ile ilişkilerin hem de Batılı ülkelerle olan diplomatik bağların güçlü bir şekilde şekillendiği bir dönemin simgesel bir örneğidir. Türkiye'nin dış politikada izlediği dikkatli ve stratejik yaklaşım, Soğuk Savaş'ın erken yıllarında ulusal güvenliği sağlamanın yanı sıra, Türkiye'yi bölgesel bir güç olarak daha da pekiştirmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

Arşivler

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej (AMSZRP)

Central Intelligence Agency Archive (CIA)

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (IPMS)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (TDA)

Wilson Center Digital Archives (Wilson Archives)

Diğer Yayınlar

Beevor, Antony. *Druga wojna światowa*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2013, 670–680.

Bilgin, Mustafa. *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*. London and New York: Tauris Academic Studies, 2008.

Chainskii, Iurii. *Walka za kulisami dyplomacji międzywojennej. Turcja w polskiej polityce prometejskiej w latach 1918–1932*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.

- Kisielewski, Tadeusz. *Jałta. Tragiczny kompromis*. Poznań: Wydawnictwo Rebis, 2015, 150–180.
- Kochanski, Halik. *Orzeł niezłomny. Historia Polski podczas II wojny światowej*. Poznań: Wydawnictwo Rebis, 2013.
- King, Charles. *O północy w Pera Palace. Narodziny współczesnego Stambułu*. Wołowiec: Czarne, 2016.
- Łątka, Jerzy Stanisław. *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2015.
- Mikołajczyk, Stanisław. *Polska zgwałcona*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1990.
- Olszowska, Karolina Wanda. *Stosunki turecko-amerykańskie i turecko-sowieckie w latach 1945–1952*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2023.
- Olszowska, Karolina Wanda. „Polskie uchodźstwo w Turcji podczas II wojny światowej.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 39, no. 1 (2022): 232–248.
- Sokolnicki, Michał. *Dziennik Ankarški*. London: Gryf, 1965.
- Wódka, Jakub. *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2012.

L.N. Tolstoy'un Dünya Görüşü Bağlamında Eserlerindeki Çocukluk Teması

The Theme of Childhood in L.N. Tolstoy's Works in the Context of His Worldview

Nonna Pulat¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nonna Pulat,
Doktora, Üniversite, İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları
Bölümü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
E-posta: nonna.pulat@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7246-1936

Başvuru/Submitted: 27.12.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
31.01.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
17.02.2025

Kabul/Accepted: 06.03.2025

Atıf/Citation: Pulat, N. The theme of childhood
in L.N. Tolstoy's works in the context of his
worldview. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal
of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 75-94.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1608510>

Öz

Bu çalışmada, Rus yazar L.N. Tolstoy'un (1828-1910) düşünceleri ve eserlerinde çocukluk temasının incelenmesi amaçlanmıştır. Yazar, edebiyat yolculuğuna çocukluk konusuyla başlar ve ilk eserine *Çocukluk* ismini verir. Öncelikle kişiliği şekillenme sürecinde olan bir insan olarak çocuğa ilgi duyar. Çocuk, sosyal çevresinden henüz etkilenmemiş, doğası gereği saf ve uyumlu, bütünsel bir varlık olarak yazarın düşüncelerinde yer edinir. Bir nevi otobiyografik bir çalışma kabul edilen *Çocukluk*, *İlkgençlik*, *Gençlik* üçlemesinin yanında, *Savaş ve Barış*, *Anna Karenina* ve *Diriliş* romanları üzerinde yapılan incelemelerde, insan hayatının ilk dönemi olan çocukluğa ait belirgin özellikleri gün yüzüne çıkarmak hedeflenmiştir. Bu eserlerin yanı sıra, Tolstoy'un yaşam gerçeğini ve manevi arayışlarını yansıtan günlükleri, not defterleri ve kişisel yazışmaları da bu çalışmaya dahil edilmiştir. Yazarın düşüncelerine göre insana doğuştan verilmiş iyi ve saf özellikler, çocuklukta, insan doğası gereği korunur. Çocuk büyüyüp yetişkinlerin dünyasına adım attığında, yaşadığı çevrenin olumsuz etkilerine maruz kalır ve bu özelliklerini kaybetmeye başlar. Bu nedenle yazar, insan hayatının başlangıç döneminin sonraki hayat evreleri üzerindeki etkilerine dikkat çeker.

Bu çalışmanın temel amacı, Tolstoy'un eserlerini ve düşüncelerini analiz ederek, çocukluk kavramını detaylı olarak incelemek ve çocukların yetişkinlerle etkileşim sürecini aktarmaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Çocukluk, Çocuk Ruhu, Yetişkinlik, İnsan Karakteri, Kişilik Gelişimi, Dünyayla Uyum

ABSTRACT

This study aims to examine the theme of childhood in the thoughts and works of the Russian author L.N. Tolstoy (1828-1910). The author begins his literary journey with the topic of childhood and titles his first work *Childhood*. Initially, he is interested in the child as a person whose personality is still in the process of development. The child, who has not yet been influenced by his social environment, is depicted in Tolstoy's thoughts as a pure, harmonious, and holistic being by nature. *Childhood*, *Boyhood* and *Youth*, which are considered somewhat autobiographical works, along with *War and Peace*, *Anna Karenina* and *Resurrection*, are analyzed to bring to light the distinct characteristics of

childhood, the first period of human life. In addition to these works, Tolstoy's diaries, notebooks and personal letters, which reflect his life reality and spiritual quest, are also included in this study.

According to the author's thoughts, the good and pure qualities given to a person from birth are preserved in childhood, as part of human nature. When a child grows up and steps into the world of adults, he is exposed to the negative effects of the environment and begins to lose these qualities. Therefore, the author draws attention to the impact of the initial phase of human life on subsequent life stages.

The main aim of this study is to analyze Tolstoy's works and thoughts in detail, examining the concept of childhood and attempting to reflect the interaction process between children and adults from the author's perspective.

Keywords: Child, Childhood, Child's Soul, Adulthood, Human Character, Personality Development, Harmony With The World

EXTENDED ABSTRACT

By the time L.N. Tolstoy began his literary career, there were works already known in world literature that were written as recollections of an adult life journey, beginning from early childhood. However, the theme of childhood, with which Tolstoy began his creative path lasted for more than half a century and took on special significance for him.

In studying the stages of human development, the first of which is childhood, Tolstoy sought to show the formation of the human personality in direct and complex relationships with the surrounding reality and to identify the factors that hinder human spiritual growth.

For Tolstoy, childhood is a beautiful period of a person's life, which should be accepted as an unconditional good. The main qualities of the child's soul, according to the writer, are the ability to establish harmony with the world and the purity of moral feeling. He was convinced that the child knows the purpose of their life, which they see as happiness achieved through peaceful, loving interaction among people. Tolstoy places great importance on showing that children, who have not yet experienced adult life, believe that "life is good". Childhood, in Tolstoy's view, is a prelude to adult life, in which he reveals causal relationships between childhood and subsequent stages of human development.

Tolstoy believed that people are naturally endowed with high potential, including a moral character, which he saw as the strength of humanity. However, the surrounding environment, particularly in the form of the upper echelons of society, instills distorted views of life and its purpose in the first stages of a person's life.

According to Tolstoy, a child begins to internalize false views and behavioral principles typical of their social surroundings, which negatively affects their spiritual development. Therefore, the child interests him primarily as a being that is inherently harmonious, whole, and not yet touched by the influence of society, and at the same time, as a human personality whose character is still in the process of formation.

In his works, Tolstoy repeatedly emphasizes the natural observance of children, which allows them to observe adults and see the falseness in their relationships.

In this context, the education of children takes on particular importance for Tolstoy, who considers it fundamental in the process of a person's development. The author advises a careful approach to the educational process, placing responsibility for it on adults, particularly on the parents of the child. For Tolstoy, childhood is an exclusive sphere of responsibility for the preceding generation. Moreover, as Tolstoy notes, the educational process should not take the form of moralistic preaching. The author is convinced that only real-life examples of approaching moral ideals, accessible to the child's understanding, can strengthen the child's best feelings. At the same time, Tolstoy emphasizes that an educator, or any adult interacting with the delicate, sensitive soul of a child, must first possess the moral qualities that they want to develop in the child.

Tolstoy considers family education to be of enormous importance. According to the author, the family is a special world with its own values and laws, and it has a tremendous influence on the child. He places the greatest importance on the role of the mother, whose influence represents the natural force of love that aligns with the child's initial essence. From Tolstoy's perspective, the best traits of a child's character are shaped under the influence of the mother, whose upbringing teaches the child to be sensitive to the world and to love. Only a mother, according to Tolstoy, can change the world through her ennobling influence because the future of humanity is quite literally, in her hands.

It is significant that in his first work, dedicated to the brightest period of human life, childhood, Tolstoy already speaks of forces threatening human happiness.

From the very beginning of his literary career to the last days of his life, Tolstoy's main goal was to implement the life program he was developing, the overall meaning of which is the moral renewal and spiritual rebirth of the individual and humanity, and the return to the lost harmony of the past, to what he understands as "childhood" or the original bliss of the "natural state". He firmly believes that this depends on the individual, on how resolute and persistent they are in following the high ideals of good.

In this, Tolstoy sees the highest calling of humanity.

Giriş

Rus yazar L.N. Tolstoy'un eserleri Rus ve dünya edebiyatı tarihinin en önemli yapıtları arasında yerini alır. Yazarın edebiyat çalışmalarına başlaması, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'daki toplumsal sorunlarının giderek derinleştiği bir döneme denk gelir. 1850'li yıllarda ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısındaki geleneksel düzenin köklerinde ciddi ve sancılı bir değişim dönemi yaşanır.¹ Bu değişim döneminde Rus toplumunun düşünce yapısında ideolojik akımlar farklılık göstermesine rağmen kişilik oluşumuna dair sorunlar ortak bir gündem oluşturur ve buna bağlı olarak çocukluk temasını öne çıkaran birçok edebi eser ortaya çıkar. Bunların arasında, D.V.Grigoroviç'in *Köy (Derevnya)*, 1846), A.Ya.Panayeva'nın *Talnikov Ailesi (Semeystvo Talnikovih)*, 1847), F.M.Dostoyevskiy'in *Netočka Nezvanova (Netočka Nezvanova)*, 1849), İ.S.Turgenyev'in *Bejin Çayırı (Bejin Lug)*, 1851) adlı eserleri sayılabilir.

Tolstoy, bu sürecin siyasi ve manevi gelişiminin en acil sorularına kayıtsız kalmayıp kendi görüşü çerçevesinde yanıtlar verir. Genç bir adamın kişiliğinin şekillenmesi ve olgunlaşma sürecini konu alan, çocukluk, ergenlik, ilk gençlik ve gençlik dönemlerine odaklandığı *Dört Gelişim Çağı (Çetiryte epohi razvitiya)*, 1851) romanını tasarlar. Ne var ki, bu çalışma, planladığı bir bölümü yazamadığından, *Çocukluk, İlkgençlik ve Gençlik* öykülerinden oluşan otobiyografik olarak değerlendirilen üçlemesine dönüşür. Bu dönemde, zamanının gençlerini gözlemler ve onların umutsuz olduklarını, hayata bağlanabilecek amaçlarının olmadığını fark eder.² Edebiyat araştırmacısı İ.V. Çuprina'nın belirttiği gibi Tolstoy'un tasarladığı romanının, ilk bölümü olacak *Çocukluk (Detsvo)*, 1852) öyküsünün ortaya çıkışı, dönemin ideolojik sorunlarına dayanan doğal bir sonuç olarak kabul edilebilir.³

Tolstoy'un, Rus ve dünya edebiyatında önemli yere sahip ilk edebi eseri olan, *Çocukluk* öyküsünü, 1852'de bir subay olarak görev yaptığı Kafkasya'daki birliğinde kaleme alması dikkat çekmektedir. Kafkasya'da geçirdiği bu dönemin onun hayat görüşünü derinden etkilediğini söylemek mümkündür.

Yazarın Kafkasya'dan döndükten sonra, uzun yıllar tüm içtenliğiyle mektuplaştığı, Çarlık ailesinin nedimesi, yüksek tahsilli akrabası olan A.A.Tolstaya'ya 1859 yılında yazdığı mektubunda, Kafkasya'daki yaşamının, kendisi için çok yoğun bir manevi arayış dönemi olduğunu ifade eder. "Hayatımda hiçbir zaman ne önce ne de sonra, düşüncelerimin bu kadar yüksek bir noktasına ulaşmadım, (...) o zaman ne bulduysam, sonsuza kadar inancım olarak kalacak. (...) İki yıl süren zihinsel çalışmamda, basit ve eski bir şey buldum: ebediyetin, sevginin ne olduğunu ve başkası için yaşamamanın mutlu olabilmek için gerekli olduğunu" diye

1 Ayıntılı bilgisi için bakınız: Onur Şahin, "19. Yüzyılda Rusya ve Rus Edebiyatında Genel Bakış," *19. Yüzyıl Rus Edebiyatı Altın Kalemler*, edit. Tuğba Güngör (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 60-87.

2 Lidiya Dmitriyevna Opulskaya, "Pervaya kniga Lva Tolstogo", *Detsvo. Otroçestvo. Yunost*, Yaz. Lev Nikolayeviç Tolstoy (Moskva: AN SSSR; Nauka, 1978), 489

3 İrina Valerianovna Çuprina, *Trilogiya L. Tolstogo "Detstvo", "Otroçestvo" i "Yunost"* (Saratov: İzdatelstvo Saratovskogo universiteta, 1961), 34.

vurgular.⁴ Tolstoy'un yazma arzusunun ve eserlerine yansiyacak hayat görüşünün Kafkasya'da perçinlendiğini söylemek mümkündür.

Bu dönemde, yazarın günlük ve mektup yazıları irdelendiğinde, hayat görüşü için Tanrı inancını iyi bir başlangıç olarak kabul ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu iyi başlangıç, dünyayı yöneten ve ona kendi yasalarını veren, dünyanın varlığı ve gelişimi için geçerli olan iyilik ve sevgi yasalarıdır. Araştırmacı İ.V. Çuprina'nın vurguladığı gibi Tolstoy, bu dünya anlayışıyla her bireyin ruhunun köklü ve derin özünü oluşturan iyiliği açıklar. Bu iyilik, insanın içindeki Tanrısal bir parçadır ve onu, her şeyi kapsayan evrensel iyilik kaynağıyla bağlar.⁵

Tolstoy'un düşüncelerine göre nihai bir amacı olan her şey yok olur, yıkıma tabidir ve bu nedenle, kişiliğin kendisinin yok olmasına rağmen insan için mevcut olan tek gerçek ve ebedi mutluluk, iyiliğin ve tüm dünyaya duyulan sevginin mutluluğudur. İnsanın kendisi dışında tüm dünyaya duyduğu içten sevgi, her şeye beslediği canlı ve sıcak ilgi, ona doğuştan bahşedilen bir özelliktir. Bu özellik, insan yaşamının ilk evresi olan çocuklukta bozulmadan, belirgin bir şekilde kendini gösterir. Yazar, Kafkasya'da dünya görüşünün değişimini, 5 Şubat 1852 tarihli günlük notlarında yazdığı gibi çocukluğundaki hislerine bir nevi dönüş olarak kabul eder.⁶ Yeni bakış açısıyla, onu olumsuz ahlaki eğilimlere yönelten dünyevi toplum anlayışı ve dönemin fikirlerinin etkisini کنار ve kendisinde oluşan bencil ahlaki eğilimlerin, doğal ve iyiliği teşvik eden bir anlayış yerine yanlış bir dünya görüşüne yol açtığını fark eder.

Bu çalışmada, Tolstoy'un anılarını içeren eserlerle birlikte, günlük kayıtları ve mektupları dikkate alındığından, biyografik yöntem ile yazarın uzun edebiyat yolculuğunda, farklı tarihlerde kaleme aldığı çalışmaları incelendiğinden, kültür-tarihsel yöntem kullanılmıştır.

Yazarın yukarıda bahsedilen hayat görüşü temelleri, onun yaşam koşulları ve yetiştirilme tarzı ile açıklanabilir. Dünyayla uyum içinde olma arayışı, mutluluğa ve erdeme duyduğu ihtiyacı, Tolstoy'un çocukluk döneminde başladığı düşünülmektedir.

L.N. Tolstoy'un Çocukluğu

Tolstoy, varlıklı ve eğitimli aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Erken çocukluk döneminden itibaren, kardeşleriyle birlikte ilgi, şefkat ve özenle kuşatılmış bir yaşam sürer. Tolstoy ailesinin en önemli özelliği, çocuklarına mutlu bir aile ortamı sağlamasıdır. Bu mutluluk öncelikle Tolstoy'un annesi M.N. Volkonskaya'nın çabalarıyla yaşanır.⁷ Yazar, kendisinden çok başkalarını sevme ihtiyacı duyan annesini çok erken yaşta kaybettiği için onu net hatırlayamaz. Çocukluğundan itibaren annesini canlı olarak hayal edip, onu yakından tanıyan insanların anlattıklarından zihninde yarattığı manevi imgesini tüm yaşamı boyunca taşır.

4 Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Pisma 1856-1862*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1949), 60:293.

5 Çuprina, *Trilogiya*, 59.

6 Tolstoy, *Dnevnik 1847-1854*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1937), 46:91.

7 Aleksey Zverev ve Vladimir Tunimanov, *Lev Tolstoy. Jizn zameçatelnih lyudey* (Moskva: Molodaya gvardiya, 2007), 20.

Yazar anılarında, babası N.İ. Tolstoy'dan, onun çocuklara karşı özenli tutumundan, aile içinde yaratmayı başardığı eğlencelerden ve anlattığı hikayelerden büyük bir içtenlikle bahseder. En küçük kızı A.L. Tolstaya'ya göre Tolstoy insanlara karşı sevecen ve şefkatli davranmayı özellikle babasından miras almıştır.⁸

Tolstoy'un anne ve babasının, çocuklarına gösterdikleri şefkatli ve dikkatli tutumun sonucu olarak, kardeşler arasında sağlam bir dostluk ve ailevi bağ oluştuğunu ve bu bağların, Tolstoy kardeşlerin yaşamları boyunca korunabildiğini söylemek mümkündür.

Kardeşler arasında geçen sohbetlerden birinde ağabeyi Nikolay, 5 yaşındaki Tolstoy'a, insanlardaki tüm kötülüğü yok eden ve herkesi mutlu eden yeşil bir çubuğun üzerinde yazılı bir sırdan bahseder. Ahlaki kendini geliştirme, kardeşlik sevgisi ve evrensel insan mutluluğunun simgesine dönüşen bu yeşil çubuk hikâyesi, yazarın çocukluğunda oluşan en güçlü izlenim hâline gelir. 1903-1906 yılları arasında üzerinde çalıştığı *Anılar (Vospominaniya)* adlı yapıtında, “Ve o zamanlar, yeşil çubuğun var olduğuna ne kadar inanıyorsam, (...) şimdi de gerçeğin var olduğuna ve insanların ona ulaşarak vaat edilenleri alacaklarına inanıyorum” diye vurgular.⁹

Yazarın yaşamı ve sanatsal yolculuğu irdelendiğinde, onun bu amacı çocukluğundan son nefesine kadar takip ettiği görülür, çünkü onun tüm hayatı boyunca insanların mutluluğunu arama ve insan yaşamının anlamını bulma yolunda ilerlediği söylenebilir. Çocukluğundaki bu izlenim o kadar güçlüdür ki Tolstoy, hayat yolculuğunu tamamladıktan sonra yeşil çubuğun saklandığı yere gömülmek istediğini dile getirir.¹⁰

Annesi ve babasından sonra yazarın çocukluğu üzerinde en çok etki bırakan kişi, 1837'de yazarın babasının ölümünün ardından, onun ve kardeşlerinin bakımını sağlayan uzak akrabası T.A. Yergolskaya'dır. Hayatının yarısını birlikte geçirdiği bu kadının kendisine daha çocukken sevginin manevi hazzını aşıladığını söyler ve Yergolskaya'nın kelimelerle değil, tüm varlığıyla “sevgiyi bulaştırarak” öğrettiğini vurgular.¹¹ Tolstoy'un *Çocukluk* öyküsünü *Çağdaş (Sovremennik)* dergisine göndermeden kısa bir süre önce Yergolskaya'ya yazdığı 30 Mayıs 1852 tarihli mektubu dikkat çekicidir: “Şimdi farkındayım ve hissediyorum ki eğer Tanrı'nın lütfuyla bende iyi olan bir şey varsa, o da Tanrı'nın bana verdiği ve şimdiye kadar korumaktan memnun olduğum, duyarlı ve sevgi dolu iyi bir kalptir”.¹²

Bu düşünceler, Tolstoy'un insana doğuşundan bahsedilen olumlu doğasına olan inancın kaynağı olarak kabul edilebilir. Bu inanç, yazarın kendi deneyimlerinin derinliklerinden çıkıp, hayatı boyunca sürekli düşüncelerinin konusu hâline gelir, onun tüm faaliyetlerine anlam katar ve yazar için sevdiği kahramanlarda olduğu gibi bazen iyilik ve kötülük dünyasından

8 Aleksandra Lvovna Tolstaya, *Otets. Jizn Lva Tolstogo* (Moskva; Berlin: Direkt-Media, 2016), 15.

9 Tolstoy, *Proizvedeniya 1900-1903*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1952), 34:387.

10 Nikolay Kallinikoviç Gudziy, *Lev Tolstoy. Kritiko-biografiçeskiy oçerk*, İzdaniye 3-ye, pererabotannoye i dopolnennoye (Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1960), 8.

11 Tolstoy, *Proizvedeniya 1900-1903*, 34:366.

12 Tolstoy, *Pisma 1844-1855*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1935), 59:178.

çıkışın tek yolu olarak intiharı düşündüğünde kurtarıcı bir kuvvet hâline gelir. Bu inancın kaynağı, çocukluğunun ilk yıllarına ve kişiliğini oluşturan sevgi dolu sohbetlere uzanır. Tolstoy, “Sadece annem değil, çocukluğumda var olan tüm insanlar bana olağanüstü iyi insanlar olarak görünürdü. Muhtemelen, çocukluğumun saf sevgi duygusu, parlak bir ışık gibi insanların en iyi özelliklerini (...) açığa çıkarıyordu”.¹³ Yazarın çocukken zaman geçirdiği köylülerin, Yasnaya Polyana’daki evde hüküm süren bu huzur ve neşenin hâkim olduğu, “sevgi bulaşması” ortamına girmesi, dönemin Rus toplumundaki serflik sisteminde pek rastlanan bir durum değildir. Bunu anlayabilmek için, Rus edebiyatının “en hüznü, en duygusal” yazarı olarak değerlendirilen İ.S. Turgenyev’in aile hikâyesi örnek verilebilir.¹⁴

Turgenyev ailesinin evlat edindiği V.N. Jitova, 1884 yılında yayınlanan anılarında, Rus yazarın annesi V.P. Turgenyeva’nın çocukken anne sevgisi ve şefkatinden yoksun kaldığını anlatır. Çocukluğunda aşağılayıcı ve zalimce bir muameleye uğrayan bu kadın, amcasının ölümünden sonra mirasla birlikte kendi gücünü kazanır ve bu güç onda bencillik ve iktidar arzusunu geliştirir. İ.S. Turgenyev bu gücü, *Mumu* (*Mumu*, 1852) adlı hikâyesinde isimsiz, otoriter bir kadın ana karakter ile tasvir edip, V.P. Turgenyeva’nın çevresindeki tüm insanlara hissettirir. Yetişkinliğinde İ.S. Turgenyev, annesine öfkeyle bağırır, “Kime eziyet vermiyorsun ki? Herkese! Senin yanında özgürce nefes alan var mı?”¹⁵ Yazarın hayatının ilk yıllarını anlattığı satırları okumak acı vericidir: “Çocukluğumdan hatırlayacak hiçbir şeyim yok, hiçbir güzel anım yok. (...) annemden “ateşten” korkar gibi korkardım. Her küçük şey için cezalandırılırdım”.¹⁶ Zor bir çocukluk geçiren İ.S. Turgenyev, Tolstoy’un *Çocukluk* öyküsünü ilk takdir edenlerden biri olmuştur.

İnsan hayatının vazgeçilmez bir parçası olan çocukluk evresini inceleyen Tolstoy, özellikle kendisini güçlü bir şekilde cezbeden bu doğal süreci araştırarak, her bireyin hayatında bu dönemin taşıdığı insan varlığının en genel ve evrensel yasalarını keşfetmeye ve göstermeye çalışır.

Hayatını iyilik ve kötülük açısından değerlendiren Tolstoy, onu 4 döneme ayırır; bunlardan ilkinin, “14 yaşına kadar süren, harika, masum, neşeli, şiirsel çocukluk dönemi” olarak tanımlar.¹⁷ *Dört Gelişim Çağı* romanının ilk taslağında yaş sınırının belirlenmesi, söz konusu yaşa gelindiğinde gelişen belirli psikolojik ve fiziksel değişimlere bağlı olarak anlatılır. Tolstoy, gelecekteki eserinin ana fikrini tanımlarken, özellikle çocuklukta Tanrı’ya ve başkalarına duyulan çok güçlü sevgi duygusunun, hayatın sonraki dönemlerinde “şehvet, kibir ve kendine

13 Tolstoy, *Proizvedeniya 1900-1903*, 34: 349.

14 E.Zeynep Günal, “İvan Sergeyeviç Turgenev (1818-1883),” *19. Yüzyıl Rus Edebiyatı Altın Kalemler*, edit. Tuğba Güngör (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 298.

15 “Vospominaniya o menyey İ.S. Turgenyeva,” Varvara Nikolayevna Jitova, erişim 3 Aralık 2024, <https://l24.im/keh9>

16 J Murve, “Pervonaçalnoye vospitaniye Turgenyeva v svyazi s vpeçatleniyami i vliyaniyami rannyyago detstva,” *İ.S.Turgenyev. Yego jizn, soçineniya. Sbornik istoriko-literaturnih statey*, haz. Vasiliy Petroviç Pokrovskiy (Moskva: Sklad v knijnom magazine V.Spiridonova i A.Mihaylova, 1908), 1.

17 Tolstoy, *Proizvedeniya 1900-1903*, 34:347.

aşırı güven duygularıyla baskılandığını” vurgular.¹⁸ Bu düşünce, Tolstoy’un çocukluk teması ile ilgili fikirlerini ortaya koymasında büyük bir önem taşır. Yazar, yanlış değerlerin saf çocuk ruhuna girmesinin ve onun dünya görüşünü çarpıtmasının bir yolu olan bu olguları dikkate alır.

Çocukluğun “Altın Çağı”

Tolstoy’un dünya görüşünde, çocukluk, insan hayatında ruhu yücelten, mutluluk dolu bir dönem olarak algılanır. Nikolenka İrtıyev, *Çocukluk (Detstvo)*, 1852), *İlkgençlik (Otroçestvo)*, 1852-1854), *Gençlik (Yunost)*, 1855-1856) üçlemesinde; Nataşa Rostova, *Savaş ve Barış (Voyna i mir)*, 1863-1869) romanında; Seryoja Karenin ve Konstantin Levin, *Anna Karenina (Anna Karenina)*, 1873-1877) romanında, kendi çocukluklarının mutlu zamanını yaşar. Bununla birlikte, yazar, kendi kişisel manevi deneyimini ve benzersiz hakikat arayışını eserlerindeki çocuk imgelerine yansıtır.

Gençliğinden itibaren çocukları içtenlikle seven Tolstoy, bir çocuğun dünyaya günahkâr ve kötü özellikler taşımadan geldiğine inanır. Yazar, 1862 yılında yazdığı makalesinde, “tüm yüzyıllarda ve tüm insanlar için çocuk, masumiyetin, günahsızlığın, iyiliğin, gerçeğin ve güzelliğin bir örneği olarak sunulmuştur. İnsan mükemmel olarak dünyaya gelir. Rousseau’nun söylediği bu büyük söz, taş gibi sağlam ve doğru kalacaktır” diye vurgular.¹⁹ Bu düşüncenin Tolstoy için de sonsuza dek kalıcı ve sağlam bir inanç olduğu kanısına varılmaktadır.

Tolstoy, çocukluk temasına değinirken, insan yaşamının ilk evresine olan olağanüstü coşkulu tutumunu aktarmaya çalışarak, çocuk ruhunun saflığını, doğallığını, bütünlüğünü ve dünyaya sevgi dolu açıklığını vurgular. Neşeli ve mutlu bir çocukluk yaşayan Nataşa Rostova, *Savaş ve Barış* romanının sayfalarına adını atar atmaz, okuru, doğal duruşu, yaşam sevinci ve hayat doluluğuyla büyüler. *Anna Karenina* romanının kahramanı Konstantin Levin de çocukken kardeşiyle birbirlerine yastık fırlattıklarında hayat dolu kahkahalarını anımsarken, yaşam mutluluğunun doruğuna ulaştığından söz eder. Levin, yetişkinlik döneminde, kardeşi Nikolay’ı, çocukluğundaki en tatlı hatıralarıyla hafızasında canlı tutar.

Tolstoy’un çocukluk dönemiyle ilgili karakteristik özellikleri göz önünde bulundurarak, bu konuda başka bir Rus yazar V.V. Veresayev’in yaptığı yorum dikkat çekicidir:

Uzun zaman önce fark edildi ki her yazar kendi eserinde sanki belirli bir insan yaşını yansıtmaktadır. Gonçarov ilk kaleme aldığı eserlerinde bile yaşlı bir adam gibi durur. Genç Lermontov her zaman yetişkin bir insandır. Yetişkin Puşkin hayatının sonuna kadar bir genç olarak kalır. Tolstoy’da ise yazarın her zaman çocuk kaldığı nadir bir örneğe sahibiz. Tolstoy, bir çocuğun yaşam sevincini, saf hayat bakışını, yaşama coşkusunu, hayatının gizemini varlığında korur.²⁰

18 Tolstoy, *Otroçestvo. Yunost*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1935), 2:242.

19 Tolstoy, *Pedagogičeskiye statyi 1860-1863*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1936), 8:322.

20 Vikentiy Vikentyevič Veresayev, *Jivaya jizn: o Dostoyevskom i Lve Tolstom. Apollon i Dionis (o Nitsşe)* (Moskva: İzdatelstvo političeskoj literaturı, 1991), 102-103

Tolstoy'a göre henüz yetişkinlerin dünyasına adım atmamış çocukların, hayatın iyi olduğuna inandıklarını göstermek son derece önemlidir. Onlar, bu dünyaya zaten mutluluğun ne olduğu gerçeğine sahip olarak gelirler. Yazar, kaleme aldığı *Hayat Üzerine (O jizni, 1886-1887)* adlı eserinde şöyle not eder:

Hangi yaşayan insan, bir kez bile olsun yalnızca erken çocukluk döneminde, ruhu henüz tüm yalanlarla kirlenmemişken, içindeki hayatı boğmayan o mutlu duyguyu hissetmez? O mutlu duyguyu, sevgiyi herkesle paylaşmak ister: yakınlarıyla, baba ve anne ile, kardeşlerle, kötü insanlarla, düşmanlarla, köpeklerle, atlarla, otlarla; sadece tek bir şey ister, herkesin iyi olmasını, herkesin mutlu olmasını ve daha da fazlasını ister: herkesin iyi olmasını sağlamak için kendinden bir şeyler yapmayı... İşte bu, insanın hayatındaki tek gerçek sevgidir.²¹

Tolstoy'un dünya görüşünde çocuk, dünyayı canlı ve cansız diye ayırmadan bir bütün olarak algılar ve sever. Çünkü kendi içine yönelik değil, dünyaya açıktır. Yazara göre çocuklar, insanlar arasında barış, uyum ve sevgi isteyen Tanrı'nın emrine göre yaşar.²² Ve tüm bu özellikleriyle bir çocuk, herhangi bir yetişkinden daha iyidir. Bu ifadeden yola çıkarak Tolstoy'un, çocukları sevginin taşıyıcıları olarak gördüğü sonucuna varılabilir.

Bu sevgi, doğruluk ve dünyayı tüm açıklığıyla kabul etme duygusunun egemenliği, *Çocukluk* öyküsünün kahramanı Nikolenka İrtenyev karakterinin temel unsuru hâline gelir. Nikolenka çevresindeki dünyayla ilgilidir, her şeye sevinir, her şeyi sever, her zaman dünyaya açıktır. Bu, çocuğun doğal hâlidir ve sevginin başlangıcı buradan doğar.²³

Çocukluk öyküsünde, çocukların izlenimlerinin güzelliği ve öneminin sergilenmesiyle ilgili betimlemelerde, Nikolenka için dünyadaki en iyi şeylerin göstergesi hâline gelen anne imgesi öne çıkar. Anne, çocuk için insan ilişkilerinde iyiliğin, adaletin ve güzelliğin sembolü hâline gelir. Tolstoy, Nikolenka'da anne sevgisi ve Tanrı sevgisinin tek bir duyguda birleştiğini öne sürer.²⁴ Yazar tarafından insan yaşamının özel anlamlara dolu bir evresi olan çocukluğun sunabileceği tüm iyiliği yaşama fırsatı sadece anneye verilmektedir.

Tolstoy'un anlayışında çocukluk, insan ruhunun doğal özü olan insanlara duyulan sevginin en fazla açığa çıktığı zamandır. Nikolenka İrtenyev, insanları sınıflara ayırmaksızın, içtenlikle Tanrı'dan tüm insanlara mutluluk vermesi için dua eder. *Diriliş (Voskreseniye, 1889-1899)* romanının kahramanı küçük Dmitriy Nehludov da annesinin kucağında otururken, dünya için sadece iyi şeyler yapacağına söz verir.

Tolstoy'un çocukların dünyaya karşı besledikleri sevgiye hayran kaldığı ve eserlerinde çocuk kahramanların üzerinden bu sevgiyi okura aktardığı görülmektedir.

21 Tolstoy, *Proizvedeniya 1885-1889*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1936), 26:394.

22 Lev Tolstoy, *Kratkoye izlojeniye Yevangeliya* (İzdaniye knigoizdatelstv «Posrednik» i «Obnovleniye», 1905), 48.

23 Tolstoy, *Proizvedeniya 1885-1889*, 26:390.

24 Tolstoy, *Detstvo. Yunoşeskiye opıtı*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1935), 1:44.

“Büyüklerin” Dünyasında İlk Deneyimler

Bir çocuğun hayatı, çocukların dünyası ve kendinden büyüklerin dünyası olarak iki dünyanın kesişimi ve etkileşimi içinde geçer. Çocuğun yakın çevresi sadece ailesiyle sınırlı değildir. Aynı zamanda ev öğretmenleri, hizmetçiler, uşaklar, kahyalar da çocuğun hayatının bir parçası olup, gerçek dünyaya ait hayat görüşünün oluşumuna katkıda bulunurlar.

Çocuk büyüdükçe, çevresindeki gerçekliğe daha dikkatli bakar ve bunun sonucunda oluşan yeni anlayışlar, gelişen kişiliğinin içeriğini doldurmaya başlar. Çocuk, kendini ve çevresini keşfedip, içinde yeni özellikler buldukça, bu dünyanın her zaman sorunsuz olmadığını anlar.

Bu düşünceyi pekiştiren bir örnek, *Çocukluk* öyküsünün kahramanı Nikolenka İrtenyev'in sevgi ve saygı duyduğu ev öğretmeni Karl İvaniç'in hikâyesidir. Çocuklarının artık bu öğretmene ihtiyaç duymadığına karar veren Nikolenka'nın babası, yaşlı öğretmeni işten çıkarma kararı alır. Nikolenka, babasının, bu aileye içtenlikle bağlı Karl İvaniç'e karşı büyük bir adaletsizlik yaptığını düşünür ve bu durum ona üzüntü verir.

Diğer üzücü bir olay ise iyi kalpli hizmetçi Natalya Savişna'nın neden olduğu kırgınlıktır. Nikolenka yemek sırasında masaya içecek döker. Hizmetçi Natalya Savişna, çocuğun annesiyle anlaşarak, bu olay sebebiyle çocuğu cezalandırır. Nikolenka, soylu bir ailenin mensubu olarak, kendi müreffeh yaşamı içinde serflik ve soyluluk ayrımının farkına o an varır. Çocuğun bu ayırmadan habersiz, henüz bozulmamış zihni ve ruhu, kendi bakış açısına göre ilk kez adaletsizlikle karşılaşır ve serf bir hizmetçinin verdiği ceza çocukta öfkeden ağlamaya sebep olur. Fakat birkaç dakika içinde yaşadığı öfkeden iz kalmaz, çünkü iyi kalpli Natalya Savişna, ona sevgi ve şefkat göstererek kalbine giden yolu bulur. Bunun üzerine çocuk pişman olup düşüncelerinden utanır.²⁵ Tolstoy'a göre çocuğun içinde, hiçbir dış etkiye bağlı olmayan doğal bir iyilik içgüdüğü vardır. Çocuğun ruhunda yerleşik olan bu doğal içgüdü sayesinde, dünyaya bakış açısında kötülük kök salamaz.²⁶ Bununla birlikte, yazarın sonraki eserlerinde devam eden insanın içindeki iyi ve kötü güçlerin arasındaki temel karşıtlığının düğümü çocuklukta atılmaya başlanır.

Yetişkinlere Benzeme Arzusu

Çocuk büyüdükçe, dış dünya ile daha fazla temas kurar ve bu da kaçınılmaz olarak çocuğun ruhu üzerindeki kötü etkinin derecesini, yazarın görüşüne göre üst sınıfın yanlış yaşam tarzının olumsuz etkilerini ciddi bir şekilde artırır. Tolstoy asıl kötülüğün, kendini diğerlerinden üstün görme arzusu olarak adlandırdığı kibir olduğunu düşünmektedir. Bu karakter özelliğini, yaşadığı çağın ruhsal bir hastalığına benzetip, soylular tarafından vazgeçilmez bir şekilde takip edilen, Fransızca “görgülü bir insan” anlamına gelen “comme il faut” kurallarıyla ilişkilendirir.²⁷ Tolstoy da bir soylu olarak bu kuralları bir dönem sıkı takip ettiğini itiraf eder. Bu itirafın derinliğini anlayabilmek için yazarın 1848-1851 tarihleri arasında çevresinin sürdürdüğü

25 Tolstoy, *Detstvo. Yunoşeskiye opıtı*, 1:38.

26 Çuprina, *Trilogiya*, 59.

27 Tolstoy, *Dnevnik 1847-1854*, 46:94.

hayatın onu nasıl içerisine çektiğine bakmak yeterli olur.²⁸ Nikolenka İrtenyev de yaşadığı çevre tarafından aşılana, mükemmel Fransızca konuşmak, uzun temizlenmiş tırnaklara sahip olmak, dans etmeyi bilmek gibi unsurları içeren “comme il faut” kavramının, yıkıcı ve yanlış olduğunu kabul eder.²⁹

Taklit etme eğilimi, çocukluk evresinin psikolojik özelliklerinden biri olarak yazarın eserlerinde önemli bir sorun hâlini alır. Büyük kardeşi Volodya’nın davranış modelini benimsemesi, Nikolenka’nın çevresine ait soylu davranış kurallarını öğrenmesinde önemli anlardan biridir. Çünkü Volodya, içsel yapısı bakımından “comme il faut” kurallarına göre yaşayan babasına benzediği için, çevresinin görüşlerine büyük bir önem veren bir karaktere sahiptir ve bu, aristokrat toplumunun yaşamı kolay bir şekilde benimseme tavrını aktaran başlıca “ileticilerden” biri olur.

Yaşça büyük olan kardeşler, hayat tecrübesi olmayan çocuğun zihninde yetişkin dünyasının ideali hâline gelir. Tolstoy’un düşüncesine göre bu etkinin sonucu olarak zaman içinde gelişen bencilliğin desteğiyle, çocuğun ruhu kirlenmeye başlar. Çocukta kötü başlangıçlar geliştiren yakın çevresinin zararlı etkisine dair bu fikir, *Çocukluk* öyküsünde Seryoja İvin ile İlinka Grap’ın yaşadığı olayda görülür.

Hayranlık duyduğu, kendinden emin, yakışıklı Seryoja İvin’i taklit etme isteği ve onun gözünde küçük düşme korkusu, duyarlı Nikolenka’yı, zavallı ve güçsüz İlinka Grap’a zulmeden Seryoja İvin’ katılmaya iter. Zor bir durumda kalan İlinka’ya karşı acımasına hem kendisinin hem de Seryoja’nın haksız olduğunu hissetmesine rağmen Nikolenka bu kötü davranışa katılır. Yazarın büyük kızı T.L. Suhotina-Tolstaya hatıralarında, babasının çocuklarıyla yaptığı sohbetlerde, kötülüğün bulaşıcı olduğunu vurguladığını, iletişim kurduğu insanların ahlak anlayışına önem verdiğini dile getirir.³⁰ Bu tür davranışlarda, Tolstoy’un gösterdiği gibi çocuğun dünyasında, toplumun üst kesiminin ve onların etkisinde kalanların bozulmuş ahlak ilkelerinden kaynaklanan olumsuz eylemler ortaya çıkar.

Çocuklar arasındaki zalim davranışların bir diğer nedeni ise İrtenyev, İvin ve Grap aileleri arasındaki sosyal statü farkıdır. Çünkü bir çocuğun dünya görüşü, kaçınılmaz olarak, insanların sosyal farklarını algılayan sınıf temelli toplum yapısının ortak bakış açılarına göre şekillenir.

Ancak çocukluk döneminin, “her şeyle uyumlu olmanın ilk örneği” olduğuna inanan Tolstoy, çocuğun gelişimi yanlış olsa bile onun içinde her zaman yalın uyum özelliklerinin kaldığına inanır.³¹ Bununla birlikte çocukta hiçbir izlenimin kaybolmadığını ve değerini yitirmediğini belirtir. Çünkü bu yaşamsal izlenimler çocuğun içsel gelişiminin tam anlamıyla bir unsuru hâline gelmektedir.

28 Lada Aksüt, “Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910),” 19. Yüzyıl Rus Edebiyatı Altın Kalemler, edit. Tuğba Güngör (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 587.

29 Tolstoy, *Otroçestvo. Yunost*, 2:172.

30 Tatyana Lvovna Suhotina-Tolstaya, *Vospominaniya* (Moskva: «Hudojestvennaya literatura», 1980), 172.

31 Tolstoy, *Pedagogičeskiye statyi 1860-1863*, 8:322.

Çocuk-Ebeveyn İlişkileri

Tolstoy'un düşüncelerinde, herhangi bir insan topluluğu, öncelikle aile, kendi anlayışları ve dünya görüşleriyle ayrı bir dünya oluşturur.³² Çocuklar, etraflarında yaşayan insanları, öncelikle anneyi ve babayı örnek alarak onların davranışlarından öğrenip yavaş yavaş çevrelerinde gördükleri yaşam tarzını benimsemeye başlarlar. Çocuk insan ilişkilerinin ilk derslerini ailede alır. Tolstoy'un vurguladığı gibi insan soyu ancak aile içinde gelişir.³³ Bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlayan, yazarın 1870'lerin sonları ve 1880'lerin başında yaşadığı buhran döneminin hemen öncesinde kaleme aldığı *Anna Karenina* romanının başkahramanlarının yaşam öyküsüdür.

Yakışıklı, akıllı, eğitilmiş ve zengin biri olan Aleksey Vronskiy, sosyete aşk hikâyeleriyle bilinen annesine hiç sıcak duygular beslememiştir. Ailesinden uzak, soyluların kabul edildiği askeri okulda eğitim görür, bu sebeple en önemli eğitimi, insanı yaşamın manevi temellerine yaklaştıran aile içindeki doğrudan iletişim yoluyla almamıştır. Bu da onu, aile birliği temelinde, nesiller arası bağlantıyı hissetmeyen bir kişiye dönüştürmüştür.

Diğer kahraman Konstantin Levin, Vronskiy'den farklı olarak, aile ortamında, annesinin ve babasının yanında büyür. Yetişkinliğinde, ebeveynlerinin hatırasını içinde saklayarak, mutlulukla dolu çocukluk anılarını hatırlatan evine büyük bir özen gösterir. Bunun yanında, farklı yerlerde hayatını sürdüren kardeşi Nikolay, evdeki her şeyin ebeveynleri hayattayken olduğu gibi çocukluk dönemlerine ait kalmasını ister. Levin için annesi, "kutsal bir hatıra"dır ve gelecekteki eşi, onun gözünde annesinin mükemmel, kutsal kadın imgesine benzemelidir.³⁴ Levin'in, çocukluğunda, anne babasıyla yaşadığı mutlu hayatı, kendi kuracağı aile içinde de yaşatmak istediğini ve bunu başardığını söylemek mümkündür.

Tüm bu örneklerden yola çıkarak, anne ve babasının deneyimlerinden ve düşünce biçimlerinden etkilenen bir çocuk, dünyaya farklı gözlerle bakar. Kendisini ve dünyayı algılayışı, ebeveynlerinin ona aktardıklarıyla şekillenir. Türk psikiyatrist ve yazar Engin Geçtan bu durumla ilgili, "Bir insanın gerçeklerini anlayabilmek, onun geçirdiği evrimin değerlendirilmesini de içerdiğinden <...> anne-baba ve çocuk ilişkilerini genel çizgileriyle gözden geçirmekte yarar görüyoruz" diye belirtir.³⁵

Yazarın görüşünde, soylu yetişkinlik dünyası, çocuğun gerçek ihtiyaçlarını anlamayarak, çocuk kalbinde sevgi kaynağını kurutur ve bu şekilde egoist eğilimlerin gelişip pekişmesine yol açar. Bu nedenle çocuğun doğasına özgü olan çevresine karşı sevgi ihtiyacı, yerini egoizme, yağcılığa, hileye sadece kendine dönük ilgiye ve diğer insanlara zarar verme isteğine bırakır. Buna örnek olarak *Çocukluk* öyküsünde yoldan geçenlere kırbaça vuran ve bundan zevk duyan Etyen Kornakov örnek gösterilebilir.

32 Vladimir Yakovleviç Linkov, "Voyna i mir" L.Tolstogo, 4-ye izdaniye (Moskva: İzdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2018), 94

33 Tolstoy, *Pisma 1863-1872*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1953), 61:233.

34 Tolstoy, *Anna Karenina*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1935), 18:101.

35 Engin Geçtan, *İnsan Olmak* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 30.

Soylu aileler içindeki samimiyezsizlik, huzursuzluk çocuklar için yıkıcıdır; çocuklar, anne baba arasında bir mücadele aracı hâline geldiğinde, durum daha korkunç bir hâl alır.

Rus edebiyatındaki en dramatik çocuk figürlerinden biri, Nikolenka İrtenyev ile aynı yaşta olan, duygusal bir aile dramı geçiren Seryoja Karenin'dir. Annesi Anna Karenina, Vronskiy'le tutkulu bir aşk yaşar. Bu tutkulu aşk süreci boyunca kendilerini çocuğun yanında rahatsız hissederler. Bu durum karşısında yazar, düşüncelerini açıkça ortaya koyar. Ona göre çocukların saf ve temiz hayat bakışı, bir tür ahlak ölçer hâline gelir. Çocuklar yetişkinlerden daha dürüst olduklarından, onlara doğru yoldan ne kadar saptıklarını gösterebilirler. Yazarın çocuklara verdiği değer, romanın ilk taslağında, Mihayil Stavroviç'in (gelecekteki Karenin) sadakatsiz eşine, bir kurtuluş yolu olarak çocukları için yaşama şansını sunmasında görülmektedir.

Annesinden zorla ayrılan Seryoja, babası ve annesinin çıkarlarının çarpıştığı çözümsüz bir çatışmaya sürüklenir. Anne şefkatinden yoksun kalan çocuk, babasının yanında da huzur bulamaz. Baba aldatıldığını fark eder ve o andan itibaren oğluna karşı çok soğuk davranır, çocuğun gerçek ihtiyaçlarını anlayamaz. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Seryoja, ahlakının öz değeri olan içindeki saf sevgiyi korumaya çalışır ve bu değer ruhunun derinlerinde hayat boyu dokunulmaz kalır.

Bu saf duyguları ve sevinci, babasıyla değil, sınıf ayırmaksızın çevresindekilerle ve özellikle halktan biri olan kapıcıyla paylaşır. Tolstoy'un her eserinde yer alan halk, yazarın gözünde üst sınıflardan daha fazla ahlak ilkelerine sahiptir. Bu insanlar, iyi kalpliliği, saflığı ve doğallığıyla, derin bir inançla çocuklara daha yakındır. Yazarın bu bakış açısı ilk eserinde kendini gösterir.³⁶ Yoksul, sıradan, eğitimsiz köylüler, Tanrı ve kendi ruhlarının temiz kalması için yaşar. Nikolenka İrtenyev, özveriyi, insanlara ve Tanrı'ya duyulan gerçek sevgiyi ev hizmetçisi Natalya Savişna'dan öğrenmiştir. 31 Aralık 1894 tarihli günlük kaydında, Tanrı ve ruh için yaşamının anlamını Tolstoy, "insanlara hizmet aracılığıyla Tanrı'ya hizmet etme arzusu ve karşılaştığın herkes için iyilik yapma arzusu" olarak açıklar.³⁷

Nikolenka İrtenyev büyüdüğü zaman, Natalya Savişna'yı çocukluğunun en güzel hatırası olarak saklar ve bu kadından aynı annesi gibi sevgi, sıcaklık ve hüznü dolu sözlerle bahseder. Annesinin mezarını her ziyaret ettiğinde, karakterinin gelişiminde güçlü ve olumlu bir etki bırakan bu kadının mezarına da uğramayı ihmal etmez.

Tolstoy'un dünya görüşü ekseninde, bir insanda var olan hayata anlayışı, ölümünden sonra da diğer insanlar üzerinde etkisini sürdürür ve bu etki o insan hayattayken bıraktığı izlerden daha güçlü bir şekilde kendisini gösterir.³⁸ Buna bir örnek olarak, *İvan İlyiç'in Ölümü* (*Smert İvana İlyiça*, 1884-1886) adlı eserin kahramanı İvan İlyiç Golovin, ruhun saflığına, çocukluğun cazibesine, tüm insanlara duyulan sevgiye dair tüm gerçek değerlerin farkına ölüm döşeginde varmıştır. Ölümle yüzleşen bu insanın keşfettiği doğrular, en güvenilir ve önemli değerler

36 Çuprina, *Trilogiya*, 86.

37 Tolstoy, *Dnevnik i zapiski knijki 1891-1894*, *Polnoye sobraniye soçineniy* (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1952), 52:157.

38 Tolstoy, *Proizvedeniya 1885-1889*, 26:413.

hâlini alır ve kahramanın ölümünden sonra bu değerlerin oğluna aktarıldığına ve hayatına ışık tutacağına inanılmaktadır.

Manevi Eğitimin Önemi

Tolstoy, kendi yaşam deneyiminden, bir insanın karakterinin şekillenme sürecinin ne kadar karmaşık olabileceğini bilmektedir. Bu süreç, yalnızca ailevi faktörlerin değil, aynı zamanda dönemin genel sosyo-ekonomik ve ideolojik koşullarının da bir sonucudur. 9 Ekim 1900 tarihli günlük kaydı, yazarın çocukluk çağında kendisine aşıl原因 fikirler konusundaki derin endişesini ortaya koyar. Bu fikirler öyle sıkı bir şekilde yerleşir ki insanlar sonrasında bunlardan kurtulmakta çok zorlanırlar.³⁹ Bu nedenle Tolstoy, çocuğun ruhsal kişiliğinin gelişiminde, çocuğu büyüten yetişkinlere özel bir rol ve sorumluluk atfeder. Tam olarak yetişkinler ve özellikle ebeveynler, manevi değerlerin gücünü çocuklarına aktarmalı ve tüm varlıklarıyla Tolstoy'un deyişiyile “sevgiyi bulaştırmalıdır”. Böyle bir ortamda oluşan duygular, çocuğun ruhunda en güçlü, tabiri caizse, kök salmış duygular hâline gelir ve bu da gerçek ahlak anlayışına yol açar.

Bununla birlikte, eğitim, çocuğa, zayıf ve savunmasız bir varlık olarak, belirli fikirlerin, alışkanlıkların ve kavramların zorla aşıl原因ması değil, yetişkin ile çocuk arasındaki manevi iletişimin doğrudan ve kaçınılmaz bir sonucu olarak anlaşılmalıdır. Çocuğun ruhsalındaki sevgiyi, henüz fark edilemeyen, “narin bir filiz” ile karşılaştıran yazar, bu insanın doğuştan sahip olduğu manevi yeteneğe çok dikkatli bir şekilde yaklaşılması gerektiği konusunda tembihler.⁴⁰

Gençlik yıllarında, J.J.Rousseau'nun düşüncelerinden derinlemesine etkilenen Tolstoy, kendi ailesini kurduktan sonra çocuklarını yetiştirirken, ünlü düşünürünün öğretilerini temel alır. Aile içinde ilk ve en önemli kural, hiçbir şekilde yalan söylememektir. Çocuklarını ceza sisteminden uzak, serbest fakat disiplinli bir şekilde büyüten Tolstoy, yalan söylendiğinde ceza uygulamıştır. Çocuklar bu hatayı yaptığında, ebeveynleriyle arasına belli bir süre mesafe konularak cezalandırılmıştır.⁴¹

Günümüzde bile, Tolstoy'un çocuklarla iletişimde kavga, saygısızlık ve sevgisizlikten kaçınılması gerektiği yönündeki tavsiyesi çok önemli ve güncel bir mesaj niteliğindedir. Yazar, özellikle ailede sağlıklı bir atmosfer yaratan her şeyden kaçınılması gerektiğini düşünür. Ebeveynler, çocuklara karşı şefkatli ve adil bir aile ortamının olmasına özen göstermelidir.

Tolstoy'un eserlerinden görüldüğü üzere, çocuğun manevi eğitim ve gelişiminin ana bileşenleri, özellikle anne sevgisi, ebeveynlerin iyi birer canlı örnek olması, çocuklarla yapılan sohbetler ve kitap okuma etkinlikleridir.

39 Tolstoy, *Dnevnik, zapiski i otdelnye zapisi 1900-1903*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1935), 54:46.

40 Tolstoy, *Proizvedeniya 1885-1889*, 26:394.

41 Tuğba Günör, *Lev Nikolayeviç Tolstoy'un Romanlarında Değerler Hiyerarşisi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 9.

İnsanlık Değerleri ve Çocukluk

Çocukluk dönemi, doğuştan gelen ruhun saflığı, uyum ve iyilik dönemi olarak kabul edilir. Çocuk büyüdükçe, yetişkinlerin dünyasına attığı her adımda, sahip olduğu bu erdemler bozulmaya başlar. Tolstoy'un eserlerinde çocuğun gelişim süreci, onun belirli bir içerikle yavaşça doldurulması olarak tasvir edilir. Bu süreçte, yazar çocuğun özü üzerine görüşlerini belirtirken, çocuğun ruhunun her şeyi yazılabilecek boş bir beyaz sayfa olmadığını vurgular. 1899 yılına ait bir mektubunda, çocukların bu dünyaya, belli bir amaç için geldiğini belirtir. Bu amaç, insanlar arasında yalnızca sevgi dolu bir yaşamla ulaşılabilecek mutluluktur.⁴² Bu mektupta dikkat çekici bir ayrıntı, yazarın geç döneminde, eserlerinde eleştiriçi ögenin belirgin bir şekilde güçlenmesiyle birlikte, edebiyat yolculuğunun başında olduğu gibi çocukluk temasını yaşamın saf ve aydınlık kaynağıyla ilişkilendirmesidir.⁴³ Diğer dikkat edilmesi gereken bir nokta, bu satırların Tolstoy tarafından *Diriliş* romanı üzerinde çalışmasının tamamlandığı yıl yazılmış olmasıdır. Bu romanda, Tolstoy, Rusya'da kapitalist-burjuva çağının getirdiği felaketlerden dolayı ölen çocuklara dikkat çekmeye çalışır.

Romanın kahramanı, Katyuşa Maslova'nın duruşmasının ertesi günü, yerini, değeri olmayan paspasları çalmış bir fabrika çocuğu alır. Tolstoy, bu çocuğun ölü gibi duran, kansız yüzüyle toplumun gözünde suçlu hâline gelerek, köydeki evini terk etmek zorunda kalmasını büyük bir endişeyle dile getirir. Buna sebep olarak, çocuğun ailesinin, toplumun üst sınıfının elindeki tuttuğu topraktan mahrum bırakılması olduğunu düşünür.

Tolstoy, böyle bir durumun nedenini ve çocukların yetişkinlerin davranışlarından kötü etkilenmesini romanda şöyle dile getirir:

Açıkça görülüyor ki bu çocuk özellikle kötü bir insan değil, sıradan (...) bir insandır ve o, sadece kendisini böyle birine dönüştüren koşullarda bulunduğu için böyle olmuştur. (...) Oysa sadece bir kişi olsaydı, (...) ona acıyıp, daha köyden şehre gönderilmeden önce bu ihtiyacını karşılayıp yardım etseydi, çocuk gitmez, kaybolmaz ve kötü bir şey yapmazdı. Ama böyle bir kişi, ona acıyacak biri ortaya çıkmadı. (...) Aksine, şehirde yaşadığı süre boyunca, ustalardan ve arkadaşlarından duyduğu tek şey şuydu: kim daha fazla kandırır, daha çok içer ve daha çok küfredirse takdir edilir.⁴⁴

1891-1892 yıllarında açlık çeken köylülere yaptığı yardım esnasında, köylülerin gerçek durumunun korkunç tablosunu görür. *Diriliş* romanında, Rus köylerinde ölüme maruz kalan çocukların tasvirini okumak, yazarın bu konuda ne kadar ciddi bir kaygı taşıdığını anlamak için yeterlidir. Aynı şekilde, hapishanede, mahkûm annelerinin yanında olmak zorunda kalan çocukların hayatına dair satırlar da korkunçtur. Ne var ki, çocuk, yazarın gözünde, yaşamın doğal temellerinden yoksun yerlerde bile çocukluğunu yaşamaya devam eder. Katyuşa Maslova'nın

42 Tolstoy, *Pisma 1898*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1933), 72:265.

43 Mihayıl Borisoviç Hrapçenko, *Lev Tolstoy kak hudojnik*, Sobraniye soçineniy v 4-h tomah (Moskva: Hudojestvennaya literatura, 1980), 2:203.

44 Tolstoy, *Voskreseniye*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1936), 32:123.

hücrelerinde, 4 yaşındaki bir çocuğun mutlu ve güler yüzlü koşması buna örnek gösterilebilir. Yazar, çocukların bu dünyaya mutlu olmak, bütün insanlarla sevgi içinde birlikte yaşamak amacıyla geldiğini savunur.⁴⁵

Tolstoy, 1908 yılında, Fransız yazar V. Hugo'nun *Guerre Civile* eserinden ilham alarak yazdığı kısa hikâyesine metaforik anlam taşıyan *Çocukluğun Gücü* adını verir. Hikâyenin başkahramanı olan küçük bir çocuk, birçok şehirlinin hayatını kaybettiği çatışmanın ertesi günü, şehir muhafızı olan babasının idama götürüldüğünü görür. Ortamdaki devasa kalabalık o kadar öfkeli ki önüne çıkan her şeyi yıkıp yok etmeye hazırdır. Ancak, narin, zayıf, savunmasız bir çocuğun karşısında sükûnete erer. 6 yaşındaki bu çocuğun, kalabalığı aşarak, babasının yanına ulaşması, tüm insanlarda “birlik ruhunu” uyandırır ve bir dakika önce zalim, acımasız, nefret dolu olan insanlarda ani bir değişim yaratır.⁴⁶ Herkes sakinleşir ve insanca duygular ortama hâkim olur.

Tolstoy, insanın çocukluğunda sahip olduğu ahlaki duyguların saflığına geri dönme fırsatına sahip olduğuna inanır, çünkü her insan, belirli bir sınıfa ait olup olmadığına bakmaksızın, ruhunun derinliklerinde o değişmeyen, sonsuza kadar çocuk kalacak özünü korur. Ancak insanın gerçeğe, iyiye ve ideale ulaşma yolu, sadece doğa tarafından ona verilen iyi ve parlak temelleri fark etmesiyle mümkündür, çünkü yetişkinin ahlaki saf algısı, çocuğun dünyayı algılamasıyla eşdeğer değildir. Bu şekilde, çocukluk teması, Tolstoy'un en sevdiği ve derin düşüncelerinden biriyle, insanın ahlaki ve ruhsal gelişim için doğmuş olduğuna dair manevi gücüyle bağlantılıdır. Tolstoy, insanın yaşamındaki ana görevi, ahlaki özdeğişim olarak görür; bu da kişiliğin özü üzerinde birikmiş, tüm yapay, toplumun karşıt doğasına aykırı olarak geliştirilmiş her şeyden arınması olarak anlaşılır. Kendini geliştirme arzusu, manevi değerler için yaşamak ve iyilik yapmak anlamına gelir.⁴⁷ Yazarın yaşamı boyunca dünya görüşünü belirleyecek şekilde kendini geliştirme fikri, 1847 yılında henüz 19 yaşındayken günlük tutmaya başlamasıyla bağdaştırılabilir.

Tolstoy'un tüm yaşam yolculuğu, hakikati ve kendini bulma arayışını gösterir ve bu arayış, metaforik olarak belirtmek gerekirse, ilk hâli olan “çocukluk” dönemidir, o zamanlarda sevgi, onun varlığının doğal bir parçasıdır ve bunun ışığında, insanlara ilişkilerde doğruluk ve samimiyet olan ideale doğru yönelir.

Çocukça sıfatı, Tolstoy'un eserlerinde, insan ruhunun hakikatinin ve içtenliğinin derecesini tespit eden bir ölçüt hâline gelir. *Diriliş* romanında siyasi sürgün Marya Pavlovna, soylu olmasına rağmen insanlarla samimi bir ilişki kurar ve ihtiyacı olanlara karşı somut eylemlere geçer; ihtiyacı olanlara elbiselerini verir, zor durumda olanları teselli etmeye çalışır. Bu kahramanın

45 Tolstoy, *Pisma 1898*, 72:265.

46 Tolstoy, *Krug çteniya: izbranniye, sobranniye i raspolojenniy na kajdy den Lvom Tolstom, misli mnogih pisateley ob istine, jizni i povedeniyi. 1904-1908*, Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah (Moskva: GİHL, 1957), 42:33.

47 David Yuryevič Kvitko, *Filosofiya Tolstogo*, İzdaniye vtoroye, dopolnennoye (Moskva: İzdatelstvo kommunističeskoy akademii, 1930), 48.

karakter özelliklerinde, yüzündeki çocukça gülümsemenin öne çıkarıldığı düşünülmektedir. Çocukça ifadesini, *Diriliş* romanında dünyaya kendi bakış açısını geliştirmiş olan farklı bir kahramanın yüzünde de görmek mümkündür. Vladimir Simonson, evrenin genel olarak uyum içinde olduğunu ve insanın bu uyumu koruması ve kötülöklere engel olması gerektiğine inanır.⁴⁸

Tolstoy yetişkin dünyasının çocuğunkinden çok daha karmaşık olduğundan, yetişkin bir insanın dünyayla uyum içinde olmasının çocuk kadar kolay olmadığını anlar. Ancak, bu uyum idealine, insanın çocuklukta tanıdığı bu uyuma, Prens Andrey Bolkonkiy, Piyer Bezuhov, Konstantin Levin ve Dmitriy Nehludov gibi karakterler yönelir. İnsan idealinin önde değil, geride, çocuklukta kaldığını Tolstoy şu sözlerle ifade eder: “Bir çocuk, bir yetişkinin onu ulaştırmak istediğı uyum, doğruluk, güzellik ve iyilik idealine, o yetişkinden daha yakındır”.⁴⁹

Tolstoy’un edebiyat yolculuğı boyunca, iyilik kavramı, birleştirici bir ilke olarak *Çocukluk* adlı ilk eserinde görölen insanları birleştirme fikriyle ilişkilendirilir. Tolstoy’un kahramanları mutluluğı, tüm dünya ile uyum içinde, kendileriyle uyumlu, varoluşun sevinci içinde bulurlar. Bu noktada vurgulanması gereken, sadece kendi kişisel mutlulukları değil, tüm dünya, tüm insanlarla birlikte var olan mutluluktur. Tolstoy’un yaşadığı zamanda, Rus dilinde “dünya” sözcüğü, tek bir harf değişimiyle, iki farklı derin anlam taşır: “savaşın olmaması, sessizlik, huzur, uzlaşma” anlamına gelen “мир” ve “tüm dünya, tüm insanlar” olarak kullanılan “мир”.⁵⁰ Bu iki sözcüğün içerdigi anlamların, Tolstoy’un düşünceleriyle özdeşleştiğini ifade etmek mümkündür.

Yazar, dünyanın uyumlu bir bütün hâline gelebileceğine, insanların dünyevi birliğe ulaşabileceğine inanır. Dünya, her bireyin ahlaki çaba içinde kendi kendini geliştirme yoluna girmesiyle varoluşun mutluluğunu amaçlayan bir insan birliğine dönüşebilir. Tolstoy, 60 yıllık edebiyat yolculuğı boyunca, kendi yaşam deneyiminden yola çıkarak, ahlaki kuralların, insanın gerçek yaşamında ne denli zor uygulanabileceğini farkındadır. Bunun bilinciyle çocuklara büyük bir ilgi gösterir. İnsanlara doğuştan armağan edilen ahlaki değerleri ruhlarında koruyacak bir neslin mutlaka ortaya çıkacağına inanır. Yazara göre insan çocukluk algısının keşfedilmemiş kaynaklarına yöneldiğinde, çocukluğundaki saf, temiz duyguları canlandırıp hayatına tekrar kattığında, yetişkinliğin onda bıraktığı kusurlarından arınmaya başlar. Tolstoy’un düşüncelerinde, birlik içinde uyumlu ve mutlu yaşamının sırrı burada yatmaktadır.

Sonuç

Tolstoy, çocukluk kavramını, belirli yaş sınırları içinde kalan, her insanın hayatındaki en olumlu dönem olarak adlandırır. Bu süreci, çocuğun mutlak bir uyum ve mutluluk dönemi olarak gösterir. Çocuğun mutlu bir dünya görüşünün temeli, doğuştan gelen duygularının saflığında ve çocuk ruhunun manevi değerlerinin korunmasında gizlidir. Çocuğun büyümesiyle birlikte, iyilik ve güzelliğin birliği yavaşça ama durmaksızın bulanıklaşır. İyiliğin gölgelenmesi, yazarın inancına göre en baskın etken olan yetişkin dünyasının etkisiyle gerçekleşir.

48 Tolstoy, *Voskreseniye*, 32:371.

49 Tolstoy, *Pedagogiçeskiye statyi 1860-1863*, 8:323.

50 Sergey Boçarov, *Roman L. Tolstogo 'Voyna i mir'*, İzdanıye tretye (Moskva: ‘Hudojestvennaya literatura’ 1978) 37.

Yazara göre çocukluk izlenimleri ve bu dönemde insanı çevreleyen ortam, yalnızca karakterin değil, aynı zamanda insanın yaşam anlayışının ve dünya görüşünün gelişimi üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Çocuklukta, özellikle çocuğu çevreleyen koşullar ve ilişkiler, gelecekteki kişiliğinin temellerini atar.

Tolstoy, çocuğun gelişiminde, tıpkı bir bitkinin güneş ışığına ve sıcaklığa ihtiyaç duyduğu gibi şefkat ve ilgi ortamının egemen olması gerektiğini vurgular. Özellikle annenin çocuğa biyolojik yakınlığı ve onların karşılıklı organik bağı nedeniyle anne sevgisinin çocuğun gelişimi üzerinde güçlü bir etkisi olduğuna inanır.

Yazar, erken yaşlarda edinilen izlenimlerin altını çizer ve bunun sonuçlarının kişinin tüm hayatını derinden etkileyeceğini vurgular. Bu bağlamda, çocuğun gerçek ihtiyaçlarını anlamayan çevresine ve çocukta bencil yönlerin gelişmesine katkı sağlayan üst sınıf mensubu kişilere karşı oldukça olumsuz tutum sergiler. Tolstoy'a göre bu ortam çocukta, yanlış bir dünya algısı ve dünya görüşünün gelişmesine yol açar.

Rus yazar, düşünür, eğitimci Tolstoy, bir insanın hayatında, çocukluk döneminde sahip olduğu tüm duyguların saflığına geri dönmesinin, kişiliğin uyanması için en önemli şartlardan biri olduğuna derinden inanmaktadır. İnsan, kendisine doğuştan verilen, çocukluk döneminde tüm benliğini saran ve yetişkinliğinde, çocukluğundan miras olarak ruhunun derinliğinde saklanan iyilik ve uyumun farkına vararak, ideal dünya yolculuğunda doğru yol alır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Aksüt, Lada. "Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910)." *19. Yüzyıl Rus Edebiyatı Altın Kalemler*, Editör Tuğba Güngör. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022. 577-647.
- Boçarov, Sergey. *Roman L. Tolstogo 'Voyna i mir'.* İzdaniye tretye. Moskva: 'Hudojestvennaya literatura', 1978.
- Çuprina, İrina Valerianovna. *Trilogiya L. Tolstogo "Detstvo", "Otroçestvo" i "Yunost".* Saratov: İzdatelstvo Saratovskogo universiteta, 1961.
- Geçtan, Engin. *İnsan Olmak.* İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Gudziy, Nikolay Kallinikoviç. *Lev Tolstoy. Kritiko-biografiçeskiy oçerk.* İzdaniye 3-ye, pererabotannoye i dopolnennoye. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1960.
- Günal, E.Zeynep. "İvan Sergeyeviç Turgenev (1818-1883)." *19. Yüzyıl Rus Edebiyatı Altın Kalemler*, Editör Tuğba Güngör. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022. 297-373.
- Günör, Tuğba. *Lev Nikolayeviç Tolstoy'un Romanlarında Değerler Hiyerarşisi.* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.

- Hrapçenko, Mihayıl Borisoviç. *Lev Tolstoy kak hudojnik*. Sobraniye soçineniy v 4-h tomah. Tom 2. Moskva: Hudojestvennaya literatura, 1980.
- Kvitko, David Yuryeviç. *Filosofiya Tolstogo*. İzdaniye vtoroye, dopolnennoye. Moskva: İzdatelstvo kommunističeskoj akademii, 1930.
- Linkov, Vladimir Yakovleviç. *“Voyna i mir” L.Tolstogo. 4-ye izdaniye*. Moskva: İzdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2018.
- Murye, J. “Pervonaçalnoye vospitaniye Turgenyeva v svyazi s vpeçatleniyami i vliyaniyami rannyyago detstva.” İ.S.Turgenyev. *Yego jizn, soçineniya. Sbornik istoriko-literaturnih statey. İzdaniye vtoroye, dopolnennoye*, Hazırlayan Vasiliy Petroviç Pokrovskiy. Moskva: Sklad v knijnom magazine V.Spiridonova i A.Mihaylova, 1908. 1-6.
- Opulskaya, Lidiya Dmitriyevna. “Pervaya kniga Lva Tolstogo”. *Detsvo. Otroçestvo. Yunost*. Yazar Lev Nikolayeviç Tolstoy. Moskva: AN SSSR; Nauka, 1978. 479-508.
- Şahin, Onur. “19. Yüzyılda Rusya ve Rus Edebiyatında Genel Bakış.” *19. Yüzyıl Rus Edebiyatı Altın Kalemler*, Editör Tuğba Güngör. Ankara: Nöbel Akademik Yayıncılık, 2022. 1-115.
- Suhotina-Tolstaya, Tatyana Lvovna. *Vospominaniya*. Moskva: “Hudojestvennaya literatura”, 1980.
- Tolstaya, Aleksandra Lvovna. *Otets. Jizn Lva Tolstogo*. Moskva; Berlin: Direkt-Media, 2016.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Anna Karenina*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 18. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1934.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Detstvo. Yunoskeskiye opıtı*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 1. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1935.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Dnevnik 1847-1854*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 46. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1937.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Dnevnik, zapısıniye knijki i otdelniye zapisi 1900-1903*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 54. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1935.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Dnevniki i zapısıniye knijki 1891-1894*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 52. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1952.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Krug çteniya: izbranniye, sobranniye i raspolojenniye na kajdiy den Lvom Tolstım, misli mnogih pisateley ob istine, jizni i povedeniye. 1904-1908*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 42. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1957.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Otroçestvo. Yunost*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 2. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo «Hudojestvennaya literatura», 1935.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Pedagogičeskiye statyi 1860-1863*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 8. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1936.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Pisma 1844-1855*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 59. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo «Hudojestvennaya literatura», 1935.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Pisma 1856-1862*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 60. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1949.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Pisma 1863-1872*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 61. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1953.

- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Pisma 1898*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 72. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1933.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Proizvedeniya 1885-1889*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 26. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1936.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Proizvedeniya 1900-1903*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 34. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1952.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Voskreseniye*. Polnoye sobraniye soçineniy (yubileynoye izdaniye) v 90 tomah. Tom 32. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo hudojestvennaya literatura, 1936.
- Tolstoy, Lev. *Kratkoye izlojeniye Yevangeliya*. İzdaniye knigoizdatelstv «Posrednik» i «Obnovleniye», 1905.
- Veresayev, Vikentiy Vikentyeviç. *Jivaya jizn: o Dostoyevskom i Lve Tolstom. Apollon i Dionis (o Nitsşe)*. Moskva: İzdatelstvo političeskoj literaturı, 1991.
- Web: Jitova, Varvara Nikolayevna. “Vospominaniya o semye İ.S. Turgenyeva.” Erişim 3 Aralık 2024. <https://124.im/keh9>
- Zverev, Aleksey ve Vladimir Tunimanov. *Lev Tolstoy. Jizn zameçatelnih lyudey*. Moskva: Molodaya gvardiya, 2007.

Azerbaycan Basınında Petersburg Camisi İnşaat Süreci

The Construction Process of Petersburg Mosque in Azerbaijan Press

Seyran Qayıbov¹

Öz

19. yüzyılın 1870'li yıllarından itibaren Çarlık Hükûmeti'ne, Petersburg'da bir mescit inşa edilmesi için defalarca başvuruda bulunan, ancak olumlu bir sonuç alamayan şehrin Müslüman nüfusunun hayali, ancak 20. yüzyılın başında II. Nikolay'ın onayıyla gerçekleşebilmiştir. Mescidin inşası için izin alınması, yalnızca başkent Petersburg'daki Müslümanları değil, tüm dünya Müslümanlarını da memnun etmiştir. Azerbaycanlı Müslümanlar da bu habere sevinmiş ve Petersburg Camisi'nin zamanında yapılabilmesi için düzenlenen bağış kampanyalarına aktif olarak katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Murtuza Muhtarov, Aşurbeyov Kardeşler, Hacı Musa Nağıyev ve diğer Bakü milyonerleri, bu projeye önemli ölçüde maddi destek sağlamanın yanı sıra, Azerbaycanlı Müslümanların bağış toplama faaliyetlerine de öncülük etmişlerdir.

Petersburg Camisi'nin inşası için izin alınması, bağış toplanması, inşaatın başlaması ve açılışı gibi gelişmeler, dönemin sosyal ve kültürel hayatında büyük yankı uyandırmış ve basın-yayın organlarında geniş yer bulmuştur. Mescide duyulan ihtiyaç, inşaat izninin gecikme nedenleri ve inşaatı karşı çıkanların amaçları gibi konular, dönemin gazetelerinde kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Özellikle Üzeyir Hacıbeyli'nin "Peterburqdaki Məscid Haqqında" makalesi ile "Ü" müstear imzasıyla yayımlanan "Peterburqda Məscid" adlı yazı, bu konuda önemli bilgiler içermektedir.

Telgraf haberlerinde ise Bakü'de düzenlenen bağış toplantıları, toplanan yardımların gönderilmesi, bağışlar nedeniyle inşaatı denetleyen komitenin Azerbaycanlı Müslümanlara teşekkür mektupları, Petersburg Camisi'nin temel atma töreni ve bu törene katılanlar ve diğer faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buhara Emiri'ne yazılan teşekkür mektuplarında ise caminin inşası için yaptığı girişimler ve sağladığı maddi destekten ötürü kendisine duyulan minnettarlık dile getirilmiş; bu çalışmalarını nedeniyle şimdiki ve gelecek nesillerin her zaman onu saygıyla anacağı ifade edilmiştir.

Gazetelerde yayımlanan bu materyaller, günümüzde Petersburg Camisi hakkında yazılanların ve söylenenlerin doğruluğunu teyit etme açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu yazılar, 20. yüzyılın başlarında Çarlık Hükûmeti'nin ve bazı Rus kesimlerinin Müslüman nüfusa yönelik tutum ve davranışlarını gözler

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Seyran Qayıbov (Doç. Dr.),
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Hırdalan Azerbaycan
E-posta: sqayıbov@beu.edu.az
ORCID: 0000-0001-7434-6248

Başvuru/Submitted: 20.10.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:

23.01.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:

04.02.2025

Kabul/Accepted: 17.02.2024

Atf/Citation: Qayıbov, S., The construction process of Petersburg Mosque in Azerbaijan press. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 95-123.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1576103>

önüne sermesi bakımından değerlidir. Öte yandan, bu belgeler sayesinde 20. yüzyılın başlarında yaşanan olaylar ve alınan kararlar karşısında Azerbaycan aydınlarının tutum ve yaklaşımlarına da tanıklık etmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Petersburg Camisi, Azerbaycan Basını, Gazete Yazısı, Bilgi, Başış

ABSTRACT

The dream of the Muslim population of the city, who had repeatedly applied to the Tsarist government to build a mosque in Petersburg since the 1870s of the 19th century but could not receive a positive result, could only be realized with the approval of Nicholas II at the beginning of the 20th century. The permission to build the mosque pleased not only the Muslims in the capital Petersburg but also Muslims all over the world. Azerbaijani Muslims were also happy with this news and actively contributed to the fundraising campaigns organized for the construction of the Petersburg Mosque on time. In particular, Haji Zeynalabidin Taghiyev, Murtuza Mukhtarov, the Ashurbeyov Brothers, Haji Musa Naghiyev and other Baku millionaires provided significant financial support for this project and also pioneered the fundraising activities of Azerbaijani Muslims.

Developments such as obtaining permission for the construction of the Petersburg Mosque, collecting donations, starting the construction and opening it had a great impact on the social and cultural life of the period and were widely covered in the press and publications. The need for a mosque, the reasons for the delay in the construction permit, and the aims of those opposing the construction were analyzed extensively in the newspapers of the period. In particular, Uzeyir Hajibeyli's article "Peterburqdaki Məscid Haqqında" and the article "Peterburqda Məscid" published under the pen name "Ü" contain important information on this subject.

Telegraph news includes detailed information about the donation meetings held in Baku, the sending of the collected aid, the thank-you letters of the committee supervising the construction to Azerbaijani Muslims for the donations, the groundbreaking ceremony of the Petersburg Mosque, the participants in this ceremony, and other activities. In the thank-you letters written to the Emir of Bukhara, gratitude is expressed for the initiatives he took for the construction of the mosque and the financial support he provided; it is stated that current and future generations will always remember him with respect for these efforts.

These materials published in newspapers are of great importance in terms of confirming the accuracy of what is being written and said about the Petersburg Mosque today. At the same time, these writings are valuable in that they reveal the attitudes and behaviors of the Tsarist government and some Russian groups towards the Muslim population in the early 20th century. On the other hand, thanks to these documents, we also witness the attitudes and approaches of the Azerbaijani intellectuals towards the events and decisions taken in the early 20th century.

Keywords: Petersburg Mosque, Azerbaijani press, newspaper article, information, donation

EXTENDED ABSTRACT

In the late 19th and early 20th centuries, the increase in the Muslim population living in St. Petersburg led to the emergence of a number of needs in the political, social and cultural life of the city to the detriment of Muslims. One of these needs was the lack of a Muslim place of worship in the city. Although Muslims occasionally express their distress about the lack of places of worship and submit their demands for a solution to the problem, they cannot get positive results on this issue for a long time.

It was only in the early 20th century that the government of Tsarist Russia responded positively to the Muslim demand for a mosque. The first effort in this direction began when Tsar Nicholas II allowed Muslims to purchase a plot of land in the capital to build a stand-alone masjid building. According to Nicholas II's order of July 18, 1906, the Muslims of St.

Petersburg were allowed to collect donations totaling 750,000 rubles from Muslims living in the empire for only 10 years to help build the masjid. Sources indicate that in a short period of time about 300,000 rubles were collected. In 1907, the city's Gronverksky Avenue and Konnoy Avenue intersection was purchased for 312,000 rubles donated by the Emir of Bukhara, Sayed Mir Abdul Ahad Khan.

After the purchase of the land, the project submitted by engineer Nikolay Vasilyev was successful in the project competition for the mosque, but it was decided to prepare the final version of the project with the contributions of architect Stepan Krichinsky and senior architect Aleksandr Ivanovich von Hohen.

After securing the necessary financial support to start the construction of the mosque, construction began with the permission of Tsar Nicholas II. The groundbreaking ceremony took place on February 3, 1910 on the occasion of the 25th anniversary of the reign of Sayed Mir Abdul Ahad Khan.

Although the mosque was inaugurated on February 21, 1913, on the occasion of the 300th anniversary of the Romanov dynasty, the mosque was opened to Muslims during Ramadan on April 30, 1920, after the completion of the interior decorations, decoration and calligraphy.

With its two 49-meter-high minarets and 39-meter-high dome, this place of worship, which was built as one of the largest mosques in Europe in its time, was closed and used for various purposes between 1940 and 1955 during the years of Soviet rule, and was reopened as a place of worship on December 10, 1955 with the decision of the USSR Council of Ministers.

It is recorded in the records that Azerbaijani Muslims made the biggest contribution to the aid campaign launched among Muslims for the construction of the mosque. It is thought that the Azerbaijani press played an important role in the adoption of the issue by Azerbaijani Muslims in a period when communication opportunities were limited. The Ottoman press of the same period also provided the public with valuable information about the construction of the mosque. Especially conservative publications such as "Sırat-ı Mustakim", "Hakikat," "Güneş," which were well known in both countries, showed more interest in the issue.

The publications are highly qualified in terms of conveying concrete information and correcting misinformation. The main focus of the articles is on the efforts initiated to meet the needs of the mosque, the difficulties in obtaining permission for the construction of the mosque, the criticism of the Russians who opposed the construction of the mosque, the value of the mosque in the eyes of Muslims and the charity activities of Baku Muslims.

We understand from the publications that the reason why the Tsarist government did not respond to the mosque demand for years was related to the reaction of some chauvinist Russians as well as state policy. In this context, the articles of the famous musician Uzeyir Hajibeyli in issues 29 and 43 of the Hakikat newspaper published in 1910 are important. The articles criticize the unjust attitude of the Russians, who opposed the construction of mosques by Muslims, who were second only to Russians in the Russian Empire in terms of population,

and who did not respect the decrees signed on the granting of religious freedoms in Russia, by creating some “fears” for themselves.

The news articles in the press are very valuable in terms of the groundbreaking ceremony of the mosque and the events that took place there, as well as providing accurate and credible information about the building. For example, in the news article titled “Masjid Building in St. Petersburg” published in the 29th issue of the Hakikat newspaper dated February 5, 1910, the groundbreaking ceremony of the mosque, the participants of the ceremony, the speeches made, and on the first page of the same issue, a telegram containing information about the presence of Tsar Nicholas II, the minister of the palace, some princes, the ministers of military and foreign affairs of the Russian Tsardom, and the head of the government at the banquet held with the participation of 78 people after the groundbreaking ceremony.

The press reports that the Emir of Bukhara played a special role in the construction of the mosque, and his work for the mosque was appreciated by Muslims living in Tsarist Russia at that time. In this regard, Haji Zeynalabidin Tagiyev’s letter of thanks to Sayyid Mir Abdul Ahad Khan is very significant. In this letter, published in the 24th issue of the newspaper “Güneş” dated September 24, 1910, Haji Zeynalabidin Tagiyev, returning from abroad, says that he stopped by the capital of the Empire to see the mosque, how happy he was when he saw the mosque, thanked the Emir for the mosque built by him, and expressed how important this building was for Muslims.

According to the information given, after receiving permission to collect donations and start construction, Baku Muslims started to support donation campaigns by forming working groups in newspaper printing houses, charity associations and charitable organizations. The article titled “Mescid Üçün Bakıdan İlane” in the 29th issue of Hakikat newspaper dated February 5, 1910 mentions one of the activities carried out in this direction. The article mentions the participants in the charity meeting organized in the house of Haji Zeynalabidin Taghiyev and the sending of 30.000 manat donation to Petersburg.

We learn from the news in issue 58 of the Güneş newspaper of 1910 that after the donations were sent to Petersburg, the committee supervising the construction of the masjid sent a telegram to Haji Zeynalabidin Taghiyev expressing their thanks.

The construction of the St. Petersburg Mosque and the efforts made to realize its construction are considered as the product of the efforts of Muslims living in the Russian Empire in the early 20th century for a common goal.

1. Petersburg'da Cami İnşaatı

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Petersburg'da¹ yaşayan Müslüman nüfusun 8.000'e ulaşması, şehrin siyasi, sosyal ve kültürel hayatında Müslümanların aleyhine birtakım ihtiyaçların doğmasına neden olmuştur. Bu ihtiyaçlardan biri de şehirde Müslümanlar için bir ibadethanenin olmayışıydı.² Müslümanlar, zaman zaman ibadet yerlerinin eksikliği konusundaki sıkıntılarını dile getirerek sorunun çözümü için yerel yönetimlere başvuruda bulunsalar da uzun süre bu konuda olumlu bir sonuç alamamışlardır.³

Kaynaklarda, Petersburg'un Müslüman nüfusunun üç yüz yılı aşkın bir geçmişe sahip olduğuna ve şehrin kurulduğu ilk yıllardan itibaren Müslümanların buraya yerleşmeye başladığına dair güvenilir bilgiler bulunmaktadır.⁴ 18. yüzyılın başlarında şehirde yaşayan Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturan Tatarlar ve Başkurtlar genellikle orduda hizmet etseler de, yüzyılın ortalarından itibaren Kafkasya, Orta Asya ve İmparatorluk'un diğer bölgelerinden buraya gelen⁵ (veya getirilen) Müslümanlar, zamanla toplumsal hayatın çeşitli sahalarında; ticaret, fabrika işleri, zanaatkarlık, özel hizmet sektörü ve kamu hizmetlerinde yer almaya başlamışlardır.⁶ Kaynaklarda, I. Petro'nun emriyle hem askerlerin hem de diğer meslek gruplarına mensup Müslümanların, kendi işlerinin yanı sıra şehrin çeşitli yerlerinde devam eden inşaat ve imar işlerinde çalıştıkları belirtilmektedir.⁷ Şehirde Müslüman nüfusun artmasıyla mescide olan ihtiyaç belirginleşmiş, bu dönemde siviller namazlarını tüccarların evlerinde,⁸ askerler ise kışlalarda kılmış, cuma, cenaze ve bayram namazları ise Müslüman mezarlıklarında eda edilmiştir.⁹ 18. yüzyılın sonunda, Alman asıllı bilim insanı ve gezgin I.G.

- 1 Temeli 27 Mayıs 1703'te Çar I. Petro tarafından atılan bu şehir, 1712'den 1918'e kadar Rus İmparatorluğu'na başkentlik yapmıştır. Şehir, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. 27 Mayıs 1703-31 Ağustos 1914 arasında "Petersburg", 31 Ağustos 1914-26 Ocak 1924 arasında "Petrograd", 26 Ocak 1924-6 Eylül 1991 arasında ise "Leningrad" olarak adlandırılmıştır. 6 Eylül 1991'den itibaren yeniden "Petersburg" adını almıştır.
- 2 Sinan Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları. (Yüksek Lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019), 78.
- 3 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 78.
- 4 Almira Tagirdjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", *Otkritie Služaniya İnstitutu Peterburga*. *Ejgodnie Konferencii po Problemam Peterburgovedeniya*, (2016), 1-2; Kamil Ahmadeev, "İslam v Sankt-Peterburge v Naçale XXI Veka", *İslam V Sovremennom Mire*, no. 3, (2019), 152; Almira Tagirdjanova, "Tatarı v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)", *Aktualnie Problemi Mirovoy Politiki*, no.10, (2020), 570.
- 5 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 78.
- 6 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 1.
- 7 Renat Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennıh i Çastnıh Fotoarhivov", *Gosudarstvo, Religiya, Cerkov v Rossii i za Rubejom*, no. 4, (2016), 123.
- 8 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 78.
- 9 XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Petersburg'da yaşayan Müslümanların şehrin hangi semtinde ve hangi mezarlıkta defnedildikleri kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda, 1827 yılından önce vefat eden Müslümanların şehrin Vıborg tarafındaki Katolik mezarlığının bir bölümünde, Petropavlovskiy Kilisesi'nin arkasında ve benzeri yerlerde gömüldüğü belirtilmektedir. 13 Kasım 1826 tarihinde, Petersburg'da bulunan bir askerî alayın imamı olan Cihangir Hantemirov'un talebi üzerine, şehir yönetimi, şehir merkezine yaklaşık 3000 metre uzaklıkta bulunan Volkovo Nehri kıyısındaki Volkovo köyü yakınlarında Müslümanlar için bir mezarlık alanı tahsis etmiştir. Aslında, bu bölgede daha önceden bir Müslüman mezarlığının bulunduğu bilinmektedir. Küçük Kaynarca

George, İmparatorluk'un farklı bölgelerinden başkente gelip yerleşen Müslümanların mescit veya benzeri ibadethanelerinin olmamasının büyük zorluklara yol açtığını belirtmiştir.¹⁰

Petersburg'daki ilk mescidin 1822 yılında açıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Kaynaklara göre,¹¹ bu yapı üç odalı sade bir evden mescide dönüştürülmüş; büyük oda namaz kılmak, ikinci oda abdest almak, üçüncü oda ise din görevlisinin kullanımı için düzenlenmiştir.¹² Kayıtlarda, 1880-1890 yılları arasında şehirde üç evin daha mescide dönüştürüldüğü¹³ ve 1910 yılına kadar bu tür dört mescidin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁴ Ayrıca, 1803 ve 1804 yıllarında Müslüman askerlerin ibadethane ihtiyacını karşılamak amacıyla Petersburg askerî yönetiminin mimarlar Luigi Ruska ve Andrey Voronihin'e iki farklı mescit binası projesi hazırlattığı, ancak bilinmeyen nedenlerle bu projelerin hayata geçirilmediği bildirilmektedir.¹⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk'un başkentinde Müslümanların sayısındaki hızlı artış, şehirde Müslüman aydın zümresinin oluşmasını sağlamış,¹⁶ bu aydınlar Rusya'da kültürel ve siyasal hayatın liberalleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Aynı zamanda, Müslümanların yaşadığı gündelik sorunları ve müstakil bir ibadethane ihtiyacını çeşitli platformlarda dile getirmişlerdir.¹⁷ 1880'li yıllara kadar mescit yapımına dair meseleler büyük

Antlaşması ile sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında esir alınan ve Petersburg'da vefat eden Türk askerlerin buraya defnedildiği kayıtlarda yer almaktadır. 1830'lu yıllara kadar "Türk Mezarlığı" olarak anılan bu mezarlık, zamanla "Tatar Mezarlığı" adını almıştır. 1841 yılından itibaren Petersburg'da yaşayan Farslar da cenazelerini bu mezarlıkta defnetmeye başlamışlardır. Günümüzde Novo-Volkovskiy adını taşıyan bu mezarlık, 1940 yılında Petersburg Camisi'nin kapatılmasının ardından Müslümanların bayram ve cuma namazlarını burada kılmalarıyla daha da önem kazanmıştır. Novo-Volkovskiy Mezarlığı Avrupa'nın ayakta kalan en eski Müslüman mezarlıklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bk. Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennii i Çastnih Fotoarhivov", 132-134; Renat Bekkin, "K Voprosu o Musulmanskom Kladbişe v Peterburge v XVIII v", *Vestnik Moskovskogo Universiteta. İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta*, no. 8/4, (2016), 18–30.

- 10 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennii i Çastnih Fotoarhivov", 123.
- 11 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennii i Çastnih Fotoarhivov", 123; Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 1; Renat Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", *Jurnal. Antropologiya, İstoriya*, (2016), erişim 15 Mayıs 2023, <https://arzas.academy/mag/357-muslims>, 1-2.
- 12 Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 1.
- 13 Ju. N. Gladkij, K. Ju. Ejdemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", *Obşestvo. Sreda. Razvitie*, no. 2, (2018), 28.
- 14 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 1.
- 15 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 1; Gladkij, Ejdemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28.
- 16 Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennii i Çastnih Fotoarhivov", 123; Yasemin Mumcu Ay, Sırat-ı Mustakim ve Sebülür Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma, (Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi 1994), 114.
- 17 Müslüman aydınlar, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Petersburg'un kültürel hayatına aktif olarak katılmaya başlamışlardır. Bu aydınların çekirdek kadrosunu, Petersburg İmparatorluk Üniversitesi'nde görev yapan hocalar oluşturmaktaydı. Üniversitede çalışan ilk Müslüman hoca, Azerbaycanlı Mirza Cafer Topçubaşov'dur. Topçubaşov, 1811-1841 yılları arasında tam 30 yıl boyunca üniversitede dersler vermiş ve birçok Müslüman öğrencinin üst düzey uzman olarak yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1840 yılında, üniversitede görev yapması için davet edilen ve bir yıl sonra göreve başlayan Mısırlı ünlü bilgin Muhammed Ayyad Tantavi, Doğru

ölçüde yerel yönetimler nezdinde tartışılmışken,¹⁸ ilk defa 1882 yılında Orenburg Müftüsü Salim Giray Tevkelev,¹⁹ sorunun çözümü için Rusya İçişleri Bakanlığı'na somut teklifler içeren bir mektupla başvurarak mescit inşaatına izin verilmesini, inşaatı nezaret edecek bir komitenin kurulmasını ve bağış toplamak için bir fon oluşturulmasını önermiştir. Ancak hükümet, Müslümanlara yönelik güvensizliği ve onların tek merkezde toplanma kaygısı nedeniyle bu müracaatı yanıtız bırakmıştır.²⁰

Dilleri Fakültesi'nin kurulmasına büyük katkı sağlamıştır. Yeni açılan bu fakültenin dekanlığına Azerbaycanlı Mirza Kazım Bey'in atanması, imparatorluğun farklı bölgelerinden birçok aydının buraya çalışmak için gelmesine vesile olmuştur. Zamanla, İbn Amin Aminov, Hüsaina Faizhanova, İsmail Abdikerimov, Muhammed Osmanov, Rıza Han Gulam, Ahmed Bey Hüseyin, Mirza Şafî Muhammed, Abdurrahman Şevket, İlyas Mirza Boraganski, Mirza Cafer, Mirza Piri Aslan Han, Mirza Hasan Tahirov ve Muhammed Âlim Abdullahov gibi birçok aydın, Petersburg Üniversitesi'nde görev alan Müslüman akademisyenlerin saflarına katılmıştır. 1848 yılında, Petersburg Üniversitesi'nin ilk Müslüman öğrencisi olan Mirza Cafer Topçubaşov'un yeğeni Ağa Bey Yadigarov, Doğu Dilleri Fakültesi'nden mezun olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, her yıl üç Müslüman öğrencinin üniversitede eğitim almasına izin verilmiştir. 30 Ekim 1905 tarihli manifestonun ardından, Müslümanlar yurttaşlık haklarından faydalanarak her yıl on altı öğrenciyi eğitim için Petersburg'a göndermiştir. Zamanla, çoğunluğu Azerbaycanlı olmak üzere yüzden fazla Müslüman öğrencinin Petersburg'daki üniversitelerde eğitim aldığı bilinmektedir. Bu öğrenciler arasında Orta Asya, Kafkasya, Polonya ve Litvanya'dan gelen Müslüman öğrenciler de bulunmaktadır. XX. yüzyılın başlarında, Devlet Duması'nın Müslüman fraksiyonunun üyeleri, imparatorluğun başkenti Petersburg'da ve Rusya'nın genelinde yaşayan Müslümanların sosyokültürel ve siyasal hayata katılımını desteklemiştir. Aynı zamanda, Petersburg Müslüman Hayriye Derneği'nin faaliyetlerine ve Petersburg Camisi'nin inşasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu çalışmalarda, Duma'nın Müslüman fraksiyonunun başkanlığına seçilen ve kendisi de bir avukat olan Ali Mardan Bey Topçubaşov (1863–1934) öne çıkan isimlerden biridir. Topçubaşov, 1889 yılında Petersburg Üniversitesi'nden doktorasını almış ve Müslüman toplumunun haklarını savunma konusunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bk. İsmail Durmuş, Philip Charles Sadgrove, "Tantavi Muhammed Ayyad", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010), 578-579; Tagirdjanova, "Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)", 570-573; Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 1.

18 1862 yılında, askerî alayın imamı Muhammed Âlim Hantemirov ve 1881 yılında Petersburg'daki camilerden birinin imamı Ataullah Bayezidov, şehirde müstakil bir cami binası inşa etmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, bu çabalar yerel idareler tarafından dikkate alınmadığından sonuçsuz kalmıştır. Bk. Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28; Tagirdjanova, "Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)", 571.

19 18. yüzyılın sonundan itibaren Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların dini işleri, üç ana merkez tarafından yönetiliyordu: Tavrida, Orenburg ve Kafkasya. Tavrida Müslüman Dini İdaresi Simferopol'de (Akmescid), Orenburg Müslüman Dini İdaresi Ufa'da, Kafkasya Müslüman Dini İdaresi ise Tiflis'te (1872-1917) bulunuyordu. Bu dini idareler, devlet tarafından Müslüman din adamlarını kontrol etmek, İslami kuruluşların faaliyetlerini yönlendirmek ve Müslümanlar arasında devlet politikalarını desteklemek amacıyla kurulmuştu. Orenburg Müslüman Dini İdaresi, II. Katerina'nın emriyle 22 Eylül 1788 tarihinde; Tavrida Müslüman Dini İdaresi, 25 Ocak 1794 tarihinde; Kafkasya Müslüman Dini İdaresi ise Çar II. Aleksandr'ın imzaladığı kararnameyle 5 Nisan 1872 tarihinde kurulmuştur. Bu idareler, coğrafi olarak farklı bölgelerdeki Müslümanları yönetiyordu: Rusya'nın batı eyaletleri ve Kırım'daki camiler ile din adamları Tavrida Dini İdaresi'ne, Kafkaslar ve çevresindekiler Kafkasya Dini İdaresi'ne, imparatorluğun diğer bölgeleri ve Petersburg'dakiler ise Orenburg Dini İdaresi'ne bağlıydı. Orenburg Müftüsü, aynı zamanda Çarlık Rusya'sının baş müftüsü olarak görev yapmaktaydı. Bk. EE. Knjazeva vd. "Metodičeskoe Posobie po İspolneniju Zaprosov Genealogičeskogo Haraktera po Metričeskim Knigam i Oformleniyu Arhivnih Spravok v Centralnom Gosudarstvennom İstoricheskom Arhive Sankt-Peterburga" (2017), 112; Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Akademik Bakış*, no. 7/13, (2013), 118-120; A. Ju. Habutdinov, "Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie Kak Osnovopolagayuşiy Obsenaşionalnyy Institut V 1788–1917", *Jurnal Mir İslama «Pax İslamica»* no. 1, (2010), 95-119; Kamal Abdulla vd., *Multikulturalizme Giriş* (Bakı: Şerq Qerb, 2019), 130.

20 Rus şehirlerinde cami yapımı sırasında birçok zorlukla karşılaşılırken, Müslüman nüfusun yoğun olduğu

Önceki başvuruları da göz önünde bulunduran hükûmet, Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmek adına 1898 yılında Petersburg’da Müslüman Hayriye Cemiyeti’nin²¹ kurulmasına izin vermiştir.²²

Çar Rusyası Hükûmeti, 18. yüzyılın sonlarından itibaren başkentte bir mescit yapımı yönünde gelen taleplere ancak 20. yüzyılın başlarında olumlu yanıt vermiştir. Bu doğrultudaki ilk gelişme, 1906 yılında Çar II. Nikolay’ın, Müslümanların başkentte müstakil bir mescit binası inşa edebilmesi için bir arsa satın almalarına izin vermesiyle başlamıştır. 28 Mayıs 1906’da inşaat çalışmalarını denetlemek amacıyla Petersburg Müslüman Hayriye Cemiyeti bünyesinde,

şehirlerde kiliseler, hükûmet yetkililerinin aldığı kararlar doğrultusunda hızlı bir şekilde inşa edilmiştir. Örneğin, 1893 yılında Bakü’de yaşayan 21.744 Rus Ortodoks tebaa için 25 mabet ve Hristiyan teşkilatı bulunuyordu. Bu yapıların büyük çoğunluğu, Rus yönetiminin desteğiyle inşa edilmiştir. Bir diğer örnek, 1879 yılında Bakü valisi Valerian Pozen’in, şehrin artan Rus nüfusu için ibadet yerlerinin eksikliği konusunda endişelerini dile getirerek Bakü’de ikinci büyük bir kilisenin yapılmasını önermesidir. Bu teklif, Yüksek Dini Konsey (Sinod) tarafından desteklenmiştir. Yüksek Dini Konsey, kilisenin 1859 yılında Persidskaya Caddesi’nde (günümüzde Muhtarov Caddesi) bulunan ve terk edilmiş bir Müslüman mezarlığının yıkılmasıyla elde edilen geniş bir araziye inşa edilmesini önermiştir. Ancak, Bakü’nün Müslüman halkı bu talebe sıcak bakmamıştır. Müslüman önderler, kentin en güzel yerlerinde (Şamahı yolu üzerindeki Gar’ın yanında, günümüzdeki Fevvareler bağında vb.) kilise için alternatif araziler teklif etmişlerdir. Ancak, bu öneriler Rus makamlarınca reddedilmiş ve Müslümanlar, kilisenin mezarlık üzerine inşa edilmesini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu anlaşmazlık, 10 yıl sürmüş ve 10 Temmuz 1886 tarihinde Çar III. Aleksandr’ın arazinin kiliseye devrini onaylamasıyla son bulmuştur. Çar III. Aleksandr, 8 Ekim 1888 tarihinde ailesiyle birlikte (geleceğin imparatoru II. Nikolay da dâhil olmak üzere) Bakü’ye gelerek kilisenin temel atma törenine katılmıştır. Kaynaklarda, Çar’ın iki keşişle birlikte kilisenin temeli için kazılmış çukura indiği, külünk ve mala kullanarak ilk tuğlaların konacağı yeri elleriyle hazırladığı anlatılır. Keşişler, her biri altından yapılmış küçük tuğlaları dualar okuyarak Çar’a vermiş, Çar da bu tuğlaları sincap derisinden yapılmış kürküne silerek temele yerleştirmiştir. Törene, Bakü’nün Müslüman, Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin seçilmiş yetkilileri katılmıştır. Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve diğer Bakü milyonerleri, kilisenin temeline konması için yüklü miktarda altın, gümüş ve bakır bağışlamışlardır. Bu değerli madenler, afet durumunda kilisenin yeniden inşa edilmesi için temele yerleştirilmiştir. Temel atma töreninden sonra düzenlenen ziyafette, Çar III. Aleksandr kilisenin zamanında ve yüksek kalitede tamamlanması talimatını vermiştir. Ancak, inşaatın bütçesi kısa sürede tükenmiş ve Bakü sakinleri inşaatın devam etmesi için 200.000 manat bağışta bulunmuştur. Bu miktarın %75’i, Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in 10.000 manatlık bağışı da dâhil olmak üzere, Müslümanlar tarafından karşılanmıştır. Ayrıca, Bakü’deki Yahudi cemaati de 10.000 manat bağışlamıştır. Kendi döneminde Güney Kafkasya’nın en büyük Ortodoks kilisesi olan Aleksandr Nevskiy Kilisesi (halk arasında “Kızılı Kilise” olarak bilinir), 1898 yılında tamamlanmıştır. Ancak, 1936 yılında Stalin yönetimindeki Sovyet hükûmeti tarafından patlatılarak yıkılmıştır. Bk. Mövlud Süleymanlı, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev*. (Bakı: Genclik, 1996), 67; Abdulla vd., *Multikulturalizme Giriş* 97.

- 21 1898 yılında, Azerbaycanlı işadamları ve hayırsever Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in girişimiyle Petersburg’da Müslüman Hayriye Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, kısa sürede üye sayısını iki yüze ulaştırmıştır. Cemiyetin üyeleri arasında Azerbaycanlı milyonerler Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve eşi Sona Hanım, Şemsi Asadullayev, Musa Nagiyev, Doktor Abdülhalik Ahundov, Rus-Tatar okulu müdürü Hüseyin Abidin Ganiyev, Allahyar Bey Zulghadarov, Kazak sultanları Velihanov kardeşler ve Şeyh Şamil’in torunu Zahit Şamil gibi önemli isimler bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Buhara Emirleri Seyit Abdul Ahad Han ve Seyit Âlim Han ile Hiva Hanları II. Muhammed Rahim Han ve İsfendiyar Han da cemiyetin fahri üyeleri olarak seçilmişlerdir. Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Petersburg Müslüman Hayriye Cemiyeti binasının yapımı için 11 bin ruble para yardımında bulunmuştur. Bk. Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 29; Süleymanlı, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev*, 67.

- 22 Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 28; Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1.

Rus Genelkurmayı'nda görevli Tatar asıllı subay Abdülaziz Devletşin'in²³ başkanlığında "Yirmilik" adlı özel bir komite kurulmuş ve bu süreç hızlandırılmıştır.²⁴ Çar II. Nikolay, 18 Temmuz 1906 tarihli emriyle Petersburglu Müslümanlara, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlardan²⁵ 10 yıl boyunca toplam 750.000 ruble bağış toplama izni vermiştir.²⁶ Bu kararların alınmasında, ülkede yaşanan inkılaplar, İmparatorluk içindeki demokratikleşme sürecinin ilk kıvılcımları ve 17 Nisan 1905 tarihli "Din Özgürlüğü" ile 30 Ekim 1905 tarihli "Yurttaşlık Hakları" manifestolarının büyük etkisi olmuştur.²⁷

Kaynaklara göre, cami yapımı için milliyeti ne olursa olsun İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlar kısa sürede yaklaşık 300.000 ruble bağış toplamışlardır. Caminin arazisi, "Yirmilik" komitesinin onayıyla 1907 yılında Gronversky Bulvarı ile Konnoy Bulvarı'nın kesiştiği noktada,²⁸ Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın bağışladığı 312.000 ruble

- 23 Abdülaziz Devletşin, 20 Temmuz 1861 yılında Orenburg vilayetinin Bırsk bölgesinde doğmuş ve 1920 yılının Şubat ayında Moskova'da vefat etmiştir. Çarlık Ordusu'nda hizmet eden Tatar asıllı bir yarbayın oğlu olan Devletşin, ilk eğitimini Müslüman olan ailesinden almıştır. Askerî kariyerine 20 Ağustos 1880 yılında Birinci Pavlov Askerî Okulu'nda öğrenci olarak başlamıştır. 7 Ağustos 1882 yılında Moskova Askerî Bölgesi'nin İkinci Yedek Topçu Tugayı'nda teğmenliğe terfi eden Devletşin, tam dört yıl sonra Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nde subaylar için düzenlenen Şark Dilleri Kursu'na kaydolmuş ve 1890 yılında buradan mezun olmuştur. 2 Ağustos 1890 yılından itibaren Hazar Ötesi vilayet birlikleri komutanlığının emrine verilmiş, 9 Ağustos 1890'dan 6 Mart 1898'e kadar Krasnovodsk bölgesinde icra memuru olarak görev yapmış, ardından İran sınırındaki Kara Kalinsk mevkiinde sınır muhafızlığında komiser vekili olmuştur. 30 Ağustos 1893 yılında kaptanlığa terfi eden Devletşin, 1898 yılında "hacı kisvesi" altında keşif amacıyla Hicaz'a gönderilmiştir. 14 Mayıs 1899 yılında yüzbaşılığa terfi ederek Genelkurmay Başkanlığı'nın emrine verilmiş, 26 Şubat 1904 yılında ise yarbaylığa yükselmiştir. 23 Haziran 1907 yılında Genelkurmay Başkanlığı'nın Asya Dairesi'ne kâtip yardımcısı olarak atanan Devletşin, 6 Aralık 1907 yılında albaylığa terfi etmiş ve 10 Eylül 1910 yılında Asya Dairesi'ne kâtip olarak tayin edilmiştir. 6 Aralık 1913 yılında tümgeneralliğe terfi eden Devletşin, bir sonraki görev yeri olan Türkistan Geçici Hükümeti'nde 1917 yılının Nisan-Ağustos ayları arasında görev yapmıştır. Ancak, bu görevi bir yılı tamamlamadan Petersburg'a çağırılmış ve Genelkurmay Başkanlığı'nın Asya Dairesi Başkanlığı'na atanmıştır. Sovyet hükûmetinin ilk yıllarında Kızıl Ordu'nun ana karargâhında görev alan Devletşin, 1919 yılında Genelkurmay Akademisi'nde Doğu Şubesi'ni kurmuş ve ülkenin doğu bölgelerinde görev yapacak subaylara, ayrıca yurtdışında istihbarat faaliyetleri yürütecek personellere dersler vermiştir. Abdülaziz Devletşin, Sovyet döneminde fikirlerinin tam olarak hayata geçtiği yıllarda Moskova'da vefat etmiştir. Türkçe ve Arapça bilen, siyasi ve İslami konularda araştırmalar yapan Abdülaziz Devletşin, özellikle Hicaz'dan döndükten sonra seyahati sırasında haccın sıhhi ve siyasi boyutları hakkında yazdığı günlüğü bir rapor haline getirerek Çar II. Nikolay'a sunmuştur. Bu eser, dönemin önemli bir belgesi olarak kabul edilmektedir. Bk. Melikşah Arslan, "Rus Seraskeriyesi'nden Abdülaziz Devletşin'in Me'mûren Hicaz'a 1898 Yılında Seyahati: Rusya Müslümanları, Hac ve Pan-İslamizm", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 13/1, (2016), 51–80.
- 24 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28; Arslan, "Rus Seraskeriyesi'nden Abdülaziz Devletşin'in Me'mûren Hicaz'a 1898 Yılında Seyahati, 62; Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 2.
- 25 Rus Çarlığı'nın en büyük endişelerinden biri, "ittihad-ı İslam" (İslam birliği) düşüncesi idi. Bu nedenle, yardımların yalnızca imparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlardan toplanması kararlaştırılmıştır. Bk. Ay, Sırat-ı Mustakim ve Sebül'r Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma, 42-50, 83, 135; Azmi Özcan, "İttihad-i İslâm", *İslâm Ansiklopedisi*, c 23, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001), 470-475.
- 26 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 29; Bekkin, "Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov", 2.
- 27 Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 28.
- 28 EE. Knjazeva vd. "Metodičeskoe Posobie po İspolneniju Zaprosov Genealogičeskogo Haraktera po Metričeskim Knigam i Oformleniyu Arhivnih Spravok v Çentralnom Gosudarstvennom İstoricheskom Arhive Sankt-Peterburga" (2017), 112, 115.

karşılığında satın alınmıştır.²⁹ Şahin, Sırat-ı Müstakim dergisinde yayımlanan “Petersburg’da Cami-i Şerif İnşası”³⁰ başlıklı makaleye dayanarak, Buhara Emiri’nin Petersburg’da cami inşasını kendisine bir vazife edindiğini ve 1903 yılında gerekli arsayı 300.000 rubleye satın alarak Müslüman cemaatine hediye ettiğini belirtmektedir.³¹

Arazinin satın alınmasının ardından “Yirmilik” adlı komite, Zodchiy (Mimar) dergisinde cami için bir proje yarışması düzenlendiğini duyurmuştur.³² Yarışmaya 35’i başkentten, 10’u diğer illerden olmak üzere toplamda 45 proje katılmış, bu projeler incelendikten sonra sonuçlar Zodchiy dergisinin 1908 yılı Nisan sayısında yayımlanmıştır.³³ Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han’ın katkılarıyla “Yirmilik” adlı komite, mühendis Nikolay Vasilyev’in sunduğu ve “Timur” adını verdiği projeyi başarılı bulmuştur.³⁴ Ancak, Polonyalı Müslüman mimar Stepan Kriçinsky ve kıdemli mimar Aleksandr İvanoviç von Hohen’in katkılarıyla projenin son hâlinin hazırlanmasına karar verilmiştir.³⁵ Orta Çağ Türkistan mimarisine uygun olarak tasarlanan projenin son hâlinde, 1405 yılında Semerkant’ta inşa edilen ve Emir Timur’un mezarının bulunduğu Gur-i Emir Külliyesi örnek alınmıştır. Caminin süslemelerinde ise Şah-ı Zinde Türbesi’nden esinlenilmiştir.³⁶ Avrupa mimarisinden bazı eklemelerle inşasına başlanan caminin yapımında, Orta Asya’dan gelen birçok inşaat ve çini ustasının çalıştığı bilinmektedir.³⁷

Caminin inşasına başlamak için gerekli maddi destek sağlandıktan sonra, Çar II. Nikolay’ın izniyle temel kazılarına başlanmıştır. 1909 yılının Temmuz-Kasım ayları arasında caminin

29 Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han, Petersburg Camisi’ne yaptığı çok sayıda katkı ve hizmetler nedeniyle bu caminin hamisi olarak kabul edilmiştir. Tarihi kayıtlarda, caminin inşasına en büyük maddi desteği sağlayan kişinin Seyit Mir Abdul Ahad Han olduğu belirtilmektedir. Kaynaklar, onun henüz Buhara Emiri olmadığı dönemde, 1881 yılında III. Aleksandr’ın (1881-1894) taç giyme törenine katılırken, Petersburg’da bir cami inşa edilmesi için izin istediğini, ancak bu talebinin o dönemde kabul görmediğini aktarmaktadır. 1904 yılında Buhara Emiri olarak Rusya’ya gerçekleştirdiği ziyarette, Seyit Mir Abdul Ahad Han, Petersburg Müslüman Hayriye Cemiyeti üyelerinin talebi doğrultusunda Çar II. Nikolay ile görüşmesinde bu konuyu yeniden gündeme getirmiş ve Çar bu kez olumlu yanıt vermiştir. Caminin inşası için gerekli iznin alınması, çalışmaların organize edilmesi, komitenin yönlendirilmesi, yapı malzemelerinin temini ve caminin açılışı gibi süreçlerde, Seyit Mir Abdul Ahad Han ve oğlu Seyit Mir Muhammed Âlim Han’ın önemli katkıları olmuştur. Örneğin, Seyit Mir Abdul Ahad Han, arsanın satın alınması için maddi yardımının yanı sıra, camiye 15.000 ruble bağışlamıştır. Oğlu Seyit Mir Muhammed Âlim Han ise caminin ana salonu için el dokuması Tebriz halısı ve diğer odalar için 400 metrekairelik halı bağışında bulunmuştur. Bu nedenle, Petersburg Camisi, Buhara hükümdarları tarafından yaptırılan bir cami olarak da anılmaktadır. Ne var ki, 1924 yılında camide bulunan avizeler, fenerler, mobilyalar ve halıların bir kısmına el konulmuş ve bu eşyalar antika olarak satılmıştır. Bu durum, caminin tarihi ve kültürel mirası açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirilmektedir. Bk. Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1-2; Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 1; Bekkin, “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, 2.

30 Sırat-ı Müstakim, 18 Şubat 1325, c. III, no. 78, 421. (3 Mart 1910)

31 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

32 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 2.

33 Bekkin, “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, 2.

34 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 2; Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 29.

35 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 2; Bekkin, “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, 2.

36 Gladkiy, Eydemiller, “İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve”, 29.

37 Bekkin Renat, “Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiiyah i Otkritkah”, Tehlikedeki Diller Dergisi, no. 11/19, (2021), 338.

zemini kazılmış ve temel atma töreni için hazırlıklar yapılmıştır.³⁸ Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın saltanatının 25. yılı (1886-1910) dolayısıyla 3 Şubat 1910 tarihinde temel atma töreni gerçekleştirilmiştir.³⁹

Şahin'e göre, temel atma töreni için ilk olarak Osmanlı padişahı V. Mehmed'in⁴⁰ Petersburg'u ziyaret etmesinin beklenmesi planlanmıştır. Ancak bu durum gecikmeye sebep olabileceğinden, törene Seyit Mir Abdul Ahad Han davet edilmiştir. Sonuç olarak, Abdul Ahad Han'ın tahta çıkışının 25. yılına denk gelen 16 Şubat 1910 tarihinde temel atma töreninin yapılmasına karar verilmiştir.⁴¹ Caminin inşaat süreci, açılış töreni ve sonraki dönemlerdeki gelişmeler, dönemin basın-yayın organlarında geniş yer bulmuş ve Müslüman toplumunun dayanışmasını gözler önüne sermiştir.

Açılış, inşaat tamamen tamamlanmadan önce, Romanovlar Hanedanı'nın 300. yıldönümü münasebetiyle 21 Şubat 1913 tarihinde gerçekleştirilmiştir.⁴² Ancak cami, iç süslemeleri, dekorasyonu ve hat yazılarının tamamlanmasının ardından, 30 Nisan 1920'de⁴³ Ramazan ayında Müslümanların kullanımına açılmıştır.⁴⁴ 1913 yılında düzenlenen açılış törenine Buhara Emiri'nin vefatı nedeniyle oğlu Seyit Mir Muhammed Âlim Han ile Hiva Hanı Seyit İsfendiyar Bahadır Han da katılmıştır. "Tatar Camisi"⁴⁵ veya "Mavi Cami" olarak bilinen "Petersburg Camisi", o dönem Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların ortak çabalarının bir ürünü olarak kabul edilmektedir.

Aynı zamanda, 5.000 Müslümanın ibadet edebildiği "Petersburg Camisi", hâlen milliyeti ne olursa olsun şehirde yaşayan tüm Müslümanların ibadet ve dayanışma merkezlerinden biri olmaya devam etmektedir.⁴⁶ 49 metre yüksekliğindeki iki minaresi ve 39 metre yüksekliğindeki kubbesiyle kendi döneminde Avrupa'nın en büyük camilerinden biri olarak inşa edilen bu

38 Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 29.

39 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Bekkin, "Musulmanskij Peterburg Rubeja Vekov", 2; Gladkiy, Eydemiller, "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", 29.

40 Kayıtlarda, Petersburg Camisi'nin Osmanlı Devleti tarafından büyük önemsendiği belirtilmektedir. Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşad, camiye serilmek üzere özenle hazırlanmış bir halı göndermiş ve bu halı, düzenlenen bir merasimle camiye serilmiştir. Bk. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79; 278.

41 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

42 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2; Bekkin, "Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiiyah i Otkritkah", 338; Bekkin, "Musulmanskij Peterburg Rubeja Vekov", 2.

43 Tagirjanova, "İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga", 2.

44 Bekkin, "Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiiyah i Otkritkah", 338.

45 Petersburg'un kurulduğu ilk yıllardan itibaren şehirde yaşayan Müslümanların demografik yapısının homojen olmadığı, Tatarların diğer Müslüman halklara kıyasla daha kalabalık olduğu bilinmektedir. Elde edilen verilere göre, 1910 yılında Petersburg'da şehir nüfusunun yaklaşık %0,4'ünü oluşturan 7,3 bin Tatar yaşıyordu. Başka bir istatistiğe göre, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Tatarlar, şehrin Müslüman nüfusunun %93'ünü oluştuyordu. Tatarların yanı sıra imparatorluğun diğer bölgelerinden; Orta Asya, Kafkasya gibi yerlerden gelen çok sayıda Müslüman da Petersburg'u yurt edinmişti. Ancak 1980'lerin sonlarına kadar şehrin Müslüman nüfusu için "Tatar" ve "Müslüman" kelimeleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Bk. Bekkin, "İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda-Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov", 124; Tagirdjanova, "Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII-XXI vv.)", 570.

46 Ahmadeev, "İslam v Sankt- Peterburge v Naçale XXI Veka", 155.

ibadethane, Sovyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. 1920 yılından itibaren şehrin parti örgütü, devlet kurumları ve çeşitli sosyal hizmet teşkilatları caminin kapatılması yönünde girişimlerde bulunmuştur.⁴⁷ Ancak 1930'lara kadar bu girişimler yalnızca sözde kalmıştır. Müslümanları camiden uzaklaştırmak amacıyla özellikle Tatar gençleri ön plana çıkarılmış, parti teşkilatı tarafından onların dini faaliyetlerini azaltmak ve dini cemaatleri ortadan kaldırmak amacıyla din karşıtı propagandalar yoğunlaştırılmıştır. 2 Mart 1930 tarihinde bazı Tatarlar, Doğu Halkları Maarif Evi'nde, Dine Karşı Mücadele Komitesi'nin üyeleriyle acil bir toplantı yaparak caminin kapatılmasını parti yönetiminden talep etmiştir. Ancak yeterli kanıt bulunamadığı için bu talep reddedilmiştir. Toplantı tutanaklarında, Petersburg Camisi'nin ilk imam hatibi Musa Carullah Bigiyev'in⁴⁸ caminin kapatılmasına

47 Renat Bekkin, "Musulmanskij Meçet, Kak Zdanie Kul'ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932-1940 gg.," *Minbar: Islamic Studies*, no. 14/3, (2021), 532.

48 Aslen Kazan Türkü olan Musa Carullah Bigiyev, Rusya'nın güneyindeki Penza vilayetine bağlı Çembar kazasının (günümüzde Penza bölgesi Kamenskij ilçesi) Kikino köyünden olan ve 1873 yılında Rostov-na-Donu şehrine taşınan Molla Carullah'ın oğludur. Musa Bigiyev'in 25 Aralık 1873'te bu göç sırasında Rostov-na-Donu yakınlarındaki Novoçerkassk şehrinde doğduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, bazı kaynaklarda doğum tarihi 1875 olarak gösterilirken, 25 Aralık 1873'te Kikino köyünde doğduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur. Babası Molla Carullah, zengin bir köylü olmasının yanı sıra din eğitimi ve Rusça bilgisi nedeniyle Don vilayetine ahunt (din görevlisi) olarak atanmıştır. Bazı kaynaklara göre, aile bu sebeple Kikino'dan Rostov'a taşınmıştır. Musa Bigiyev'in yetişmesinde önemli bir rol oynayan annesi Fatima Damolla, Habibullah Hazret'in kızıdır. İlköğrenimine 11 yaşında Rostov'daki Rus Teknik Lisesi'nde başlayan Bigiyev, bir süre mahallî medreselerde din eğitimi almış, ardından dinî eğitimini ilerletmek amacıyla 15 yaşında Kazan'a gitmiş ve Göl Boyu Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. 1898 yılında yüksek din eğitimi almak için Buhara'ya giden Bigiyev, burada yenilikçi fikirleriyle tanınan İkrâm Efendi ve İvaz Efendi'den fıkıh ve felsefe, Şerif Efendi'den ise matematik ve astronomi dersleri almıştır. Öğrenimi sırasında Rusça bilmeyen öğretmenleri için bazı kitapları Türkçeye tercüme etmiştir. Eğitimini ilerletmek için Rostov'a dönen Bigiyev, üniversitede yüksek eğitim almak istemiş, ancak üniversiteye kabul edilmeyince Mühendis Okulu'nda okumak için İstanbul'a gitmiştir. İslami ilimlere olan ilgisi nedeniyle Mühendis Okulu'ndan ayrılarak Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'nde dinî eğitim almak için Kahire'ye gitmiş, ancak bir süre sonra buradaki eğitimini de bırakarak bağımsız olarak "İslam Tarihi", "Kur'an", "fıkıh" ve "hadis" gibi dinî konularda araştırmalara başlamıştır. Kahire'de üç yıl kaldıktan sonra Mekke ve Medine'ye giden Bigiyev, burada iki yıl boyunca dinî konularda araştırmalar yapmıştır. Hicaz'dan Hindistan'a geçen Bigiyev, altı ay boyunca Diyubend İslam Üniversitesi'nde araştırmalarda bulunmuş ve ardından tekrar Kahire'ye dönmüştür. Üç yıl sonra Beyrut'a, oradan da Şam'a geçen Bigiyev, Müslüman tükeleri kapsayan on bir yıllık uzun yolculuğunu 1904 yılında tamamlayarak anavatanına dönmüştür. Aynı yıl Petersburg'a taşınan Bigiyev, buradaki İmparatorluk Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki derslere gönüllü olarak katılmıştır. Arkadaşı Abdürreşid İbrahim'in "Ülfet" ("Geçim") ve "et-Tilmiz" adlı gazetelerinin yanı sıra "el-İslâh" ve "Asrû'l-cedid" gibi yenilikçi gazetelerde, Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yayımlamıştır. 1905 yılından itibaren Rusya'da yaşayan Türk asıllı aydınların siyasi faaliyetlerine katılan Bigiyev, kısa sürede Müslümanlar arasında nüfuzunu artırmış ve Rusya Müslüman Kongreleri'nde önemli görevler üstlenmiştir. 1905 yılında Kemaliye Medresesi'nin kurucusu Muhammed Zakir Kamalov'un kızı ve Kahire'de tanıştığı Şevket Kemal'in kız kardeşi Esmâ Aliye Hanım'la evlenmiştir. 1909 yılının sonlarında Orenburg'a giden Bigiyev, kısa bir süre Hüseyinîye Medresesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Ancak "Rahmet-i İlahiye" adlı makalesinin Şûra dergisinde yayımlanması üzerine "kademci" âlimlerin sert eleştirilerine maruz kalmış ve 1910 yılında medreseden ayrılarak Petersburg'a dönmüştür. Bu dönemden itibaren yazılarında Musa Carullah imzasını kullanan âlimin, Kur'an-ı Kerim'i Tatar Türkçesine tercüme etmeye başladığı, ancak 1912 yılında tamamladığı bu tercümeyi yayımlamadığı bilinmektedir. 1913 yılında Petersburg'da Emanet Matbaası'nı kuran Bigiyev, Muhammed Ayaz İshak İdilli ile birlikte "İl" adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. 3 Mart 1917'de ise Petersburg Camisi'ne imam-hatib olarak atanmıştır. Sovyet Dönemi'nde Petrograd Müslümanları arasında saygın bir kişilik olarak kabul gören Musa Carullah Bigiyev, 1920 yılında camideki

karşı aktif propaganda yaptığı ve bu nedenle ibadethanenin bir an önce kapatılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁹

Kaynaklara göre, bu tarihten itibaren şehir mahkemesi de Müslümanlara karşı çeşitli ceza davaları açmış ve onları dinden uzaklaştırmak amacıyla baskı yöntemleri uygulamaya başlamıştır. Bu nedenle 1930 yılından itibaren SSCB’den birçok düşünür, ilahiyatçı ve Müslüman aile yabancı ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Musa Carullah Bigiyev’in yurt dışına kaçmasının

görevinden ayrılarak ilmi ve kültürel faaliyetlerde bulunmak için Buhara’ya gitmiş, Bolşevik işgali sırasında Orta Asya’da yaşanan felaketlere tanıklık etmiştir. 1921 yılında Taşkent’te SSCB aleyhine propaganda yaptığı gerekçesiyle tutuklanan Bigiyev, on bir ay hapis cezasına çarptırılmış, serbest kaldıktan sonra Leningrad’a dönerek çalışmalarına Leningrad Camisi’nde devam etmiştir. 1923 yılında Hindistan’da düzenlenen bir konferansa katılmak üzere Petrograd’dan Moskova’ya gelen Bigiyev, Berlin’de yayımlanan “İslam Milletlerine” adlı eseri nedeniyle SSCB Hükümeti tarafından tutuklanmış ve üç ay hapis cezası almıştır. Dünya kamuoyunda büyük tepkiye neden olan bu tutuklama, Batı’dan ve Türkiye’den gelen şiddetli protestolar sonucunda Sovyet hükümetini geri adım atmaya zorlamış ve Bigiyev üç yıllığına Moskova’ya sürgüne gönderilmiştir. 1924-1926 yılları arasında Moskova’daki Tarihi Cami’de “İslam’ın Temelleri” dersleri veren Bigiyev, 1926 yılında Mekke’de düzenlenen Dünya Müslümanları Kongresi’ne katılmıştır. Kongrenin ardından hükümet yetkilileriyle görüşmek üzere Ankara’ya, daha sonra da Hilafet Kongresi’ne katılmak için Kahire’ye gitmiştir. 1927 yılında hacca giden Bigiyev, ardından İkinci Hilafet Kongresi’ne katılmak üzere Kudüs’e gitmiştir. 1930 yılında SSCB’de Müslüman âlimlere yönelik baskıların artması üzerine eşi ve altı çocuğunu Leningrad’da bırakarak Finlandiya üzerinden yurtdışına kaçma planını değiştirmiş ve SSCB-Çin sınırından geçerek Doğu Türkistan’ın Kaşgar eyaletine, oradan Afganistan ve Hindistan’a, ardından da Mısır’a gitmiştir. 1932 yılında I. Türk Tarihi Kongresi’ne katılan Bigiyev, 1933 yılında Berlin’e giderek Arap harfli bir matbaa kurmuş ve burada bazı eserlerini yayımlamıştır. 1934 yılında Finlandiya üzerinden İran, Irak ve Hindistan’a giderek buradaki dinler ve kültürler üzerine araştırmalar yapmış, 1935 yılında Türkiye’ye gelmiş ve ardından Kahire’ye gitmiştir. 1937 yılında Hindistan, Çin, Java ve Sumatra’ya seyahat eden Bigiyev, 1938 yılında bir süre Japonya’da bulunmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle tekrar Hindistan’a dönen Bigiyev, 1939 yılının sonunda Afganistan’a gitmiş, ardından yeniden Hindistan’a dönmüştür. Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından tutuklanan Bigiyev, bir buçuk yıl Peşaver’de hapis yatmış, Bopal şehrinin hükümdarı Muhammed Hamdullah’ın desteğiyle serbest bırakılmış, ancak 1945 yılına kadar bu şehirde gözetim altında tutulmuştur. 1944-1946 yılları, Bigiyev’in çalışmalarının en verimli dönemi olmuştur. Bu yıllarda 10 eserini yayımlayan Bigiyev, kitaplarının gelirinin bir kısmını Bombay’daki göçmen çocukların eğitim gördüğü medreseye bağışlamıştır. 1946 yılında Delhi ve Bombay’da bir süre kalan Bigiyev, sağlık sorunları nedeniyle 1947 yılında Mısır’a gitmiştir. Kısmen iyileşmesinin ardından Rusya’ya dönmek için İstanbul’a gelen Bigiyev, 1947-1948 kış aylarını burada geçirmiştir. Kendisine Türk vatandaşlığı teklif edilmesine rağmen, İstanbul’un havasının sağlığına iyi gelmemesi nedeniyle tekrar Kahire’ye dönmüştür. 25 Ekim 1949’da, on dokuz yıldır görmediği ailesine kavuşmadan Kahire’de vefat eden Bigiyev, Afife’deki Hıdiviye Mezarlığı’na defnedilmiştir. Musa Carullah Bigiyev Türk-İslâm kültür tarihinde kendi yolunu belirleyen önemli aydınlardan biridir. Yüz yirmi kadar eseri bulunan Bigiyev’in eserlerinin temel konularını “Kur’an”, “fıkıh”, “hadis”, “sünnet anlayışı”, “İslam tarihi”, “fikir ve düşünce özgürlüğü”, “mantık”, “insan, özellikle kadın hakları”, “eğitimde reformlar” vb. teşkil eder. Yenilikçi, ancak öncekilerin düşüncelerini reddetmeyen Bigiyev Rusya Müslümanlar arasında önemli bir aydın olarak kabul edilir. Zaman zaman görüşleri eleştirilmiş olsa da düşüncelerinin doğruluğuna inanan bu bilim adamı özellikle okul ve medreselerde ciddi reformlara ihtiyacın olduğundan bahseder. Ezber ve taklidi bir eğitim sisteminin değil yenilikçi, topluma hizmet eden faydalı konuların, dini ilimlerle yanı sıra medreselerde tarih, matematik vb. derslerin de tedrisinin gerekliliğine inanmıştır. Bk. Ahmet Kanlıdere, “Musa Carullah”. *İslâm Ansiklopedisi*, no. 31, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2020), 214-216; Hamdi Mert, “Musa Carullah Bigiyev. Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri”, *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 8, (1999), 125-141; Bekkin Renat, “Musa Bigeev Kak Lider Musulmanskoj Obşinu Petrograda. Po Materialam Pisem Musu Djarullaha Bigeeva k Muhammed-Alimu Maksutovu”. *Nauçnyy Jurnal İz İstorii i Kultury Narodov Srednego Povoljja*, no. 7, (2017), 227-235; Renat Bekkin, “Ya Mog by Bejat i v Finlandiyu. İstoriya Odnogo Nesostoyavşegosya Pobega Musu Bigeeva”. *Gasyrlar Avazy, Eho Vekov*, no. 4, (2018), 88-102.

49 Bekkin, “Ya Mog by Bejat i v Finlandiyu. İstoriya Odnogo Nesostoyavşegosya Pobega Musu Bigeeva”, 90.

ardından, devlet kurumları ve yargı camiye ve Müslümanlara yönelik baskılarını artırmış, art arda tayin edilen imam ve müezzinleri tutuklamıştır.

15-16 Şubat 1931 yılı gecesi caminin imamları Yakub Halikov, Kamal Basirov ve “Yirmilik” adlı cami yönetiminin tüm üyeleri tutuklanmıştır. Bu olayın ardından, Rusya İmparatorluğu’nun son müftüsü Muhammed-Safa Bayezidov’un (1877-1937)⁵⁰ caminin imam hatipliğine atanmasından yaklaşık bir yıl sonra, 1932 yılının Mayıs ayında onun ve caminin 26 faal üyesinin tutuklanması, Leningrad Camisi’ne ve Müslümanlara ağır bir darbe olmuştur. Ancak Müslümanlar sekiz yıl boyunca bu baskılara direnmiş ve camide dini ve kültürel faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.⁵¹ Ancak 10 Ağustos 1940’ta Leningrad Şehir Sovyeti

50 Muhammed-Safa Bayezidov, Petersburg’un ilk imam hatiplerinden olan Ataullah Bayezidov’un (1846-1911) oğludur. Ataullah Bayezidov, Rusya Müslümanları arasında büyük bir nüfuza sahip olmuş ve yaşadığı dönemde Petersburg’da geniş çaplı faaliyetlerde bulunmuştur. 1871 yılında Petersburg’da bir camiye imam hatip olarak atanan Ataullah Bayezidov, zamanla hükümet makamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve bu ilişkileri Müslümanların sorunlarını çözmek için etkili bir şekilde kullanmıştır. Rusya’da İslam dini üzerine birçok eser kaleme alan Ataullah Bayezidov, aynı zamanda ilk Tatar gazetesi olan Nur’un da sahibidir. Parskiy, Nikolayevskiy ve Aleksandrovskiy gibi dönemin önemli okullarında dini ilimler ve Türkçe dersleri veren Ataullah Bayezidov’un en dikkat çeken eserlerinden biri, Ernest Renan’ın yazdığı ve 1883 yılında Aleksı Vedrov tarafından Rusçaya çevrilen İslam ve Bilim adlı esere yazdığı reddiyedir. Ayrıca, Petersburg Camisi’nin inşası için önemli çalışmalarda bulunmuş ve caminin temel atma töreninde yaptığı konuşma ve dua büyük ilgi görmüştür. Ataullah Bayezidov’un vefatından sonra oğlu Muhammed-Safa Bayezidov, babasının hükümetle olan bağlantılarını olumlu bir şekilde değerlendirerek onun yolunu izlemiş ve faaliyetlerini sürdürmüştür. 1913 yılında Romanov Hanedanı’nın 300. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen törende çarla tanışması, Muhammed-Safa Bayezidov’un hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Babasının vefatından sonra Petersburg’daki ikinci camiye imam hatip ve müderris olarak atanan Bayezidov, 1914 yılında Petersburg’daki Müslümanları örgütlemek amacıyla Sırat-ı Müstakim adlı bir teşkilatın kurulmasına öncülük etmiştir. Ancak bu teşkilat, Müslümanlar arasında beklenen nüfuzu kazanamamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman askerlerin motivasyonunu artırmadaki hizmetleri nedeniyle çar tarafından ödüllendirilen Bayezidov, 1915 yılında Orenburg Müslüman İdaresi Kurulu başkanı ve Rusya müftüsü Muhammedyar Sultanov’un vefatı üzerine Orenburg Müftüsü olarak atanmıştır. Ancak, Üzeyir Hacıbeyli’nin Tatar basınına atıfta bulunarak belirttiği üzere, Bayezidov’un müftü olarak atanması Müslümanlar arasında büyük protestolara neden olmuştur. Müslümanlar, Bayezidov’u bir kısıktırıcı olarak görmüşlerdir. Çarlık rejiminin devrilmesinin ardından Ufa’da bir süre ev hapsinde tutulan Muhammed-Safa Bayezidov, serbest bırakıldıktan sonra Petersburg’a taşınmış ve 27 Nisan 1917’de müftülük görevinden istifa etmiştir. 1919-1921 yılları arasında Kazan yakınlarındaki bir köye imam hatip olarak tayin edilen Bayezidov, 1922 yılında tekrar Petersburg’a dönmüş ve 1922-1928 yılları arasında tercümanlık yapmıştır. 1931-1932 yılları arasında Petersburg Camisi’nin imam hatibi olarak görev yapan Bayezidov, Mayıs 1932’de tutuklanmış ve beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1 Temmuz 1936’da serbest kalan Bayezidov, Kazan’a yerleşmiş ancak 6 Aralık 1937’de yeniden tutuklanmış ve 26 Aralık 1937’de kurşuna dizilmiştir. Bk. Üzeyir Hacıbeyli, *Seçilmiş eserleri*, (Bakı: Şerq-Qerb, 2005), 2: 421; Ramazan Yıldırım, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidov’un Renan’a Reddiyesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 3/1, (2017), 75-89; Renat Bekkin, “K Voprosu o Vzaimodeystvii Musulmanskogo Duhovenstva s Liderami Chernosotennogo Dvijeniya (Na primere Ataully i Muhammed-Safu Bayazitovuh)”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Religii*, (2017), 237-245; Bekkin, “Musulmanskii Meçet, Kak Zdanie Kul’ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 535-536.

51 Bekkin, “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvennih i Çastnih Fotoarhivov”, 130; Renat Bekkin, “İmam Jakub Halekov i Musulmanskaya Obşina Sovetskogo Petrograda–Leningrada”. *Rossijskaja İstoriya*, no.1, (2017), 153; Renat Bekkin, “Raboçie Mne Ugrojali Ubiystvom za Naznaçenie Bayazitova... M. S. Bayazitov i Delo Leningradskih Mull 1932 Goda”. *Novyeşaya İstoriya Rossii*, no. 9/4, (2019), 1060-1061; Bekkin, “Musulmanskii Meçet, Kak Zdanie Kul’ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 535-536.

Yürütme Komitesi'nin şehir savcı yardımcısının verdiği kararla cami temelli kapatılmıştır. Bir grup Müslüman, Leningrad Şehir Sovyeti Yürütme Komitesi başkanına kararın iptali için başvuruda bulunsa da olumlu bir yanıt alamamıştır. 27 Ocak 1941'de Rusya Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Leningrad'da alınan bu kararı onaylamış ve caminin mimari değerini göz önünde bulundurarak binanın Leningrad Şehir Sağlık Müdürlüğü'ne devredilmesini önermiştir.⁵²

İkinci Dünya Savaşı sırasında tıbbi malzeme deposu olarak kullanılan “Petersburg Camisi”, 10 Aralık 1955'te SSCB Bakanlar Kurulu kararı ile yeniden ibadethane olarak kullanıma açılmış ve bu karardan yaklaşık bir ay sonra, 18 Ocak 1956'da Leningrad Şehir Sağlık Müdürlüğü camiye boşaltarak Müslümanlara devretmiştir.⁵³ Kapanmasının üzerinden 16 yıl geçtikten sonra, 17 Nisan 1956'da camide ilk ibadet gerçekleştirilmiştir.⁵⁴

Caminin ibadete açılmasıyla ilgili şehirde hâlen bazı efsaneler anlatılmaktadır. Bu efsanelerden birine göre, 1955 yılının Haziran ayında Leningrad'ı ziyaret eden Hindistan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı Cevahirlal Nehru, camiye ziyaret etmek istemiş ancak kapalı olduğunu öğrenince hükümetten açılmasını rica etmiştir.⁵⁵ Bir başka anlatıya göre ise, o dönemde Sovyetler Birliği'ne resmî ziyarette bulunan Endonezya Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Ahmet Sukarno'nun caminin yeniden açılmasında önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir. Bu rivayete göre, Ahmet Sukarno 1955 yılında Leningrad'ı ziyaret ederken camiye görmek istemiş ancak kapalı olduğunu öğrenince hükümetten açılmasını talep etmiştir.⁵⁶ Her iki olayla ilgili yazılı kayıtlara rastlanmamış olmakla birlikte, caminin Müslümanlara iade edilmesinin asıl sebebinin o dönem SSCB liderliğinin dış politikasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle, bu dönemde sömürge yönetimlerinden kurtulmuş Müslüman ülkelerle ilişkilerine önem veren Komünist Parti yönetimi, şehrin merkezinde kapalı bir caminin bulunmasının ülkeye gelen Müslüman ziyaretçiler üzerinde olumsuz bir izlenim bırakabileceğini düşünerek bu adımı atmıştır.⁵⁷ Genellikle, o dönemde SSCB'yi ziyaret eden İslam ülkelerinden üst düzey konuklar, büyük şehir gezileri sırasında cami ziyaretlerini de programlarına dâhil etmekte veya ibadetlerini bu mekânlarda yerine getirmekteydi. Ülkede din özgürlüğünün bulunduğunu

52 Bekkin, “Musulmanskoy Meçet, Kak Zdanie Kul'ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 549-552.

53 Renat Bekkin, “Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946–1955 gg.”, *Novejšaja İstorija Rossii*, no. 11/3, (2021), 766.

54 Kaynaklara göre, Sovyetler Birliği'nde İkinci Dünya Savaşı yıllarından 1947 yılına kadar olan süreç ve 1955-1957 yılları arası, dini serbestliklerin tanındığı bir dönem olmuştur. Ancak SSCB Bakanlar Kurulu'nun 10 Aralık 1955 tarihli kararından iki yıl sonra, ülkede din karşıtlığı tekrar yaygınlaşmış ve anti-din propagandası için geniş fırsatlar oluşturulmuştur. Bekkin, “Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946–1955 gg.”, 758.

55 Bekkin, “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvenniih i Çastnih Fotoarhivov”, 136; Bekkin, “Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946–1955 gg.”, 772.

56 Bekkin, “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.). Po Materialam Gosudarstvenniih i Çastnih Fotoarhivov”, 136.

57 Bekkin, “Petitionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946–1955 gg.”, 765.

ve Müslümanların ibadetlerini rahatlıkla gerçekleştirebildiklerini göstermek amacıyla sınırlı sayıda caminin açılmasına izin verilmiş olmasının ana nedenlerinden biri de bu olsa gerek.

Birinci katı erkeklerin, ikinci katı kadınların ibadetine, üçüncü katı ise eğitim faaliyetlerine ayrılan Petersburg Camisi, 1920-1930⁵⁸ ve 1956-1980’li yılların sonuna kadar Petersburg Müslümanları, özellikle Tatarlar için bir kültür merkezi olarak hizmet vermiştir.⁵⁹

25 Kasım 1968 yılında Leningrad Şehir Sovyeti Yürütme Komitesi Petersburg Camisi’ne devlet tarafından “korunan anıt” statüsü vermiştir.⁶⁰ Rusya Devlet Başkanı Putin’in “Dünyanın en güzel camisi” olarak nitelendirdiği Petersburg Camisi 1980 ve 2015 yılında iki kez restore edilmiştir.⁶¹

2. Dönemin Azerbaycan Basınında Caminin Yapım Sürecine İlişkin Yazılar Üzerine Bir Değerlendirme

Tahircanova, caminin yapımı için II. Nikolay’ın 18 Temmuz 1906 tarihli fermanının ardından, Rusya İmparatorluğu’nda yaşayan Müslümanlar arasında başlatılan yardım kampanyasına en büyük katkıyı Azerbaycanlı Müslümanların sağladığını kaydetmektedir.⁶² İletişim imkânlarının kısıtlı olduğu bir dönemde, Azerbaycan Müslümanlarının bu konuyu sahiplenmesinde, bilinçli zenginler ve aydınların varlığı ile Müslümanların meseleleri yakından takip etmesini sağlayan Azerbaycan basını önemli bir rol oynamıştır. Aynı dönemde Osmanlı basınında da caminin yapımıyla ilgili topluma değerli bilgiler sunulduğu görülmektedir. Özellikle “Sırat-ı

58 Tagirdjanova, “Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, 580.

59 Bekkin, “Musulmanskiy Meçet, Kak Zdanie Kul’ta -Zakrit...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.”, 531.

60 Tagirdjanova, “Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, 580.

61 1930 yılından itibaren Petersburg Camisi’nin bodrum katı uzun süre sebze deposu olarak kullanılmıştır. Bu durum, bodrumda oluşan rutubet ve nemin zamanla tüm binaya yayılmasına neden olmuştur. Rutubet ve nemin etkisiyle caminin iç kısmında ciddi hasarlar meydana gelmiş, ayrıca dış cephe ve kubbenin kaplamalarında yer yer kopmalar ve döküntüler oluşmuştur. Bu yapısal bozulmalar, caminin hem estetik hem de mimari bütünlüğünü olumsuz etkilemiştir. Tagirdjanova, “Tatari v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, 580.

62 Tagirjanova, “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, 1-2

Müstakim”⁶³, “Hakikat”⁶⁴, “Güneş”⁶⁵ gibi muhafazakâr yayınların konuya sıkça yer verdiği, cami tamamlandıktan sonra ise bazı yayınlarda binanın görsellerinin kapakları ve sayfaları süslediği bilinmektedir.⁶⁶

63 Sırat-ı Mustakim Dergisi, 1908-1912 yılları arasında toplam 182 sayı yayımlanmış önemli bir fikir ve kültür dergisidir. 1912 yılından itibaren Sebülürreşad adıyla yayın hayatına devam eden derginin kurucuları, Ebu'l-ula Mardin ve Eşref Edip'tir. Dergi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İslami ilimler, edebiyat, siyaset ve toplumsal meselelere dair önemli tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Sırat-ı Mustakim Dergisi'nin yazarları arasında dönemin önde gelen entelektüel ve fikir adamları yer almaktadır. Bu isimler arasında Mehmed Akif Ersoy, Ebül'ula Mardinizade, İsmail Hakkı Bereketzade, İsmail Hakkı Manastırlı, İsmail Hakkı İzmirli, Ahmed Naim Babanzade, Halim Sabit Şibay, Musa Kazım, Mithat Cemal Kuntay, Mehmed Tahir Bursalı, Ahmed Agayef (Ağaoğlu), Akçuraoğlu Yusuf, İspartalı Hakkı, Ömer Ferit Kam, Abdürreşid İbrahim, Tahirülmevlevi Olgun, Halil Halid Çerçesşeyhizade, Mehmed Şemseddin Günaltay, Edhem Nejat, Gıyaseddin Hüsnü Nuralizade, Şeyhülarap, Mehmed Fahreddin, Ahmed Hilmi Hocazade, Ömer Fevzi, Ömer Lütfi, Şerefettin Yaltkaya, Ahmed Hamdi Aksekili, Osman Fahri, İbrahim Alaeddin Gövsa, Kazanlı Ayaz (Muhammed Ayaz İshaki İdilli) ve Kamil Tepedelenlioğlu gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Dergi, sadece Osmanlı coğrafyasındaki değil, İslam dünyasının farklı bölgelerindeki gelişmelerde de yer vererek geniş bir perspektif sunmuştur. Bu bağlamda, Sırat-ı Mustakim Dergisi'nde Petersburg Camisi hakkında da çeşitli yazılar yayımlanmıştır. Petersburg Camisi'nin tarihi, mimarisi ve Rusya'daki Müslümanların durumu gibi konular, dergide ele alınan önemli başlıklar arasındadır. Bu yazılar, caminin inşası, işlevi ve Rusya Müslümanları için taşıdığı sembolik değer hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Sırat-ı Mustakim Dergisi'nde Petersburg Camisi'nin hakkındaki yazılar sırası ile şöyledir:

“Rusya”, Sırat-ı Mustakim, c. II, no. 51, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909, 400.

“Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası”, c. III, no. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, 421.

“Buhara Ahvali: Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı”, Sırat-ı Mustakim, c. V, no. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, 314.

“Petersburg Cami-i Kebiri”, Sırat-ı Mustakim, c. V, no. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, 128.

64 Hakikat Gazetesi, “Gündelik çıkan siyasi, edebî, iktisadi türk dilinde müsəlman qəzetəsidir” (Günlük yayımlanan siyasi, edebî, iktisadi Türk dilinde Müslüman gazetesidir) manşetiyle 1909-1910 yılları arasında Bakü'de Arap alfabesiyle yayımlanmıştır. Toplam 156 sayı çıkan gazete, kendi dönemine ayna tutarak 20. yüzyılın başlarındaki uluslararası ilişkileri, dünyadaki gelişmeleri, güncel siyasi ve ekonomik sorunları, kültür ve eğitim meselelerini sayfalarına taşımıştır. Bu özellikleriyle Hakikat, dönemin önemli bir fikir ve haber kaynağı olmuştur. Gazetenin birinci sayısından yüz yirminci sayısına kadar yazı işleri müdürlüğünü Üzeyir Bey Hacıbeyli üstlenmiş, geri kalan sayıların yazı işleri müdürlüğünü ise Oruc Orucov yürütmüştür. Hakikat Gazetesi, dönemin önde gelen aydınlarının ve yazarlarının fikirlerini yansıtan bir platform olmuştur. Gazetede Üzeyir Bey Hacıbeyli, Ali Bey Hüseynzade, Ahmet Bey Ağayev, Hüseyin Cavid, Hasan Sabri Ayvazov, Ali Abbas Münzib, Abdullah Sur, Abdullah Bey Divanbeyoğlu, Hasan Ağayev, Axund Yusuf Talıbzade, Abdullah Şaik, İbrahim Tahir Musayev, Mahmut Karagözov gibi usta kalemlerin yazıları yayımlanmıştır. Bu isimler, gazetenin hem edebî hem de fikri derinliğine önemli katkılar sağlamıştır. Hakikat Gazetesi, sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Türk ve İslam dünyasının sorunlarına eğilen, bunları analiz eden ve çözüm önerileri sunan bir yayın organı olarak dikkat çekmiştir. Gazete, dönemin siyasi ve toplumsal atmosferini yansıttasının yanı sıra, kültürel ve edebî birikime de katkıda bulunmuştur. Bu özellikleriyle Hakikat, 20. yüzyılın başlarındaki entelektüel hayatın önemli bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır.

65 Aynı manşetle çıkan Güneş Gazetesi, 1910-1911 yılları arasında 121 sayı olarak yayımlanmıştır. Gazetenin yayıncılığını Orucov Kardeşler üstlenirken, yazı işleri müdürlüğünü Ahmet Kamal yapmıştır. 20. yüzyılın başlarında Türk-İslam birliği fikirlerini yaymayı amaçlayan Güneş Gazetesi, başta Azerbaycan olmak üzere diğer İslam ülkelerindeki sosyal, siyasi ve ekonomik olaylar hakkında kamuoyunu bilgilendirmiş ve bu konularda önemli bir rol oynamıştır. Güneş Gazetesi, sadece haber aktaran bir yayın organı olmanın ötesinde, dönemin önde gelen edebiyatçı ve düşünürlerine de sayfalarını açmıştır. Gazetede, Azerbaycan edebiyat ve düşünce tarihinde önemli yeri olan pek çok ismin eserleri yayımlanmıştır. Bu isimler arasında Ahmet Bey Ağayev, Ahmet Kemal, Mirze Alekber Sabir, Abdullah Şaik, Abdullah Bey Divanbeyoğlu, Alikulu Gamküsar, Ömer Faik Nemanzade, Molla Muhammed Pişnamazade, Ahmet Rasim, Hasan Sabri Ayvazov, Ferhat Ağazade, Bedreddin Seyidzade, Axund Yusuf Talıbzade, Abbas Sehhet ve Gafur Reşat gibi usta kalemler bulunmaktadır.

66 1914 yılında İstanbul'da yayımlanan Servet-i Fünun Mecmuası'nın 1198. sayısının kapağında Petersburg Camisi'nin

Bu yayınların, somut bilgiler aktarması ve yanlış bilgileri düzeltmesi açısından oldukça nitelikli olduğu söylenebilir. Yazılarda, Rusya İmparatorluğu'nun başkentinde Müslümanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla başlatılan çalışmalar, cami inşaatı için izin alma sürecinde yaşanan zorluklar, caminin yapımına karşı çıkan Rusların eleştirileri, caminin Müslümanlar nezdindeki değeri ve Bakü Müslümanlarının yardım faaliyetleri gibi konular ele alınmaktadır.

Çarlık Hükûmeti'nin yıllarca cami talebine yanıt vermemesinin nedeni, devlet politikası olduğu kadar bazı şoven Rusların tepkileriyle de ilgilidir. Bu bağlamda, 5 Şubat 1910 tarihli Hakikat Gazetesi'nin 29. sayısında yayımlanan "Peterburqda Məscid"⁶⁷ başlıklı makalede Batı'da din özgürlüğü alanında alınan kararlara paralel olarak Avrupa'nın birçok başkentinde Müslüman ibadethanelerinin açıldığı, ancak Çarlık'ın başkenti Petersburg'da bir mescit bulunmadığı ve bu ihtiyacın giderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. "Ü"⁶⁸ müstear imzasıyla yayımlanan yazıda, Rusya'da Ruslardan sonra en büyük nüfus grubunu oluşturan Müslümanların mescit inşa etmelerine karşı çıkan ve ülkedeki dini özgürlükleri tanımayan Rusların, çeşitli bahanelerle adaletsiz bir tutum sergilediği eleştirilmektedir.

Makalede, bazı Rusların temelsiz korkularla mescit inşasına karşı çıkmalarına rağmen hükûmetin izin vermesi, Müslümanlardan oluşan bir komitenin kurulması ve bağış toplanmasına imkân tanınması gibi gelişmeler de ele alınmaktadır. Yazının sonunda, cami inşaatının Müslümanlar için bir övünç kaynağı olduğu belirtilirken, tamamlandığında haset edenlerin onun minareleri altında ezileceği ifade edilmektedir:

"Yevropa paytaxtlarının ən məşhurlarında, məsələn Paris (Frəngistan), Londra (İngiltərə), Berlin (Almaniya) və Vyanada (Avstriya) müsəlmanların məbədgahları yəni, məscidləri mövcud olduğu məlumdur.

Əvət, hüriyyəti-din və məzhəb elan edilmiş məmləkətlərdə hər bir millət öz məbədgahını tikməgə muxtardır.

Rusiyada dəxi hüriyyəti-dini və məzhəbin bir dəfə elan edilmiş olduğu məlumdur, lakin o hüriyyət kəlməsinin mənası müruri-zaman ilə "dəğişib" indi başqa bir məna andırıdığı hökumət "sirkulyarı" ilə elan edilməkdədir.

Zənnimizcə, Rusiya təbəələrinin Ruslardan sonra, qismi- əzəmini təşkil edən müsəlmanların, Peterburqda özlərinə bir məscid tikmələri üçün, zətən hüriyyəti gözləmək lazım degil idi.

Halbuki "hüriyyət" elanından sonrada əsl rus adamları müsəlmanların Peterburqda məscid

resmi yer almıştır. Aynı sayının 23. sayfasında ise "Petersburg Cami Şerifi" başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazı, 8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914) tarihli olup, caminin mimarisi, tarihi ve İslam dünyası için taşıdığı önemi ele almaktadır. Bir yıl sonra, 1915 yılında Bakü'de yayımlanan Dirilik Mecmuası'nın 27 Saferü'l-Muzaffer (1 Ocak) tarihli 8. sayısında da "Petrograd'daki Müslüman Mescidi" başlığı altında Petersburg Camisi'nin resmi ve caminin önemine dair bilgiler paylaşılmıştır. Bu yayınlar, Petersburg Camisi'nin hem Osmanlı hem de Azerbaycan basınında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

67 Cami inşaatıyla ilgili Arap harfli yazılar günümüz Azerbaycan Türkçesi yazımına göre okunmuş ve yazılmıştır.

68 Üzeyir Hacıbeyli'nin, Hakikat Gazetesi'nde "Ü" müstear imzasıyla yazılar yazdığı bilinmektedir. Bk. Gulam Memmedli, *İmzalar*, (Bakı: M.F. Adına Azərbaycan Milli Kitabhanası, 2010), 114. Ayrıca, Üzeyir Hacıbeyli hakkında hazırlanan Bibliografiya adlı çalışmada da bu yazıların ona ait olduğu teyit edilmiştir. Bk. Hökümə Haşimova vd. *Üzeyir Hacıbeyli: Bibliografiya*, (Bakı: M.F. Adına Azərbaycan Milli Kitabhana, 2009), 73. "Peterburqda Məscid" ve "Peterburqdakı Məscid Haqqında" başlıklı makalelerin içerik ve üslup özellikleri, bu yazıların aynı müellif tarafından kaleme alındığını göstermektedir.

bina etmələrinə razı olmamışdılar. Rus adamları məscidin minarəsindən bülənd olunacaq “Allahu- Əkbər” sədasından qorxar demişdilər.

Lakin böylə boş və əsassız bir “səbəb” ucundan müsəlmanların məscid tikdirmələrinə razı olmamaq aşkarən ədalətsiz olar zənniylə məscid binasına izin verildi. Həman məscidi tikdirmək üçün müsəlmanlardan xüsusi bir komitə təşkil olunub bu yolda lazım olan ianəni yığmağa şüru etdilər və bilaxirə bu günlərdə məscidin binasına şüru olundu. İşdə bu məscid Peterburqda tikilib də müsəlmanların müvəffəqiyyət və müzəffəriyyəti hündür minarələriylə elan edəcək olduğu bir zaman, məqhur və məğlub olan bəxil və həsudlar da onun ayağı altında sürünəcəkdirlər. Məsciddən başqa bunun özü də bizim üçün böyük bir fəxrdir!”⁶⁹

Azərbaycan’ın ünlü musikişinası və aynı zamanda Azərbaycan Milli Marşı’nın bestecisi Üzeyir Hacıbəyli, 23 Şubat 1910 tarixli Hakikat Gazetesi’nin 43. sayısında yayımlanan “Peterburqdakı Məscid Haqqında” başlıklı⁷⁰ makalesində, Petersburg’da məscit inşa etmək isteyən Müslümanlara qarşı çıxan “asıl Ruslar”ı sert bir dille eleştirməkdədir. Yazıda, Müslümanların Çarlık İmparatorluğu’nda kabul edilən dini özgürlükler manifestosuna dayanaraq başkentte bir məscit inşa etmək istedikləri, ancak “asıl Ruslar”ın onları küçümseyip kışkançlık besleyerek bu durumu kendi hissiyat-i diniyelerine (dini duyularına) aykırı buldukları gerekçesiyle inşaata qarşı çıktıkları anlatılmaktadır. Müellife göre asıl mesele, “asıl Ruslar”ın, imparatorluğun başkentinde bir məscidin bulunmasını istememeleriyle ilgilidir. Onlara göre Müslümanlar, kendi şehir ve köylerinde yüzlerce hatta binlerce məscit inşa edebilirler; ancak Petersburg’da bir məscit yapmaları kabul edilemez. Oysa yazar, Müslümanların Rusya’nın başkentinde bir məscit istemelerinin yalnızca dini değil, aynı zamanda hukuki bir hak meselesi olduğunu vurgulamaktadır. “Asıl Ruslar”ın görmezden gelmek istediği gerçek, hükûmetin ilan ettiği din özgürlüğü ilkeleridir. Bu nedenle, Müslümanların Petersburg gibi büyük bir şehirde məscit inşa etme hakları vardır.

Hacıbəyli, “asıl Ruslar” ifadesini tırnak içinde kullanarak, Rusya’da yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmeler karşısında şoven Rusların düştüğü gülünç durumu vurgular ve onlara, gerçek Ruslardan biri olarak gösterdiği Keşiş Petrov’un sözleriyle cevap verir.

Keşiş Petrov’a göre, Petersburg’da neredeyse her gün yeni açılan şaraphaneleri, hızla çoğalan genelevleri, restoran hizmetçiliğinden zenginleşen bazı Tatarlar tarafından Petersburg’daki Ortodoks Hristiyanlar için kurulan eğlence mekânlarını ya da Moskova’da Amonlar tarafından aşk ve şarap ilahlarına adanarak inşa edilen tapınakları hissiyat-i diniyelerine hakaret olarak görmeyen “asıl Ruslar”, iş Katoliklerin yeni bir kilise, Protestanların yeni bir mabet veya Müslümanların yeni bir məscit yapmasına geldiğinde büyük bir tepki göstererek bunu dini duyularına bir saldırı olarak nitelendirmektedir. Bu nedenle, vekillerini toplayarak metropolit ve hükûmet yetkililerine gönderir ve məscit inşasının yasaklanmasını talep ederler. Ancak

69 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 1.

70 Üzeyir Hacıbəyli’nin “Peterburqdakı Məscid Haqqında” başlıklı yazısına, onun Kiril veya Latin alfabesine aktarılmış eserleri arasında rastlayamadım. Bunun yanı sıra, ünlü musikişinası eserlerinin listesinin yayımlandığı ‘Üzeyir Hacıbəyli: Bibliyografiya’ adlı çalışmada da söz konusu yazı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştım. Bk. Haşımova vd. *Üzeyir Hacıbəyli: Bibliyografiya*.

Keşiş Petrov, bu tavrın gerçekte dindarlık kisvesi altında şarlatanlık, kurnazlık və hileyle Rus halkını özgürlük arayışından uzaklaştırmak və digər din və millətlərin təmsilçilərini baskı altında tutmaq olduğunu bildirməkdədir. Yazısının sonunda Hacıbəyli, gerçəyin yanında duran və doğruyu söyləyən Petrov'a təşəkkür etməkdədir:

“Rusiyanın mərkəz idarəsi və paytaxtı olan Peterburqdakı müsəlmanlar üçün məscid tikilməsinə “əsl rus”lar razı deyil idilər. İndi də razı degildirlər; onlar əldən gələn qədər səy edirdilər ki bu məscidin inşasına mane olsunlar; çünki bunların qara qəlbləri böylə bir işi qəbul etməyirdi ki əksik saydıqları müsəlmanların Peterburq kimi bir yerdə məscidləri olsun. Bəxl və həsəd bunları rahat qoymuyordu: onlar diydirdilər ki, qoy müsəlmanların öz şəhərlərində, öz kəndlərində yüzlərcə, lap minlərcə məscidləri olsun, bundan bir zərər yoxdur, amma müsəlmanların Peterburqda məscidləri ola bilməz. Zira ki bu məscid bir o qədər dinpərəstlik ucundan deyil, nə qədər ki hüquq işinə aiddir; hürriyyəti- ədyan və məzəhib nemətindən müsəlmanların hissəsinə düşən hüquq və ixtiyarın təsdiq edilməsinə dəlidir, buna binaən müsəlmanlar da öz hüquqlarını ibraz edib də Peterburq kimi (Rus yürəgi olan bir şəhərdə) məscid tikirlər. Və bununla Rusiyada “əsl rus”ların xoşlamadığı hürriyyəti-ədyan və məzəhibin mövcud olduğunu bildirirlər.

Əlbəttə “əsl ruslar” Peterburqda məscid olmasını istəməyib də, səbəbi qara qəlblərinin bəxl və həsədi olduğunu göstərmir, bəlkə bu məzmun xasiyyətə bir növ yaxşı rənk vermək üçün diyorlar ki bu məscid biz rusların hissiyati- diniyyəmini təhqir ediyor. Lakin şükür olsun ki dövlətimiz olan Rusiya-yalnız bir “əsl ruslar”dan ibarət deyildir. Rusiyanı təşkil edən ruslar arasında doğrudan da əsl ruslar vardır ki onların adını böylə bir - “” gülünç işarələr içinə soqmaq yaramaz. İştə həmin bu həqiqi ruslardan olan keşiş (Petrov) cənabları, işarəli “əsl ruslar”ın məscidimizə qarşı böylə av - av-larından mütəəffir olaraq böylə həqq sözlər yazıyor: “O halda ki Peterburqda təzə şərabxanalar açılır; o halda ki Rusiya paytaxtında fuhuşxanalar-yağışdan sonrakı göbələklər kimi artır; və o halda ki həman restoran xidmətçiliyindən dövlət qazanmış olan tatarlar Peterburqun Ortodoks Xristianları üçün təzə təzə ləhvü ləb bağçaları açır və genə o halda ki (omon)lar eşq və şərab ilahları üçün Moskvada təzə məbədgahlar tikirlər o halda “əsl ruslar”ın hissiyati- diniyyələri rahat durub təhqir olunmuyor... Amma elə ki katoliklər təzə bir kilsə, protestanlar təzə bir məbədgah və müsəlmanlar da təzə bir məscid tikmək istiyorlar – o halda “əsl ruslar” həyəcan və dəhşətə gəlirlər; vəkillər yığıb, metropolit yanına sinodlarına və hökumət yerlərinə göndərilir ki güya hissiyati-diniyyələri təhqir olunur. İndi “əsl ruslar”ın bu dinpərəstlik qışqırığı yalnız bir şarlatanlıq, biclik və hiylə olduğu aşkar deyil mi ki bunların qəsdləri də Rusları hürriyyət axtarmaq fikrindən kənar edib o fikri başqa millət və din əhllərini təqib etmək kimi qəbih bir əmələ ögrətməkdir”. Unudulmasın ki həqiqətşüar olan bu sözləri söyləyən keşişdir, rus keşişidir.

(Petrov) cənablarına, böylə sözlərindən naşı təşəkkürlər etmək lazım gəlirdi, onun dedigi sözlər həqiqətdir; həqiqəti söyləmək isə hər kəsin vəzifəsidir. “Üzeyir”⁷¹

Kaspi Gazetesi'nin özəl muhabirinin 3 Şubat 1910 tarixində Petersburg'dan göndərdiği və Hakikat Gazetesi'nin 5 Şubat 1910 tarixli 29. sayısında yayımlanan “Petersburqda Məscid Binası” başlıklı haberi, caminin temel atma töreni və törende yaşananlara dair önəmli və güvənilir bilgiler içerməsi açısından böyük dəğər taşımaktadır. Haberde, 3 Şubat sabahı saat

71 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 43, 1.

9'da şehirdeki Müslümanların bayram kıyafetlerini giyerek Gronversky Caddesi üzerinde, cami için satın alınan ve bayraklar ile yeşilliklerle süslenen alana akın ettikleri belirtilmektedir. Alanın ortasında Mavr (Mağribi) tarzında bir zafer takı inşa edilmiş, seçkin konuklar için çadırlar kurulmuş, sağ tarafta ise mihrabın temelleri atılmıştır.

Törene, İran ve Osmanlı büyükelçileri ile büyükelçilik yetkilileri, Devlet Duması'nın Müslüman fraksiyonu üyeleri, Orenburg Müftüsü ve yerel Müslüman dini liderler katılmıştır. Ahunt Ataullah Bayezid, Petersburg Belediye Başkanı ve Buhara Emiri'nin tören alanına gelmesinin ardından resmi merasim başlamıştır. Yapılan duaların ardından Ahunt Bayezid, Rusça bir konuşma yaparak cami inşasına izin verdiği için Çar'a teşekkür etmiştir.

Ahunt Bayezid, konuşmasında Buhara Emiri'ni saltanatının 25. yılı dolayısıyla tebrik etmiş ve camiye yaptığı büyük bağış için kendisine minnettarlığını ifade etmiştir. Konuşmanın ardından temel atma törenine geçilmiş, ilk taşı Buhara Emiri, ardından Bayezid Efendi, Osmanlı ve İran büyükelçileri ile Müslüman vekiller koymuştur.⁷² Temel atma töreninin ardından verilen yemekte Ahunt Bayezid'in samimi bir konuşma yaptığı bilgisi de haberde yer almaktadır.

Aynı haberde, caminin mühendisinin yapının üç yıl içinde tamamlanmasından sorumlu olan Hohen olduğu, caminin 5000 kişilik kapasiteye sahip olacağı belirtilmektedir. Ayrıca arsanın Buhara Emiri tarafından 312 bin manata satın alınarak Müslüman cemaatine bağışlandığı, camiye yaptıran ve başkanlığını Albay (Miralay) Devletşin'in yaptığı komitenin 300 bin manat bağış topladığı aktarılmaktadır.⁷³ Cami, Semerkant camilerini andıran bir tarzda, iki minareli olarak inşa edilecek, iç duvarları Arapça yazılarla süslenecek ve kadınlar için özel bölümler bulunacaktır. Camide iki imam ve bir müezzin görev yapacak, toplam maliyetin yarım milyon manata ulaşması beklenirken, mevcut durumda 200 bin manata daha ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Haberde yer alan bu ayrıntılar, Petersburg Camisi hakkında zaman zaman ortaya atılan yanlış bilgilerin düzeltilmesi açısından büyük önem taşımaktadır:

“Kaspi” qəzetəsinin xüsusi müxbiri Peterburqda fevralın 3-ündə vəqie olan məscid binasını böylə yazıyor:

Sabah saat 9-da Peterburq müsəlmanları küliyyatlı dəstələr ilə (Qronverskiy) prospektə tərəf getdilər ki orada məscid bina edilir idi. Hər kəs bayram libası geymişdi.

Bina yeri bayraqlar və gögərti ilə bəzənmiş idi. Ortada isə, (Mavr) üsuli üzrə bir taqi-zəfər qurulmuşdu. Möhtərəm qonaqlardan ötrü çadır qurulmuşdu. Sağ tərəfdə isə mehrab tərtib edilmişdi.

İran və Osmanlı səfirləri, səfərat məmurları ilə bərabər, bədəhü dövlət dumasının müsəlman fraksiyası, Orenburq müftisi, yerli müsəlman ruhaniləri və onların böyükləri axund molla Bayezid əfəndi varid oldular. Peterburq qradonaçalniki dəxi hazır oldu.

Əmiri-Buxara həzrətləri gəldikdən sonra dua oxundu. Bədəhü axund Bayezid əfəndi rus dilində bir nitq söyləyib, məscid binasına izin vermiş padışaha qarşı müsəlmanlar namından

72 Şahin, temel atma töreninde Abdülahad Han'ın ilk taşı, Ufa müftüsünün ikinci taşı ve Osmanlı sefiri Turhan Paşa'nın da üçüncü taşı koyduğunu belirtmiştir. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

73 Şahin, Sırat-ı Müstakim'de yayımlanan “Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası” başlıklı makaleye atıfta bulunarak bu sayının 3000 olduğunu belirtir. Bk. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

təşəkkürati-abidanələr izhar etdi. Əmiri-Buxaranı (25) illik sənei-səltənəti münasibətiylə təbrik və məscidə verdiyi böyük ıanədən dolayı təşəkkür etdi.

Bədəhü binaya şüru olundu. Birinci daşı qoyan Əmiri-Buxara oldı, bədəhü axund Bayezid əfəndi, onun dalınca Osmanlı və İran səfirləri və müsəlman məbuslar.

Bina qurtardıqdan sona çörək verildi. Təam əsnasında axund Bayezid əfəndi suzili bir nitq söylədi.

Məscidi tikən mühəndis Hohendir. O borcludur ki üç ildə məscidi tamam etsin. Məscidin içi beş min adam dutacaqdır.

Məscidin yeri Əmiri-Buxara həzrətləri üç yüz on iki min manata alıb Müsəlman cəmiyyətinə bağışlayıbdır. Məscidi tikdirən komitə- ki onun sədri polkovnik (miralay) Dövlətin cənablarıdır-üç yüz min manat ıanə cəm edibdir. Məscid iki minarəli olub Səmərqənd məscidləri surətində tikiləcəkdir. Məscidin içəri divarları ərəb yazıları ilə təzyin ediləcəkdir. Məsciddə arvatlar üçün dəxi xüsusi yerlər olacaqdır. Məscid üçün iki nəfər molla və bir nəfər müəzzin xidmət edəcəkdirlər. Bu məscidin xərci yarım milyon manatdır, hal-hazırda iki yüz min manat dəxi lazımdır.⁷⁴

Haberde bahsi keçən yemekli toplantıya dair detaylı bilgiler, aynı sayının birinci sayfasında yer alan “4 Fevralda İdarəməizə Varid Olan Acenta Teleqramlarıdır” başlıklı telgraf haberinde aktarılmaktadır. Buhara Emiri’nin saltanatının 25. yıldönümü münasebetiyle Petersburg Çarlık Sarayı’nın Büyük Salonu’nda düzenlenen ve 78 kişinin katıldığı bu ziyafete, Çar II. Nikolay, saray nazırı, bazı prensler (knyaz), Rusya Çarlığı’nın askeriye ve hariciye bakanları ile hükümet başkanının katıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han’ın cami inşası için on beş bin ruble,⁷⁵ Petersburglu fakirlere dağıtılmak üzere ise beş bin ruble bağış yaptığı bilgisi verilmektedir.

“Peterburq-

Buxara əmiri Buxara vəliəhdinin namına Peterburqda inşasına ibtidad olunan məscidin mənfətinə də 15 min və öz tərəfindən dəxi Peterburq fükərasına tövzi edilmək üzrə beş min manat ıanə əta etdi.

Əmirin 25 illik dövrei-səltənəti münasibətiylə (Sarskoye selo) sarayının böyük salonunda 78 kişilik bir ziyafət fəvqəladə keşidə olundu.

Ortada imperator əmiri-Buxara saray naziri ilə rubəru oturmuşdular.

Ziyafəti-məzkurəyə velikiy knyazlardan Nikolay Nikolayeviç, Konstantin Konstantinoviç ilə şurayi-rəisi, hərbiyyə və xariciyyə nazirləri dəxi iştirak etmişdilər.⁷⁶

Caminin inşasında Buhara Emiri’nin özel bir rol oynadığı ve bu doğrultuda yaptığı çalışmaların, dönemin Çarlık Rusya’sında yaşayan Müslümanlar tarafından büyük takdirle karşılandığı kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Bu bağlamda, İmparatorluğun farklı bölgelerinden Seyit Mir Abdul Ahad Han’a çok sayıda teşekkür mektubu gönderilmiş, bu

74 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 2

75 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisi’nde yayımlanan “Buhara Ahvali: Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı” (c. V, sayı 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, 314) başlıklı makaleye atıfta bulunarak, Buhara Emiri’nin Petersburg’da bir cami inşa edilmesine 500 bin ruble yardımda bulunduğunu belirtir. Bk. Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 79.

76 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 1.

mektuplarda caminin inşasının Müslümanlar için taşıdığı derin anlam ve değer vurgulanmıştır.

Benzer bir mektup, Hacı Zeynalabidin Tağıyev tarafından yazılmış ve kopyası Güneş Gazetesi'nin 24 Eylül 1910 tarihli 24. sayısında “Əmiri-Buxara Həzrətlərinə Açıq Məktub” başlığıyla yayımlanmıştır. Mektubunda, yurt dışından döndüğünü belirten Hacı Zeynalabidin Tağıyev, camiye görmek amacıyla İmparatorluk'un başkentine uğradığını, yapıyı gördüğünde büyük bir mutluluk duyduğunu ve Buhara Emiri'ne bu anlamlı eseri kazandırdığı için teşekkür ettiğini ifade etmektedir. Emir'in büyük bir cömertlikle üstlendiği bu projenin, 25 milyon Rusya Müslümanı için bir gurur kaynağı olduğunu vurgulayan Tağıyev, bu kutsal mabedin Müslümanların hayalini gerçekleştirdiğini ve Emir'in isminin, bugün ve gelecekte Müslümanlar tarafından şükranla anılacağını belirtmektedir.⁷⁷

“Həzrəti-ali!

Məmaliki-əcnəbiyyədən evə övdət etdirdə Peterburqa gəlmədən və sizin Rusiya imperiyasının paytaxtında tikdirmiş oldığınız məscidi görmədən çəkinə bilmədim. Peterburqda gördüğüm məsciddən o dərəcə mövludi-hissyyat və təəssürat oldum ki, bu hissyyat və təəssüratı yazmaqdan qələm acizdir. İnşa olunan məscid ali bir binadır və o yerdəki inşa olunur onun barəsində danışmaq lazım degildir. Sizin bu ali təşəbbüsünüz və böyük ehsanınız ələmi-islamın ötdən bəri bəslədiyi qayei-xəyala vücud verdi. Mən bila mübaliğə deyirəm ki, indiki və gələcək müsəlmanların qəlbində sizin bu təşəbbüsünüz və Peterburqda məscid inşa etməyiniz bir minnəti-əzim buraqacaqdır. İnşa etdirdiyiniz məscid iyirmi beş milyon Rusiya müsəlmanlarının mədari-iftixarıdır. Bununla özünü əbədlilik bir yadigar bırağmanız və siz həzrəti- alinin ismi və yadigarı müsəlmanlar arasında daima lisani-xeyir ilə yad ediləcəkdir. Bən həmişə həzrəti-alilərin çox yaşamasını arzu ediyorum.⁷⁸

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, cami inşaatına hızla başlanmış ve taş işçiliği yaklaşık sekiz ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Güneş Gazetesi'nin 24 Eylül 1910 tarihli 24. sayısında yayımlanan Əxbəri-daxiliyyə başlıklı haberde, “Peterburq: Paytaxtda inşa olunan məscidin künbədənən savayı daş təmiratı itmama yetmişdir” ifadeleriyle, caminin taş işçiliğinin tamamlandığı belirtilmektedir.⁷⁹

Aynı gazetenin 5 Ekim 1910 tarihli 33. sayısında yayımlanan bir diğer haberde, caminin açılışının gelecek yıl Nevruz Bayramı'nda gerçekleştirilmesinin planlandığı bilgisi yer almaktadır.⁸⁰ Sırat-ı Müstakim Dergisi'nde yayımlanan “Petersburg Cami-i Kebiri” başlıklı makaleye dayandırarak Şahin, başkentint Petersburg'da inşa edilen caminin birkaç milyona

77 .Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han'ın, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in yakın arkadaşı olduğu bilinmektedir. Tağıyev'in kızı Süreyya Hanım, hatıralarında, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında Emir'in tedavi amacıyla Kafkasya'daki kaplıcalara giderken ve dönerken maiyetiyle birlikte birkaç günlüğüne Bakü'de, Tağıyev'in evinde kaldığını anlatır. Bu süre zarfında Emir, Tağıyev'in petrol madenlerini, tekstil fabrikasını ve diğer iş yerlerini gezmiş; ayrıca Bibi Heybet Camisi'ni, tiyatro ve diğer kültürel mekânları ziyaret etmiştir. Emir'in onuruna düzenlenen ziyafetlere ise çok sayıda Bakü milyoneri, zengin aileler ve üst düzey yetkililer katılmıştır. Bk. Eşir Beşiroğlu, *Hamının Sevimlisi: H. Z. Tağıyev Haqqında*, (Bakı: Teknur, 2012), 67; Süleymanlı, *Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev*, 23-24: 43.

78 Güneş Gazetesi, 1910, no. 24, 3.

79 Güneş Gazetesi, 1910, no. 24, 3.

80 Güneş Gazetesi, 1910, no. 33, 5.

mal olduğunu ve yapımının Hicri 1330 (Miladi 1912) yılında tamamlanacağını aktarmaktadır.⁸¹

Yayınlarda yer alan bilgilere göre, bağış toplama süreci ve inşaata başlama izninin ardından, Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Müslümanlar gibi Bakü Müslümanları da gazete matbaalarında, yardım derneklerinde ve hayır kurumlarında çalışma grupları oluşturarak bağış kampanyalarına destek vermeye başlamıştır.

Bu kapsamda Hakikat Gazetesi'nin 7 Şubat 1910 tarihli 30. sayısında yayımlanan "İhtar" başlıklı yazı, yürütülen bu tür çalışmalardan birine dair önemli bilgiler içermektedir:

"Fevral ayının üçüncü günü Rusiyanın paytaxtı olan Peterburqda əvvəlinci müsəlman məscidinin tikilməsi üçün ianələr göndərməkdədirlər. Hər bir müsəlman qardaş "İnnəmə yəmuru məsəciddəllahi mən əmənə billəh" ayei-şərifəsinin fəhvasınca istəsə ki onun dəxi ianəsi o ianələr mülhəq olsun beqədri-qüvvəi-mümkünündən "Kaspi" idarəsinə göndərib əvəzində Peterburq "Təmiri-məscid komitəsi"nin qəbzini ala bilər.⁸²

Konu bağlamında, Petersburg Müslüman Hayriye Cəmiyyəti'nin Bakülü üyelerinin öncülüğündə Bakü'de düzenli olarak bağış toplantıları tertip edildiği bilgisi verilmektedir. Hakikat Gazetesi'nin 5 Şubat 1910 tarihli 29. sayısında yayımlanan "Məscid Üçün Bakıdan İanə" başlıklı yazı, bu yönde gerçekleştirilen çalışmalardan birine değinmektedir. Yazıda, Hacı Zeynalabidin Taqiyev'in evinde düzenlenen yardım toplantısında Müslümanların 30.000 manat bağış toplayarak Petersburg'a gönderdikleri bilgisi yer almaktadır. Ayrıca haberlerden, Buhara Emiri'nin Müslümanların bu yardım kampanyalarına katılımını teşvik ettiği ve ortak çabaya destek vermelerini istediği anlaşılmaktadır:

"Hacı Zeynalabidin Taqiyev cənabları Əmri-Buxaraya telegram vurub Rusiya müsəlmanları adına izhəri-təbrikat və təşəkkürat edibdir. Bədəhü miralay Dövlətşin cənablarına da xüsusi bir teleqram göndərilibdir. Əmiri-Buxara həzrətləri cavab verib izhəri-ümid edibdir ki müsəlmanlar bu məscidi yarımçılıq qoymayıb ianələr edərlər. Bu bina mərasimində Bakı Müsəlmanları tərəfindən vəkil olan professor Məhəmməd Kazım Abidinof cənabları idi. Bakı müsəlmanları Hacı Zeynalabidin cənablarının evinə yığılıb məscid üçün böyük ianə cəm etdilər. İanənin miqdarı otuz min manatdır: həmin pul Peterburğa göndərildi.

İanə verənlərin adları:

Hacı Zeynalabidin Taqiyev- on beş min manat,

Murtuza Muxtarof- beş min;

Hacı Əjdər bəg Aşurbəgov- min;

Hacı İsrail Aydəmirov - min;

Bəşir bəg Aşurbəgov - min;

Əli bəg Aşurbəgov, Hacı Mustafa Rəsulov, Kərbəlayı Məhəmməd Baqir Hüseynov, Hacı Mehdiqulu bəg Aşurbəgov, İsa bəg Hacınski- hərəsi beş yüz manat,

Nəcəfqulu Sadıqov, Ağa Hüseyn Taqiyev, Məhəmməd Sadıq Hüseynov, Ağa Kazım Aşurov,

Məhəmməd Hənifə Taqiyev, Ağabala Quliyev - hərəsi üç yüz manat,

İsmayıl bəg Səfərəliyev, İsrail Hacıyev, İskəndər bəg Məlikov, Nəcəf Əmiraslanov, Əbdülhəmid

81 Şahin, Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları, 80.

82 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 30, 2

Əliəsgərov, Zəfər Babayev, Hacı Əhmədağa Aşurbəgov - hərəsi iki yüz manat, Fəthullah bəg Rüstəmbəgov, Həsənağa Həsənov, Salman Sultanov, Məşhədi Dadaş Taqiyev, Əlibala Əliyev, Əliəsfər Hüseynov, Əsədullah Əhmədov - hərəsi yüz manat, müxtəlif adamlardan dörd yüz manat. Cümlətəni otuz min manatdır.”⁸³

Bağışların Petersburg’a gönderilmesinden kısa bir süre sonra, mescidin yapımını denetleyen komitenin Hacı Zeynalabidin Tağıyev’e teşekkürlerini ileten bir telgraf gönderdiği, gazete haberlerinde yer almaktadır:

“Peterburq: məscid inşasına mübaşir olan komitə Hacı Zeynalabidin Tağıyevə bir teleqram göndərüb məscid inşası üçün ianə cəmində göstərdiği hümbətə və (1827) manat ırsal etdiyinə qarşı hacı cənablarına və ianə edən zatlara izhari-təşəkkür etmişdir.”⁸⁴

Sonuç

Rus Çarlığı’nın başkenti Petersburg’da Müslüman nüfusunun artmasıyla birlikte, müminlerin 18. yüzyıldan itibaren başkentte müstakil bir cami inşa etme çabaları ancak 20. yüzyılın başlarında olumlu sonuç vermiştir. Caminin yapımı için ardı ardına yapılan başvurular yanıtız kalmış, ancak Müslümanlar, ülkede meydana gelen inkılapları, kısmi demokratikleşme sürecini ve özgürlükler alanında alınan kararları fırsata çevirerek, neredeyse zorla da olsa cami yapımı için izin almayı başarmışlardır. Bu başarıda, dönemin İmparatorluk sınırları içinde yaşayan ve milliyeti ne olursa olsun tüm Müslümanların önemli katkıları olmuştur. Özellikle Petersburg Camisi’nin hamisi olarak kabul edilen Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han’ın bu yöndeki çabaları göz ardı edilemez.

Kaynaklara göre, inşaatın onaylanmasının ardından Çarlık topraklarında yaşayan Müslümanlar, hükûmetin aldığı kararları yerine getirmek, ibadethanenin hızla tamamlanmasını sağlamak ve Çar tarafından toplanmasına izin verilen bağışları toplamak için çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Kısa sürede 300.000 rublenin toplanması, caminin temelini atılmasına ve inşaatın başlamasına büyük katkı sağlamıştır. Kaynaklarda, bağışın önemli bir kısmının Bakü Müslümanları tarafından toplandığı ve en büyük bağışçının ise Buhara Emiri Seyit Mir Abdul Ahad Han olduğu belirtilmektedir.

İzin alma sürecinde pek çok engelle karşılaşan Petersburg Camisi, Sovyet rejimi döneminde de benzer zorluklarla yüzleşmiştir. Caminin yapım sürecinin her aşaması, dönemin basın-yayın organlarında geniş yer bulmuş ve hakkında pek çok haber ve makale yayımlanmıştır. O dönemde Bakü’de Arap alfabesiyle yayımlanan gazetelerde camiyle ilgili çıkan yazılar, Azerbaycan’da yaşayan Müslümanların bu konuyla yakından ilgilendiğini göstermektedir. Ayrıca bu yazılar, günümüzde cami hakkında ortaya atılan yanlış bilgilerin düzeltilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Basında yayımlanan yazılar incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

1. Çarlık Hükûmeti’nin yıllarca Müslümanların cami taleplerine olumsuz yanıt vermesi, sadece güven eksikliğinden ve Müslümanların tek bir merkezde toplanmasına

83 Hakikat Gazetesi, 1910, no. 29, 2.

84 Güneş Gazetesi, 1910, no. 58, 2.

yönelik kaygıdan kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda, bazı şovenist grupların ve yazarların ifadesiyle “asıl Rusların”, Müslümanları değersiz görmesi ve kıskançlık beslemesi de bu durumu etkileyen unsurlardandır.

2. “Asıl Ruslar”ın amacı, hükûmetin din özgürlüğü konusundaki kararlarına rağmen, Müslümanlara müstakil bir cami yapma hakkını tanımamak ve dindarlık kisvesi altında Rus halkını özgürlük arayışından uzaklaştırarak, onları diğer din ve milletlerin temsilcilerine karşı kışkırtmaktır.

3. “Asıl Ruslar” gerçek olmayan korkular yaratarak Müslümanların cami inşa etmesine engel olmaya çalışmışlardır. Ancak, hükûmetin cami yapımına izin vermesi, komitenin kurulmasını onaylaması ve bağış toplama sürecine resmî destek sağlaması, Müslümanlar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış, yazarın ifadesiyle “hakiki Ruslar”ı da gerçeği söylemeye teşvik etmiştir.

4. Caminin yapım izninin alınmasının ardından, diğer Müslüman topluluklar gibi Azerbaycanlı hayırseverler de bağış kampanyalarına aktif olarak katılmıştır. Bakü Müslümanları, gazete matbaalarında, yardım derneklerinde ve hayır kurumlarında çalışma grupları oluşturarak bağış toplamış ve kısa sürede topladıkları yardımları Petersburg’daki Müslümanlara ulaştırmıştır. Bu yardımların gönderilmesinin ardından, caminin yapımını denetleyen komite, Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve diğer bağışçılara bir teşekkür telgrafı göndermiştir.

5. Bağış kampanyalarında aktif rol oynayan Hacı Zeynalabidin Tağıyev ve diğer hayırsever milyonerler, yalnızca bağış yapmakla kalmamış, aynı zamanda sıradan vatandaşları da kampanyalara katılmaya teşvik etmiştir. Bakü Müslümanları, bağış kampanyalarında Tevbe Suresi’nin 18. Ayetini- (“İnnema ya’muru mesacidallahi men amene billahi vel yevmil ahiri ve ekames salate ve atez zekate ve lem yahşe illallahe fe asa ulaike en yekunu minel mühtedin”.) “Allah’ın camilerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.”- esas alarak, Petersburg Camisi’nin inşasını dini bir görev olarak kabul etmişlerdir:

6. Toplanan bağışlar sayesinde caminin temeli atılmış, temel atma törenine şehir Müslümanları, hükûmet yetkilileri ve davetliler katılmıştır. Tören sırasında hükûmet lehine konuşmalar yapılmış, dualar edilmiştir. Ardından Buhara Emiri bir ziyafet vermiş, bu ziyafete Çar ve üst düzey hükûmet yetkilileri de iştirak etmiştir. Buhara Emiri, camiye 15.000 ruble, Petersburg’daki fakirlere dağıtılmak üzere ise 5.000 ruble bağışta bulunmuştur. Kaynaklara göre, temel atma töreni bazı kaynaklarda belirtildiği gibi 1909’da değil, 3 Şubat 1910’da gerçekleştirilmiştir.

7. Bağışlar sayesinde caminin taş işçiliği yaklaşık sekiz ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Müslümanlar, caminin inşasının hızlı ilerlemesinden büyük mutluluk

duymuş ve Buhara Emiri'ne teşekkür mektupları göndermiştir. Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Emire yazdığı bir mektupta şunları ifade etmiştir: “...şimdiki ve gelecek Müslümanların kalbinde sizin bu teşebbüsünüz ve Petersburg'da cami inşa etmeniz büyük bir minnet olarak kalacaktır. İnşa ettirdiğiniz cami, yirmi beş milyon Rusya Müslümanının medarı-iftiharıdır.”

8. Buhara Emiri, Hacı Zeynalabidin Tağıyev'e yazdığı cevabi mektupta, caminin tamamlanması için Müslümanların bağış yaparak destek vereceğine olan inancını dile getirmiştir.

Sonuç olarak, Petersburg Camisi'nin inşası ve bu süreçte yapılan çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların ortak bir amaç doğrultusunda gösterdiği dayanışmanın ve özverinin bir ürünü olarak değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Kur'an-ı Kerim Meali. Hazırlayanlar, Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Abdulla Kamal. vd. Multikulturalizme Giriş. Bakı: Şerq Qerb, 2019.
- Ahmadeev Kamil. “İslam v Sankt- Peterburge v Naçale XXI Veka”. İslam V Sovremennom Mire 3, (2019): 151–162.
- Alp Alper. “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, Akademik Bakış 7/13, (2013): 117–126.
- Arslan Melikşah. “Rus Seraskeriyesi'nden Abdülaziz Devletşin'in Me'mûren Hicaz'a 1898 Yılında Seyahati: Rusya Müslümanları, Hac ve Pan-İslamizm”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 13/1, (2016): 51–80.
- Ay Yasemin, Mumcu. Sırat-ı Mustakim ve Sebülü'r Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1994.
- Bekkin Renat. “İstoriya Tataro-Musulmanskoy Obşiny Sovetskogo Petrograda–Leningrada (1917-1991 gg.).Po Materialam Gosudarstvennıh i Çastnıh Fotoarhivov”, Gosudarstvo, Religiya, Cerkov v Rossii i za Rubejom 4, (2016): 118–147.
- Bekkin Renat. “K Voprosu o Musulmanskom Kladbişe v Peterburge v XVIII v”, Vestnik Moskovskogo Universiteta.İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta 8/4, (2016): 18–30.
- Bekkin, Renat. “Musulmanskiy Peterburg Rubeja Vekov”, Jurnal Antropologiya, İstoriya, (2016): 1-2. Erişim 15 Mayıs 2023. <https://arzasmas.academy/mag/357-muslims>.
- Bekkin Renat. “İmam Jakub Halekov i Musulmanskaya Obşina Sovetskogo Petrograda–Leningrada”, Rossijskaja İstoriya 1, (2017): 48–156.

- Bekkin Renat. "K Voprosu o Vzaimodeystvii Musulmanskogo Duhovenstva s Liderami Çernosotennogo Dvijeniya (Na primere Atauly i Muhammed-Safu Bayazitovuh)", Trudy Gosudarstvennogo Muzeya İstorii Religii, (2017): 237–245.
- Bekkin Renat. "Musa Bigeev Kak Lider Musulmanskoy Obşinu Petrograda. Po Materialam Pisem Musu Djarullaha Bigeeva k Muhammed-Alimu Maksutovu", Nauçnyy Jurnal İz İstorii i Kultury Narodov Srednego Povoljya 7, (2017): 227–235.
- Bekkin Renat. "Ya Mog by Bejat i v Finlandiyu. İstoriya Odnogo Nesostoyavşegosya Pobega Musu Bigeeva", Gasyrlar Avazy, Eho Vekov 4, (2018): 88–102.
- Bekkin Renat. "Raboçie Mne Ugrojali Ubiystvom za Naznaçenie Bayazitova. M. S. Bayazitov i Delo Leningradskih Mull 1932 Goda", Noveysşaya İstoriya Rossii 9/4, (2019): 1058–1072.
- Bekkin Renat. "Musulmanskiy Meçet, Kak Zdanie Kulta -Zakrıt...Sobornaya Meçet Leningrada v 1932–1940 gg.", Minbar. İslamic Studies 14/3, (2021): 529–555.
- Bekkin Renat. "Petiçionnaya Kampaniya Musulman Leningrada po Vozvraşeniyu Sobornoy Meçeti v 1946–1955 gg.", Noveysşaya İstoriya Rossii 11/3, (2021): 755–775.
- Bekkin Renat. "Sobornaya Meçet Sankt-Peterburga v Fotografiyah i Otkritkah", Tehlikedeki Diller Dergisi 11/19, (2021): 336–346.
- Beşiroğlu, Eşir. Hamının Sevimlisi. H. Z. Tağıyev Haqqında. Bakı: Teknur, 2012.
- Dirilik Mecmuası, Bakı: 1915, no. 8, 116.
- Durmuş, İsmail, Sadgrove Philip Charles. "Tantavi Muhammed Ayyad". İslâm Ansiklopedisi, 39: 578–579. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010..
- Gladkij, Ju. N., Ejdemiller, K. Ju. "İslam v Sankt-Peterburge: Konvergenciya vo Vremeni i Prostranstve", Obşestvo. Sreda. Razvitie 2, (2018): 26–33.
- Güneş Gazetesi 24, Bakü: 1910, 33–54.
- Güneş Gazetesi 33, Bakü: 1910, 5.
- Güneş Gazetesi 58, Bakü: 1910, 2.
- Habutdinov. A.Ju. "Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie Kak Osnovopolagayuşiy Obşenaçionalnyy Institut V 1788–1917", Jurnal. Mir İslama «Pax İslamica 1, (2010): 95–119. Erişim 15 Mayıs 2023. gg.<https://islamology.in/journal/article/viewFile/63/60>.
- Hacıbeyli, Üzeyir. Seçilmiş eserleri. 2 cilt. Bakü: Şerq-Qerb, 2005.
- Hakikat Gazetesi 29, Bakü: 1910, 2.
- Hakikat Gazetesi 30, Bakü: 1910, 2.
- Hakikat Gazetesi 43, Bakü: 1910, 1.
- Haşımova, Höküme vd. Üzeyir Hacıbeyli: Bibliografiya. Bakü: M.F. Adına Azərbaycan Milli Kitabxana, 2009.
- Kanlıdere, Ahmet. "Musa Carullah". İslâm Ansiklopedisi.31: 214–215. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Knjazeva E.E. vd. Metodičeskoe Posobie po İspolneniyu Zaprosov Genealogičeskogo Haraktera po Metriçeskim Knigam i Oformleniyu Arhivnih Spravok v Çentralnom Gosudarstvennom İstoriçeskom Arhive Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: 2017.
- Memmedli, Gulam. İmzalar. Bakü: M.F. Adına Azərbaycan Milli Kitabxana, 2010.

- Mert, Hamdi. “Musa Carullah Bigiyef. Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri ”, Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 8, (1999): 125-141.
- Özcan, Azmi. “İttihad-i İslâm”, İslâm Ansiklopedisi 23: 470-475. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Servet-i Fünun Mecmuası, İstanbul, 1330/ 1914, S. 1198, C. 47, 23.
- Süleymanlı, Mövlud. Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı: Genclik, 1996.
- Şahin, Sinan. Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları. Yüksek Lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019.
- Tagirdjanova Almira “İz İstorii İslamskoy Obşiny Peterburga”, Otkritie Sluşaniya «İnstitutu Peterburga». Ejegodnie Konferencii po Problemam Peterburgovedeniya (2016): 1-2.
- Tagirdjanova Almira. “Tatarı v Jizni Sankt-Peterburga i İstorii Sankt-Peterburgskogo Universiteta (XVIII–XXI vv.)”, Aktualnie Problemy Mirovoy Politiki 10, (2020): 570-585.
- Yıldırım Ramazan. “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/ 1, (2017): 75-89.

Kadim Türk Şehri Şuşa ve İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa Muharebesi

The Ancient Turkish City of Shusha and The Battle of Shusha in The Second Karabakh War

Okan Yeşilot¹ , Gülcan İnalçık²

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Okan Yeşilot (Prof. Dr.),
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
E-posta: oyesilot@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0798-2364

Gülcan İnalçık (Dr. Öğr. Üyesi),

Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları
Enstitüsü, Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ORCID: 0000-0003-3577-6338

Başvuru/Submitted: 21.01.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.02.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
23.02.2025

Kabul/Accepted: 24.02.2025

Atıf/Citation: Yeşilot, O., İnalçık, G. The ancient Turkish city of Shusha and The Battle of Shusha in The Second Karabakh War. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 125-151.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1624280>

ÖZ

Karabağ sıradağlarının eteğinde, deniz seviyesinden yaklaşık 1400 metre yükseklikte konumlanan kadim Türk toprağı Şuşa, konumu ve sarp kayalıklarla çevrili yapısıyla stratejik bir merkezdir. 1752'de Panah Ali Han tarafından kurulan Şuşa, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın kültürel ve sosyo-politik kimliğinde müstesna bir yer edinmiştir. 1756-1823 yılları arasında Karabağ Hanlığı'nın payitahtlığını yapan Şuşa, edebiyata ve sosyal hayata yön veren önemli şahsiyetler yetiştirmiş, kendine özgü tarihi dokusunu korumuştur. 8 Mayıs 1992'de başlayan Ermeni işgali sonucunda Şuşa, Azerbaycan'dan kopararak 28 yıl boyunca işgal altında kalmıştır. 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirilen ve özel bir operasyon olan "Şuşa Muharebesi" ise şehrin kurtuluşunu sağlamış dahası Karabağ'ın tümünün Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesinin önünü açmıştır. Şuşa'nın alınması, Hankendi'nin kuşatılmasına fırsat tanımış; Ermenistan ordusunun direnişini kırarak savaşı sonlandırmıştır. Zaferin bir sembolü olarak 8 Kasım tarihi "Zafer Günü" ilan edilmiştir. Şuşa Muharebesi ile Azerbaycan, Ermenistan'a karşı siyasi, askerî ve manevî üstünlük elde etmiş, Şuşa ise tarihsel rolüne yeniden kavuşmuştur. Bu çalışmada, önce Şuşa'nın tarihi gelişimi incelenecek, ardından 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ve özellikle Şuşa Muharebesi'nin modern harp tarihindeki önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İkinci Karabağ Savaşı, Şuşa, Şuşa Kalesi, Şuşa Muharebesi/Operasyonu

ABSTRACT

Located at an altitude of approximately 1,400 meters above sea level at the foothills of the Karabakh mountains, the ancient Turkish village of Shusha is a strategic center due to its position and structure, which are surrounded by steep rocks. Founded in 1752 by Panah Ali Khan, Shusha has secured an extraordinary place in the cultural and socio-political identity of Azerbaijan and the South Caucasus. Serving as the capital of the Karabakh Khanate between 1756 and 1823, Shusha raised important figures who influenced literature and social life, and it attracted attention by preserving its unique historical texture. Because of the Armenian occupation that began on 8 May 1992, Shusha was separated from Azerbaijan and remained under occupation for 28 years. The "Battle of Shusha",

a special operation during the Second Karabakh War in 2020, liberated the city and paved the way for the entire Karabakh to be under Azerbaijani control. The capture of Shusha provided an opportunity for Khankendi to besiege, break the resistance of the Armenian army, and end the war. As a symbol of victory, 8 November was declared "Victory Day". With the Battle of Shusha, Azerbaijan gained political, military, and moral superiority over Armenia, and Shusha regained its historical role. This study first examines the historical development of Shusha and then discusses the 44-day-long Second Karabakh War and, in particular, the significance of the Battle of Shusha in modern military history.

Keywords: Azerbaijan, Second Karabakh War, Shusha, Shusha Fortress, Battle/Operation of Shusha

EXTENDED ABSTRACT

One of the most critical achievements of the Azerbaijani army during the Second Karabakh War (September 27-November 10, 2020) was the liberation of Shusha on November 8, 2020, after 28 years of Armenian occupation. Founded in the 18th century by Karabakh Khan Panah Ali Khan, Shusha is strategically located on a plateau at an altitude of approximately 1,400 meters on the foothills of the Karabakh mountains. Its natural fortress-like features, surrounded by steep cliffs and fortified walls, made it historically difficult to capture militarily. The city holds great value not only for its strategic position but also for the roles it has played in the cultural and socio-political life of Azerbaijan and the South Caucasus.

Shusha became the center of the Karabakh Khanate shortly after its founding in 1752, and despite facing numerous sieges in the 18th century by powerful regional leaders like Muhammad Hasan Khan Qajar and Agha Muhammad Khan Qajar, the city's rugged terrain and well-defended walls thwarted their attacks. By the early 19th century, Russia's expansionist policies led to the abolition of the Karabakh Khanate, but Shusha remained a key administrative center. During this period, Russia's policy of relocating Armenians from Iran and Ottoman lands to Karabakh altered the region's demographic composition, thus laying the seeds for future tensions.

Under Soviet rule, Shusha retained its cultural and tourism significance. However, during the First Karabakh War of 1992, the city was occupied by Armenia, forcing its Azerbaijani Turks to flee. This occupation lasted for nearly 30 years and became a painful wound in Azerbaijani society. Reclaiming Shusha remained a central goal of Azerbaijan's political and diplomatic efforts. The "Four-Day War" in 2016, during which Azerbaijan made military advances in certain areas, reinforced public belief that Karabakh could be reclaimed through military means.

Provocative actions, such as the Armenian leadership's provocative statements like "Karabakh is Armenia, period!" and moving the so-called "parliament" from Nagorno-Karabakh to Shusha, stalled the negotiation process between Azerbaijan and Armenia. On September 27, 2020, Armenia violated the ceasefire by launching intense artillery attacks on the Azerbaijani settlements, igniting the Second Karabakh War. In response, the Azerbaijani army launched a counteroffensive, rapidly liberating strategically important cities, including Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, and Gubadli.

A key factor in this success was the use of modern military technology, including Turkish-made Bayraktar TB2 UAVs and Israeli-made kamikaze drones, which played a crucial role in neutralizing Armenian armored units and air defense systems. The Armenian army, relying on traditional Russian defensive strategies, found its defense tactics ineffective against the advanced use of UAVs by the Azerbaijani forces. As the war progressed, reclaiming Shusha, the heart of Karabakh, became critical. Shusha's strategic position dominated the mountainous areas and provided an opportunity to besiege Hankendi and its surroundings. On November 4, 2020, Azerbaijani forces captured the village of Dashalty and brought them to the doorstep of Shusha. Special forces and ground troops performed difficult maneuvers, including climbing steep rocks and engaging in urban combat with light weapons and anti-tank systems. Despite the unfavorable weather conditions, Azerbaijani soldiers managed to neutralize Armenian armored units in street fighting in Shusha.

The intense clashes continued until November 7, when the Armenian forces reinforced their position to defend the city. However, they could not withstand the Azerbaijani army's superior maneuverability and morale. By November 7, much of the city had been captured, and on November 8, Azerbaijani President Ilham Aliyev officially announced the complete liberation of Shusha. This victory forced Armenia to admit defeat, and on November 10, a trilateral communiqué was signed, marking the end of the war. Under the terms of the agreement, Armenia had to withdraw from Aghdam, Kelbajar, and Lachin, ending its approximately 30-year occupation of these territories.

The liberation of Shusha was not only a military triumph but also a cultural and emotional victory for Azerbaijan. The raising of the Azerbaijani flag over this historic city, referred to as the "Jerusalem of Karabakh" by Armenia, symbolized the restoration of Azerbaijan's territorial integrity. President Aliyev declared 8 November as "Victory Day" in honor of this achievement.

Following the victory, a large-scale reconstruction process began in Shusha, which restored historical mosques, fortress walls, and cultural landmarks to preserve the city's original texture. Shusha has since become an internationally recognized cultural hub, earning titles such as the "Cultural Capital of Azerbaijan" and the "Cultural Capital of the Turkic World." It was also named the "Tourism Capital" for 2026 by the Organization of Turkic States. The "Battle of Shusha" remains a critical turning point in the Second Karabakh War, showcasing a high-risk military operation conducted by special forces in challenging terrain. It reinforced Azerbaijan's military, political, and spiritual strength, ensuring Shusha's place in Azerbaijani history.

Geçmişten Günümüze Şuşa Şehri

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan Şuşa şehri, Güney Kafkasya'nın önemli siyasi ve kültürel merkezlerinden biridir. Şuşa, Bakü'ye 373 km, Hankendi'ne 11 km uzaklıkta, deniz seviyesinden yaklaşık 1400 m yükseklikte olup, üç tarafı sarp kayalıklarla çevrili bir dağ platosunda yer almaktadır. Zengin ve görkemli bir tarihe sahip kadim Türk yurdu olan Şuşa şehri aynı adı taşıyan bölgenin de merkezidir.¹ Şehir, XVIII ve XIX. yüzyıllarda bölge ekonomisine büyük katkı sağlamıştır.² Azerbaycan edebiyatı ve sanatının³ simgelerinden biri olması yanında Karabağ'ın merkezinde yer alması, batıdan gelen yolları kontrol edilebilmesi ve Karabağ ile Ermenistan arasında ana ikmal yollarının geçtiği bir noktada bulunması gibi sebeplerle askerî açıdan da stratejik bir öneme sahiptir. Karabağ ve Ermenistan'ı birbirine bağlayan en büyük otoyol olan Laçın Koridoru da Şuşa'dan geçmektedir.⁴

Siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan tarih boyunca Azerbaycan'ın en önemli bölgelerinden biri olan Karabağ dünya medeniyetinin de en eski merkezlerinden biridir. Tarihte Karabağ bölgesi, Sakalar (İskitler), Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Selçuklular, Moğollar, Timur ve Osmanlı İmparatorlukları gibi devletlere ev sahipliği yapmış ve birçok devletin karargâhı,

- 1 “Şuşa. Obşçaya informatsiya”, Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoj Respubliki, s. 1, erişim 10.02.2024. <chrome-extension://efaidnbmninnkpcapcglclefindmkaj/https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a1.pdf>
- 2 Şuşa uzun süre Karabağ'ın idari merkezi olmasının yanı sıra XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ve XIX. yüzyıl boyunca Güney Kafkasya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Başlıca ticaret ve zanaat işletmeleri, şehirde merkezî bir rol oynayan Aşağıbazar ve Meydan olarak adlandırılan bölgede yoğunlaşmıştır. Çok sayıda dükkân ve zanaat atölyesi yanı sıra birkaç kervansaray ve hamam inşa edilmiş ve faaliyete geçirilmiştir. Tüccarlar; Şuşa'ya Derbent'ten altın ve boya, Şeki'den silah ve ipek, Bakü'den yağ ve safran, Nahçıvan'dan tuz ve kumaş; Gence'den meyve ve sebze getirmiştir. Güney Azerbaycan ve İran şehirleri yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Hindistan ve Avrupa ülkeleri Şuşa'nın ticari ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılda “Küçük Paris” olarak nitelendirilen Şuşa, bu dönemde ticaret, kültürel hayat ve nüfus yoğunluğu bakımından Tiflis'ten sonra Kafkasya bölgesinin en büyük ikinci şehri konumunda olmuştur. Bk. “Şuşa, XVIII Vek”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, erişim 11.02.2024, <https://shusha.gov.az/ru/pages/29>; Serdar Yılmaz, “Şuşa'ya Neden Karabağ'ın Kalbi Deniliyor?”, *Akademik Araştırma Enstitüsü*, (10.11.2020), erişim 10.02.2024, <https://akademikarastirma.org/susaya-neden-karabagin-kalbi-deniliyor>
- 3 Şuşa, tarih boyunca edebiyat, müzik, sanat ve mimari açısından zengin bir merkez olmuş, birçok seçkin düşünür, şair ve yazar yetiştirmiştir. Molla Panah Vagif, Kasım Bey Zakir, Hürşudbanu Natavan, Mir Möhsün Nevvab, Feridun Bey Köçerli, Ahmed Ağaoğlu ile Yusuf Vezir Çemenzeminli gibi şair, yazar ve düşünürler Şuşa'da doğmuş ve bu şehirden ilhamla eserlerini kaleme almıştır. Müzisyenleriyle de ünlü bir şehir olan Şuşa, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın müzik merkezi haline gelmiştir. “Azerbaycan kültürünün beşiği” olarak tanımlanan Şuşa, Cabbar Karyagdioğlu, Han Şuşinski, Murtaza Memmedov/Bülbül, Üzeyir Hacıbeyov, Reşit Behbudov, Niyazi gibi tanınmış Azerbaycan Türkü müzisyenlerin anavatanıdır. Şuşa'da cami ve türbe gibi birçok önemli kültürel anıt da bulunmaktadır. Şehir, “Kafkas sanatının mabedi” ve “Kafkasya konservatuarı” gibi unvanlarla da nitelendirilmektedir. Doğası, temiz havası ve iyileştirici özellikleri nedeniyle bir tatil beldesi olarak kabul edilmektedir. Bk. “Kulturne Deyateli Şuşı”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, erişim 11.02.2024, <https://shusha.gov.az/ru/figures?page=2>; Mahmut Resul Karaca, “Ermenistan işgalinden 28 yıl sonra kurtarılan Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden fazlası”, *Anadolu Ajansı* (09.11.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/20819>; Nazilya Abdullazade, “İstoriya drevnego goroda Şuşa”, *Novoe Vremya* (24.05.2022), <https://www.novoye-vremya.com/ru/posts/detail/istoriya-drevnego-goroda-susa-1653405926>; “O Şuşe”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, erişim 11.02.2024, <https://shusha.gov.az/ru/pages/16>
- 4 Serdar Yılmaz, “Şuşa'ya Neden Karabağ'ın Kalbi Deniliyor?”, *Akademik Araştırma Enstitüsü*, (10.11.2020), <https://akademikarastirma.org/susaya-neden-karabagin-kalbi-deniliyor>

kışlağı ya da askerî üssü konumunda olmuştur.⁵ Karakoyunluların, Akkoyunluların, Safevilerin ve Karabağ melikliklerin hüküm sürdüğü dönemlerde de bölge stratejik önemini korumayı başarmış, Şuşa da ikmal ve göç yolları üzerinde olması sebebiyle birçok farklı uygarlığın geçiş güzergâhı olmuştur.⁶

Güney Kafkasya bölgesi için XVIII. yüzyıl siyasî açıdan karışık bir dönemdir. Bu dönemde bölge, merkezî otoritenin zayıflamasıyla bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş; 1747’de Nadir Şah’ın öldürülmesini müteakip Azerbaycan topraklarında hanlıklar birbiri ardına kurulmuştur ki, bu hanlıklardan birisi de Karabağ Hanlığı’dır.⁷ Hanlıkların her biri kendi politikasını izlemiş, ekonomisini geliştirmiş ve kendine bağlı bölgelerin yönetildiği idarî merkezler oluşturmuştur. Karabağ Hanlığı dışında tüm hanlıklar, var olan bir şehrin etrafında inşa edilmiştir.⁸ Kafkasya’nın sosyal ve siyasî hayatında çok karmaşık olaylarla ilişkili olduğu bu dönemde hanlıkların bütünlüğünü sağlamanın en önemli yolu düşman saldırısına direnebilecek güçlü tahkim edilmiş kale-şehirler inşa etmek olmuştur. Bu nedenle müstahkem şehirlerin inşası öncelikle tamamen askerî nedenlerden kaynaklanmıştır. Müstahkem şehirler yaratma ihtiyacı, şehir planlamasının gelişimini önemli ölçüde etkilemiş ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’da başlıca görevi yerel feodal beylerin konutlarının savunmasını sağlamak olan özel bir şehir türünü ortaya çıkarmıştır. Karabağ Hanlığı’nın zikredilen dönemki başkenti kadim Türk toprağı Şuşa da müstahkem bir kale-şehir haline getirilmiştir.⁹

Karabağ Hanlığı’nın 1748 yılında kurulması ve Şuşa’nın başkent ilan edilmesi Karabağ Hanı Penah Ali Han (1748-1763) adıyla bağlantılıdır. Hanlığın ilk idari merkezi 1748’de Bayat

5 Həsənov Bəxtiyar, *Qarabağ Bölgəsi XX Əsrin Əvvəllərində (ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyat)*, (Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2022), 20.; Telli Korkmaz, “Osmanlı Yönetiminde Karabağ”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını içinde*, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 59-60.

6 Bk. Emine Vildan Özyılmaz, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2 (2013), 193-196.

7 Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 4-5.

8 Boran Aziz, “Karabağnameler’de Şuşa Şehrinin İnşa Tarihi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri içinde*, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 331.

9 E. V. Avalov, *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemy Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*, (Baku: İzd. “Elm”, 1977), 9.

Kalesi¹⁰, 1749'da Terneküt köyü topraklarındaki Şahbulak Kalesi¹¹ olmuştur. Penah Ali Han, Ağdam'da inşa edilen Bayat ve Şahbulak kalelerinin güvenlik açısından elverişsiz, yerleşim alanlarının ve ekilebilir toprakların yetersiz olduğunu düşünerek müstahkem ve stratejik konuma sahip, bölgenin iklim koşulları bakımından elverişli bir yerde yeni bir kale-şehir inşa etmeye karar vermiştir. Penah Ali Han, Şuşa Kalesi'nin inşası için önce çevresine sağlam bir duvar ördürmüş ve derin bir hendek kazdırmıştır. Halkın güvenliğini sağlamak için gerekli çalışmaları yaptırdıktan sonra 1757 yılında başkenti Şahbulak Kalesi'nden yeni inşa edilen Şuşa şehrine taşınmış ve burayı Hanlığın merkezi haline getirmiştir.¹² Şehre ilk başta kurucusuna atfen “Penahabad” adı verilmiş, daha sonra şehir, “Şişo” ve “Şuşa” olarak adlandırılmıştır.¹³ Penah Ali Han kendi adına Şuşa'daki darphanede “Penahabadi” adı verilen gümüş sikkeler bastırmıştır.¹⁴ Azerbaycan edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olan tarihçi Mir Möhsün Nevvab Şuşa kale-şehrinin inşa sürecini şöyle tasvir etmiştir:

(...) Hicrî 1161 (miladî 1748) yılında Azerbaycan dâhil Kafkasya vilayetlerinde ayrı ayrı hanlıklar ortaya çıkıp İran boyunduruğundan kurtuldukları için Penah Han, Bayat'ta bir kale inşa ettirdi. Bir süre sonra bu kaleyi terk ederek hicrî 1165 (miladî 1751) yılında Terneküt'te başka bir kale yaptırdı. Beş yıl o kalede kaldı. Ayanlar Penah Han'ın bu kaleye meraklı olmadığını hissettiler ve Han'a, eğer isterseniz, güzel havası olan, yüksek bir yer var, orada yeni bir kale yaptırabilirsiniz, savunma açısından da uygun bir konumdur, dediler. Penah Han ayanlarıyla birlikte gelip baktığında, buranın yüksek bir yer olduğunu, dört tarafının yüksek kayalar ve dağlarla çevrili olduğunu gördü. Uçan kuşlar dışında ne insan ne de hayvan bu kayalara tırmanıp inemezdi. Buraya ulaşmanın sadece iki yolu var: doğudan ve batıdan. Penah Han, bu yeri beğenerek çok güzel ve müstahkem bir şehir yeri

- 10 Penah Ali Han, 1748 yılında Berde yakınlarında Bayat Kalesi'ni inşa ettirmiştir. Penah Ali Han, ailesi ve mülkünü barındırabileceği güvenli bir yere ve aynı zamanda düşman hanlıklara karşı sağlam bir savunma hattı kurmak ihtiyacı hissetmiş, bu amaçla Bayat Kalesi derin bir hendek içine inşa edilmiş, etrafı yamış tuğladan yapılmış dış duvarlarla çevrilmiş, saray kompleksi içine cami, pazar ve hamam inşa edilmiştir. Böylece Han'ın ailesi Bayat'a taşınmış ve çevre köylerin yanı sıra Tebriz ve Erdebil bölgelerinden birçok zanaatkar Bayat'a göç etmiştir. Ancak Bayat Kalesi uzun süre Han'ın ikametgâhı olarak kalmamıştır. Güçlendirme konusundaki önemli çalışmalarla rağmen yine de düşmana karşı savunmasız olduğu anlaşıncıca Han, yeni bir kale inşa etmek için stratejik olarak daha güvenilir bir yer aramıştır. İkinci kalenin inşası için konum olarak Ağdam'a 10 km uzaklıktaki bir tepenin eteğinde bulunan Terneküt, şimdiki adıyla Şahbulak seçilmiştir. Bk. Avalov, *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemi Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*, 10.
- 11 Şahbulak Kalesi, Karabağ topraklarındaki en ünlü abidelerden biridir. Ağdam şehrine 10 km uzaklıkta, Şah Bulak (Pınar) civarında inşa edilmiştir. Burası Karabağ Hanlığı'nın ilk merkezi olan Bayat Kalesi'nden sonra inşa edilen ikinci kaledir. XVIII. yüzyılda Penah Ali Han tarafından inşa ettirilen Şahbulak Kalesi büyük bir kale kompleksinin iç kalesidir. Kalenin etrafına Han'ın emri ile pazar, meydan, hamam ve cami inşa edilmiştir. Kale kompleksi koruyucu duvarlar ve gözetleme kuleleri ile çevrelenmiştir. Duvarların yüksekliği 7, kulelerin yüksekliği ise 8,5 metredir. Kompleksin tek girişi doğu tarafındadır. İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Şahbulak Kalesi'ne 27 yıl sonra ilk kez Azerbaycan bayrağı dikilmiştir. Bk. Avalov, *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemi Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*, 10-13.; “27 yıl sonra Azerbaycan bayrağının dikildiği tarihi Şahbulak Kalesi'nin görüntüleri”, *Sputnik Türkiye* (01.12.2020), <https://sputniknews.com.tr/20201201/27-yil-sonra-azerbaycan-bayraginin-dikildiği-tarihi-sahbulak-kalesinin-goruntuleri-1043326428.html>
- 12 Bk. Aziz, “Karabağnameler”de Şuşa Şehrinin İnşa Tarihi”, 332-342.
- 13 Gülnara Kanbarova, “Şuşa Şehrinin Mahalleleri ve Tarihi Mimari Anıtları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 43, (Nisan 2017), 17.
- 14 “Şuşa. Obşçaya informatsiya”, 1.

olduğunu söyledi. (...) Hicri 1170 (miladi 1756) yılında Penah Han'ın emriyle bu yerde bir kale inşa edildi ve bu kaleye Penahabad Kalesi adı verildi. Şimdi bu kaleye Şuşa Kalesi deniyor. Zamanla bu kale gelişerek şehre dönüştü.¹⁵

Şuşa kale-şehrinin inşası için belirlenen bölge askerî-stratejik açıdan oldukça önemli bir konumdadır. Penah Ali Han, Şuşa'yı askerî açıdan güçlendirmek için sadece doğal savunma hatlarını kullanmakla kalmamış, aynı zamanda bir dizi güçlü yapı da inşa ettirerek şehrin savunma kabiliyetini güçlendirmiştir. Penah Ali Han şehrin kuzey kısmına surlar ve surlarla birlikte bölgeyi koruyacak, nöbetçi askerlerin bulunacağı kuleler inşa ettirmiştir. Çevredeki araziye kontrol eden bir konumda bulunan, Azerbaycan mimarlığının en güzel eserlerinden biri olan Şuşa Kalesi ile dış dünya arasında bağlantı sağlayan dört kale kapısı inşa edilmiştir. Bu kapılardan Gence, Ağoğlan ve Erivan kapıları günümüze kadar ulaşmıştır. Kuzeye, Gence'ye bakan ana kapı "Gence Kapısı"¹⁶ olarak adlandırılmıştır. Gence Kapısı, Şuşa Kalesi'ni Gence şehri ve Karabağ Hanlığı'nın Çilebörd mahalası ile birleştirmekteydi. Bu sebeple "Çilebörd Kapısı" olarak da adlandırılmaktaydı. Gence, 1805 yılında Rusya İmparatorluğu'na bağlandıktan ve "Yelizavetpol" olarak yeniden adlandırıldıktan sonra bu kapıya "Yelizavetpol Kapısı" da denmiştir. Diğer kapılara kıyasla günümüzde daha iyi durumdadır. Kalenin batı tarafındaki "Revan Kapısı" ya da "Halfalı Kapısı" ise Şuşa'yı Halfalı köyü ve Revan (Erivan) şehrine bağlıyordu. Diğer kapılardan farklı olarak her iki tarafı da simetrik olarak iki katmanlı savaş kuleleriyle güçlendirilmişti. Kalenin doğu tarafındaki bir diğer kapı ise "Muhtar Kapısı", "Tophane Kapısı" veya "Şuşakent Kapısı" olarak da bilinen "Ağoğlan Kapısı"dır.¹⁷

Şehrin en eski mahallesi olan Aşağı Mahalle (Tebriзли), Penah Ali Han döneminde inşa edilmiştir. Çukur, Kurdlar, Culfa, Seyidli, Kuyular, Merdinli ve Hacı Yusufli gibi küçük mahallelerden oluşan Aşağı Mahalle'nin nüfusunu Tebriz ve Erdebil'den gelen zanaatkarlar oluşturmuştur.¹⁸ XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin nüfusu hızla artmış ve Şuşa, Azerbaycan'ın stratejik ve ekonomik açıdan önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Penah Ali Han'ın oğlu İbrahim Halil Han döneminde (1763-1806) Gence kapısındaki yüksek bir tepe üzerinde "İç Kale" inşa edilmiştir. Kalenin içinde bir divanhane, iki büyük konak ve ek binalar yapılmıştır. Daha sonra Hanlık, Saatli, Köçerli, Mamayı, Hoca Mercanlı, Demirci, Hamam önü, Teze gibi mahallelerden oluşan ve "Yukarı Mahalle" olarak adlandırılan Şuşa'nın ikinci mahallesi bu dönemde kurulmuştur. Bir yamaçta bulunan mahallenin yoğun bir şekilde ağaçlarla kaplı olması sebebiyle konut inşası için uygun hale getirilmesi gerekmiştir. Şuşa'nın güvenliğini sağlamak amacıyla Gargarçay nehrinin her iki kıyısında, şehirden 25 km uzaklıkta

15 Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı illərdə Erməni – Müsəlman Davası*, (Bakı «Azerbaycan» Nəşriyyatı, 1993), 5.

16 Gence Kapısı, Şuşa Devlet Tarihî ve Mimari Koruma Alanı'nın bir parçasıdır.

17 Aygül Uçar, Vefa Kurban, "Şuşa Yukarı Gövhər Ağa Camii", *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2, (Ekim 2023), 1005.; Məhərrəm Zülfüqarlı, *Şuşa: Müxtəsər Tarix (1752-2022)*, (Bakı: CBS Polygrafic Production, 2022), 11; "Şuşa qalası", Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi Internet Saytı, erişim 10.02.2024, <https://shusha.gov.az/az/thingstodo/32>

18 "Şuşa. Period Hanstv", *Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoy Respubliki*, chrome-extension://efaidnbmnnnibpajcpgclefindmkaj/https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a2.pdf, 2.

Askeran Kalesi¹⁹ de inşa edilmiştir.²⁰

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şuşa defalarca saldırıya uğramasına rağmen ele geçirilememiş ve bu yönüyle zaptedilemez bir kale-şehir olduğunu kanıtlamıştır. 1757'de Muhammed Hasan Han Kaçar, 1760'ta Fetali Han Afşar ve 1795'te Ağa Muhammed Han Kaçar gibi dönemin önde gelen siyasileri Şuşa'yı alamamıştır. Penah Ali Han ve İbrahim Halil Han döneminde deneyimli Azerbaycan Türkü ustalar tarafından inşa edilen savunma yapıları düşman saldırılarının püskürtülmesinde önemli rol oynamıştır.²¹

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başında Rusya'nın Güney Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'da işgalci faaliyetleri hızlanmış, yaklaşık yarım asır güçlü bir yönetim sergileyen İbrahim Halil Han, Rusya'nın yayılmacı politikası karşısında direnç gösterememiştir. 1805'te İbrahim Halil Han ve Rusya'nın Kafkasya birliklerinin başkomutanı General P. D. Sisianov, Kürekçay Anlaşmasını imzalamıştır. 1822 yılında Karabağ Hanlığı lağv edilmiş ve idari-toprak yönetim sisteminde yapılan düzenlemeyle Karabağ'ın yönetim merkezi Şuşa olarak kalmıştır. 1840 yılında yapılan idari düzenlemede ise Güney Kafkasya iki büyük idari-bölgesel birime (Gürcistan-İmeretiya Guberniyası ve Hazar Bölge İdaresi) bölündüğünde, eski Karabağ vilâyeti, Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü kapsayan Hazar Bölge İdaresi'ne dâhil edilmiştir. Hazar Bölge İdaresi de kendi içinde "uyezd" adı verilen yedi kazaya bölünmüş ve bu kazalardan biri olan Şuşa, Karabağ'ın yönetim şehri olmaya devam etmiştir. Özetle Karabağ Hanlığı, 1805'ten 1867'ye kadar önce hanlık, sonra vilâyet, sonra da Şuşa adıyla "kaza"ya dönüştürülmüş, 1867 yılında da Yelizavetpol Guberniyası'na bağlanmıştır.²²

Rusya, 1820'lerin sonlarından itibaren sistematik olarak Ermenileri, Azerbaycan Hanlıklarının topraklarına yerleştirme politikası uygulamaya başlamış, bu durum bölgedeki demografik dengeyi önemli ölçüde değiştirmiştir. 1823 yılında Karabağ'da 600 köyden 450'sinde Azerbaycan Türkleri, 150'sinde ise Ermeniler yaşamakta idi. 1828-1832 yıllarında Rus yetkililer büyük iskân projesini gerçekleştirerek İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri Karabağ da dâhil olmak üzere bölgeye yerleştirmiştir. Böylece Şuşa'daki Ermeni ailelerin sayısı 2.000'e yükselirken, Azerbaycan Türkü ailelerin sayısı 1.600'e düşmüştür.

19 Askeran Kalesi, Şuşa şehrinden yaklaşık 25 km uzaklıkta Azerbaycan'ın Hocalı kasabasının Askeran yerleşiminde, Gargarçay nehri kıyısında yer almaktadır. 1758-1760 yıllarında Penah Ali Han'ın oğlu Mehralı Bey tarafından kurulan Kale, Karabağ Hanlığı'nın savunmasında özel bir rol oynamıştır. Kalenin duvarları nehir taşından yapılmıştır. Duvarlar 9 m yüksekliğe ve 2 m kalınlığa kadar çıkmaktadır. 1810 yılında Rus-İran savaşı (1804-1813) sırasında, Rusya ve İran arasındaki barış görüşmeleri 18 gün boyunca Askeran Kalesi'nde yapılmıştır. Hanlıkların Rusya İmparatorluğu tarafından lağv edilmesiyle Askeran Kalesi savunma değerini yitirmiş ve terk edilmiştir. Hocalı'nın 1992 yılında Ermenistan tarafından işgali sırasında kale tahrip edilmiştir. Kale, 2 Ağustos 2001'de yerel öneme sahip bir mimari anıt olarak devlet tesciline alınmıştır. Erişim 16.02.2024, <https://qarabag.com/askeranskyaya-krepost/>

20 "Şuşa. Obşçaya informatsiya", 2.; "Şuşa. Period Hanstv", 3.

21 "Şuşa, XVIII Vek"

22 Bk. Hayri Çapraz, "Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XIX. Yüzyıl)", *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 11-33; Zülfüqarlı, *Şuşa: Müxtəsər Tarix (1752-2022)*, 35.

1828-1832 yılları arasında Şuşa'daki Ermeni nüfusu %27,5'ten %44,9'a yükselmiştir.²³ 1897'de Rusya İmparatorluğu'nun ilk genel nüfus sayımı verilerine göre, Şuşa'nın toplam nüfusu 25.881 kişidir. Ermeniler 14.420 kişi ile toplam nüfusun yarısından fazlasını oluşturmaktadır.²⁴ Şuşa bölgesinin ise toplum nüfusu 138.771 kişi iken, Ermeniler 73.953 kişi ile nüfusun yarısından fazlasını oluşturmaktadırlar.²⁵

Çarlık Rusya döneminde hızla büyüyen Şuşa, Yelizavetpol Guberniyası'nın Gence'den sonra ikinci büyük şehri haline gelmiştir. Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen olayların sonucunda merkezî hükümetin bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmesi, Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Şuşa'da da Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmalar 1917-1920 yıllarında daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulana dek Şuşa, dört defa (1895, 1905, 1918, 1920) Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.²⁶ Mart 1920'de şehirdeki Ermeni ayaklanması Müsavat birliklerinin sert müdahalesiyle bastırılmıştır. Bu ayaklanmanın bastırılması 10.000'den fazla Ermeni'nin Şuşa'yı terk etmesiyle sonuçlanmıştır. Sovyet döneminde şehrin etnik yapısında önemli bir değişiklik olmamıştır.²⁷ 1979 yılında Şuşa bölgesinin toplam nüfusu 16.019 kişidir. Bu dönemde bölgenin nüfusunun %18'i Ermeniler (2.881 kişi), %80,9'unu Azerbaycan Türkleri (12.955 kişi) oluştururken, Şuşa şehrinin toplam nüfusunun %13,1 ile Ermeniler, %85,5 ile Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı.²⁸ 1989 Sovyet nüfus sayımı sırasında bölge sakinlerinin %98'i Azerbaycan Türklerinden müteşekkildi.²⁹

XVIII. yüzyıldan itibaren tipik bir Azerbaycan Türk şehri olarak şekillenen Şuşa, 1992 yılında Ermeniler tarafından işgal edilene kadar tarihî görünümünü korumuştur. Ermeniler, 1991'de başlattıkları saldırılarla önce Hankendi'ni işgal etmiş, 26 Şubat 1992'de Hocalı kasabasında büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. 8 Mayıs 1992'de ise Şuşa işgal edilerek Dağlık Karabağ tamamen işgal altına alınmış ve Azerbaycan Türkleri'nin kültürel ve tarihî mirası yok edilmiştir. İşgalden önce 20.000'den fazla Azerbaycan Türkü'nün yaşadığı Şuşa'ya işgal sonrasında Ermeniler yerleştirilmiştir.³⁰ Şuşa'nın kaybedilmesi Azerbaycan için büyük bir

23 Farid Şafiyev, "The Paramount Significance of Shusha", *Liberated Karabakh* içinde, ed. Fariz İsmailzade and Damjan Krnjević Mišković, (Azerbaijan: Ada University Press, 2021), 211.

24 *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-G. Şuşa)*, erişim 14.02.2024, http://web.archive.org/web/20110604053100/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=397

25 *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-ves)*, erişim 14.02.2024, http://web.archive.org/web/20110511063818/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=396397

26 1918 yılında Karabağ'da Şuşa merkezli olarak gerçekleştirilmesi planlanan Ermeni işgaline karşı alınan önlemler için bk. Zeynep Akarslan, "Azərbaycan Gazetəsinə Göre Karabağ'ın Son Günləri", *ETÜT Dergisi*, 9, (2024), 76-85.

27 Tural Həsənqarayev, "Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol", *Topchubashov Center* (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>

28 *Şuşinskiy Rayon (1979 g.)*, erişim 15.02.2024, <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/shusha79.html>

29 Francis Farrell, "The battle for Shusha: the cauldron of generational pain at the heart of the Nagorno-Karabakh war", *New Eastern Europe*, (12.11.2020), <https://neweasterneurope.eu/2020/11/12/the-battle-for-shusha-the-cauldron-of-generational-pain-at-the-heart-of-the-nagorno-karabakh-war/>

30 "Şuşa. Obşçaya informatsiya", 5.

kayıp olarak algılanmıştır. Bu nedenle Azerbaycan, 1994-2020 yılları arasında Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki tüm müzakerelerde yerel nüfusun Şuşa'ya geri dönmesini her zaman kilit bir koşul olarak öne sürmüştür.³¹

XX. yüzyılın 70'li yıllarında ve 80'li yılların ilk yarısında Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin ekonomik ve kültürel gelişimine ayrı önem verilmiş ve Şuşa'nın kalkınması için bir dizi özel kararname kabul edilmiştir. Şehrin tarihî anıtları restore edilmiş, yeni müzeler oluşturulmuş, çok katlı konut ve idari binalar inşa edilmiştir. 4 Kasım 1976'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu, “Şuşa tatil beldesinin daha da geliştirilmesi alanındaki önlemler hakkında” bir kararname kabul etmiştir. 10 Ağustos 1977 tarihli bir diğer kararla da Şuşa, tarihî-mimari rezerv alanı ilan edilmiş ve Devlet Tarihî-Mimari Rezervi kurulmuştur.³² Haydar Aliyev, Şuşa'yı “Bu, Azerbaycan halkının, atalarımızın yarattığı büyük bir anıttır. Şuşa, sadece Şuşa halkı için değil, tüm Azerbaycanlılar için aziz şehir, aziz kale, aziz anıttır” sözleriyle tanımlamıştır.³³

2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Şuşa'nın tarihî imajını yeniden canlandırmak, eski ihtişamına kavuşturmak ve kültürel yaşamını yeniden başlatmak ayrıca Azerbaycan'ın asırlık zengin kültürünün, mimarî ve şehircilik sanatının parlak bir incisi olarak uluslararası arenada tanıtmak amacıyla şehirde restorasyon ve yeniden inşa dönemi başlamış, şehrin gerçek tarihî imajına kavuşması için yeni projeler hayata geçirilmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 7 Mayıs 2021 tarihli kararnamesiyle Şuşa, Azerbaycan'ın “Kültür Başkenti” ilan edilmiştir.³⁴ 15 Haziran 2021'de Şuşa'da, Cumhurbaşkanı Aliyev ve Recep Tayyip Erdoğan tarafından “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkilerine Dair Şuşa Deklarasyonu” imzalanmış ve Erdoğan, Şuşa'da en kısa zamanda Türk başkonsolosluğu açılacağı müjdesini vermiştir.³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Şubat 2022'de kabul edilerek yürürlüğe giren bu bildiri, iki dost ve kardeş ülke arasındaki kültürel, siyasî, ekonomik ve askerî ilişkileri stratejik ortaklık temelinde değerlendirmektedir.³⁶ Şuşa Deklarasyonu 22 Haziran 2021'de Şuşa Devlet Rezerv Dairesi'nin kurulmasına ilişkin bir kararname imzalanmıştır. Şuşa'nın Azerbaycan halkı için tarihî önemi, yüksek kültürel ve manevi değeri dikkate alınarak, 5 Ocak 2022'de 2022 yılının “Şuşa Şehri

31 Emin Qasimov, “Şuşanın azad edilməsi”, *Respublika*, (29.11.2022), <https://respublika-news.az/az/news/susanin-azad-edilmesi>

32 “Şuşa. Obşçaya informatsiya”, 3-4.

33 “28 yıl sonra işgalden kurtarılan Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden fazlası”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/28-yil-sonra-ısgalden-kurtarılan-susa-azerbaycan-icin-bir-sehirden-fazlasi-529165.html>

34 Reşad Memmedov, “Görüş-Türk dünyasının kültür başkenti: Şuşa”, *Anadolu Ajansı* (02.05.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-turk-dunyasinin-kultur-baskenti-susa/2577988>

35 “Türkiye Şuşa'da başkonsolosluk açacak”, *TRT Haber* (15.06.2021), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-susada-baskonsolosluk-acacak-588621.html>

36 O. Yeşilot, Z. Akarslan, G. İnalçık, *Dünden Bugüne Zengezur*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2024), 122.

Yılı” ilan edilmesine karar verilmiştir.³⁷ 31 Mart 2022’de Bursa’da düzenlenen Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı üyesi ülkelerin Kültür Bakanları Daimi Konseyi toplantısında Şuşa, 2023 yılı için “Türk Dünyası Kültür Başkenti” olarak seçilmiştir.³⁸ 22 Nisan 2022’de Şuşa’da Dünya Azerbaycanlıları 5. Kurultayı³⁹; 21-23 Temmuz 2023’de ise Aliyev’in katılımıyla “4. Sanayi Devrimi Çağında Yeni Medya” konulu Şuşa Global Medya Forumu düzenlenmiştir.⁴⁰ Ekim 2023’te İran’ın Erdebil şehrinde gerçekleştirilen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), 2026 yılının “Turizm Başkenti” olarak Şuşa’yı ilan etmiştir.⁴¹

İkinci Karabağ Savaşı ve Öncesinde Yaşananlar

Sonuçları milyonlarca Azerbaycan Türkü’nün hayatını ciddi şekilde etkileyen Ermenistan-Azerbaycan çatışmasını, XX. yüzyılın en trajik çatışmalarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere Azerbaycan Türkleri 1905-1906, 1918-1920 ve 1948-1953 yıllarında öz yurtlarından sürülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrası 1948-1953 yılları arasında 150.000’den fazla Azerbaycan Türkü, Ermenistan SSC topraklarındaki öz yurtlarından topluca göçe zorlanmıştır. 1980’lerin sonunda Ermenistan’ın Azerbaycan’ın tarihî toprakları üzerinde açık toprak iddiaları, etnik temelli provokasyonlar ve terör eylemleriyle başlayan çatışmalar, Azerbaycan’a yönelik askerî bir saldırıyla sonuçlanmıştır.⁴²

Birinci Karabağ Savaşı sonucunda topraklarının %20’sini kaybeden Azerbaycan, 1994 yılında imzalanan Bişkek Protokolü sonrasında işgal güçlerinin Azerbaycan topraklarından koşulsuz olarak çekilmesini öngören Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmasını sağlamak amacıyla Ermenistan ile çeşitli uluslararası yapılar bünyesinde uzun soluklu diplomatik müzakereler yürütmeye gayret etmiştir. Fakat 2020 yılına kadar geçen yaklaşık 30 yıllık farklı müzakere süreçlerinde taraflara çözüm önerileri sunulsa da tüm girişimler sonuçsuz kalmıştır. Ermenistan’ın askerî-siyasi yönetimi tarafından 2019 yılından bu yana yapılan kışkırtıcı açıklamalar ve atılan provokatif adımlar müzakere sürecini kasıtlı olarak baltalamıştır. Bununla birlikte, Ermenistan, niyetinin Azerbaycan topraklarını işgal etmek olduğunu tavır ve söylemleri ile her seferinde göstermiştir. Nisan 2016’da yaşanan “Dört Gün Savaşı”nda Azerbaycan ilk kez stratejik topraklarının küçük bir kısmını geri alarak

37 “Azerbaycan’da 2022 Şuşa Yılı İlan Edildi”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi* (05.01.2022), <https://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-DA-2022-SUSA-YILI-ILAN-EDILDI>

38 “2023 Türk Dünyası Kültür Başkenti Şuşa düzenlenen Açılış Töreni ile bayrağı devraldı”, *TÜRKSOY* (12.05.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-susa-duzenlenen-acilis-toreni-ile-bayragi-devraldi>

39 “Dünya Azerbaycanlıları 5. Kurultayı yapıldı”, *TRT Avaz* (22.04.2022), <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/dunya-azerbaycanlilari-5-kurultayi-yapildi/626293c601a30a38741f23dd>

40 “Şuşa Global Medya Forumu Düzenlendi”, *TÜRKSOY* (25.07.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/susa-global-medya-forumu-duzenlendi>

41 Haydar Şahin, “Azerbaycan’ın geçen yıl özgürleştirdiği Şuşa, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın 2026 “Turizm Başkenti” oldu”, *Anadolu Ajansı* (22.04.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-gecen-yil-ozgurlestirdigi-susa-ekonomik-isbirligi-teskilatinin-2026-turizm-baskenti-oldu/3008708>

42 O. Yeşilot, “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2021)”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. O. Yeşilot, B. G. Köksal, 1. bs., (İstanbul: Selenge, 2021), 165-182.

askerî üstünlük kazanmış ve Azerbaycan halkına Karabağ'ın savaş yoluyla geri alınabileceğini göstermiştir.⁴³

Ermenistan eski Savunma Bakanı David Tonayan'ın Mart 2019'da ABD'de resmî bir ziyarette “yeni topraklar için yeni bir savaş” çağrısında bulunması⁴⁴; Ağustos 2019'da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu “Dağlık Karabağ Ermenistan'dır, nokta!” sözleriyle beyan etmesi⁴⁵ ve Mayıs 2019'da Şuşa'yı ziyaret ederek halay çekmesi⁴⁶; 31 Mart ve 14 Nisan 2020'de Dağlık Karabağ'da “sözde Cumhurbaşkanlığı ve Parlamento seçimlerinin” yapılması; 21 Mayıs 2020'de sözde seçimin galibi Arayik Harutyunyan'ın göreve başlama törenini Şuşa'da gerçekleştirmesi, Eylül ayı içerisinde parlamentonun Şuşa'ya taşınması kararının alındığını ve taşınmanın işgalin 30. yıldönümü olan Mayıs 2022'de gerçekleşeceğini duyurması⁴⁷ gibi provokatif eylem ve açıklamalar Azerbaycan'ın barışçıl ve kalıcı çözüme yönelik çabalarını tamamen sekteye uğratmıştır.

Bu eylemlerin bir devamı olarak, 12 Temmuz 2020'de Ermenistan silahlı kuvvetleri yaklaşık 30 yıldır işgal ettiği toprakların dışında bulunan Tovuz'a ağır silahlarla bir saldırı gerçekleştirmiştir.⁴⁸ 23 Temmuz 2020'de Ermenistan Savunma Bakanlığı Sözcüsü Şuşan Stepanyan, Rusya ile Ermenistan'ın ortak bölgesel hava savunma sistemi tatbikatı yaptığını duyurmuş ve tatbikatın amacının “keşif ve silahlı insansız hava araçlarına (SİHA) karşı mücadele yöntemlerinin incelenmesi” olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Bunu Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin katılımıyla Azerbaycan'da Eylül başına kadar süren bir dizi askerî tatbikat izlemiştir. Ağustos 2020'de Ermenistan silahlı kuvvetlerine bağlı bir sabotaj ve keşif grubu temas hattının Goranboy bölgesi yönünde sabotaj girişiminde bulunmuş ancak alınan önlemler sonucunda sabotaj grubu kayıplar vermiş ve grubun komutanı Üsteğmen Gurqen Alaverdyan esir alınmıştır.⁵⁰ Ağustos 2020 sonunda Ermenistan Başbakanı'nın eşi Anna Hakobyan'ın Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında yasadışı olarak düzenlenen askerî

43 A. Asker, Z. G. Özpinar, “Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), (2021), 86.

44 Y. Sadiyev, “David Tonoyan Bu Cür absurd və sərsəm bəyanatlarla...” - müdafiə nazirliyi”, *Modern.az İnformasiya Agentliyi* (30.03.2019), <https://modern.az/az/news/196285>

45 “Artsah-eto Armeniya, i toçka” - promer-minister Armenii”, *JAMnews* (05.08.2019), jam-news.net/ru/арцах-это-армения-и-все-премьер-ми/

46 “Paşinyan stantseval ot duşi s professionalnimi tantisorami v Şuşi”, *Verelq* (09.05.2019), <https://verelq.am/ru/node/46567>

47 “Prezident Artsaha: natsionalnoe sobranie mojet bit pereneseno v Şuşi”, *News.am* (21.05.2020), <https://news.am/rus/news/580083.html>

48 “Karabağ'da özgürlük savaşının fitilini ateşleyen Tovuz şehitleri ölümlerinin 1. yılında anılıyor”, *Anadolu Ajansı* (14.07.2021), aa.com.tr/tr/dunya/karabagda-ozgurluk-savasinin-fitilini-atesleyen-tovuz-sehitleri-olumlerinin-1-yilinda-aniliyor/2304433

49 “Ermenistan ve Rusya ortak askerî tatbikat başlattı”, *Euronews*, (23.07.2020), <https://tr.euronews.com/2020/07/23/ermenistan-ve-rusya-ortak-askeri-tatbikat-baslatt>

50 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan, sabotaj girişiminde bulunan Ermeni komutanların bulunması için İnterpol'e başvurdu”, *Anadolu Ajansı* (10.09.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-sabotaj-girisiminde-bulunan-ermeni-komutanlarin-bulunmasi-icin-interpol-basvurdu/1968981>

tatbikatlara katıldığını kamuoyuna açıklamasıyla durumun gerginliğini zirveye çıkarmıştır.⁵¹ İlham Aliyev, 17 Temmuz 2020'den Eylül ayına kadar askerî kargo uçaklarıyla Ermenistan'a 1.000 tondan fazla askerî teçhizat nakledildiği bildirmiştir. 25 Eylül 2020'de ise İlham Aliyev, BM Genel Kurulu'nun 75. oturumunda Ermeni provokasyonları sonucunda Azerbaycan Türkü askeri personelin ve 76 yaşındaki bir sivilin hayatını kaybettiğini ve sivil altyapıda ciddi hasar meydana geldiğini dile getirmiştir.⁵² Yaşanan bu olaylar sonrasında 27 Eylül 2020'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Cumhurbaşkanlığı İdaresi Dış Politika Dairesi Başkanı Hikmet Hacıyev, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin ateşkesi ağır bir şekilde ihlal ettiğine ilişkin bir açıklama yapmıştır. Aynı gün Ermenistan silahlı kuvvetlerinin geniş çaplı provokasyonu ve cephe hattında bulunan Azerbaycan ordusu mevzilerinin ve yerleşim yerlerinin büyük kalibreli silahlar, havan topları ve çeşitli kalibrelerdeki topçu birlikleriyle yoğun bir şekilde bombalanması sonucunda Azerbaycan ordusu, Ermenistan ordusunun muharebe faaliyetini önlemek ve sivil halkın güvenliğini sağlamak amacıyla tüm cephe boyunca karşı saldırı operasyonu başlatma kararı almıştır.⁵³

Azerbaycan halkının “Vatan Muharebesi” olarak adlandırdığı İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan büyük başarılar elde etmiştir. Başlangıçta bir dizi köyü ve stratejik köprüyü işgalden kurtaran Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, 22 Ekim'de Karabağ'ın güneyindeki Azerbaycan-İran sınırında tam kontrolü ele geçirmiş⁵⁴ ve 23 Ekim'de Ermenistan'dan yakıt, mühimmat ve askerî takviye akışını engellemesi açısından önemli bir otoyol olan Laçın Koridoru'na doğru ilerlemeye başlamıştır.⁵⁵ Azerbaycan, askerî sevkiyat hareketini engellemek için gün boyunca Ermeni ordusuna topçu, havan topu ve güdümlü füzelerle karşı operasyon yürütmüştür. Türkiye'den yeni silahlar tedarik eden Azerbaycan ordusu, Aras vadisinin tamamını kontrol altına almış ve kuzeye, Karabağ'ın merkezindeki ormanlara doğru ilerlemiştir. Azerbaycan'ın Karabağ'a karşı son teknoloji ürünü bir askerî operasyon başlatmasını sağlayan en önemli güç kaynağı Türkiye'nin silah tedariki, stratejik planlaması, komuta ve askerî personel eğitimine destek vermesi olmuştur. Türkiye'den alınan İHA ve SİHA'lar Azerbaycan ordusunun Ermeni işgaline son vermesinde kilit rol oynamış ve savaş sahasında en etkili silahlardan biri olmuştur. Bayraktar TB2 insansız hava araçlarının yardımıyla Azerbaycan, yaklaşık 1 milyar dolar değerindeki Ermeni askerî teçhizatını imha etmiş, İHA ve SİHA'lar hem Ermeni teçhizatına ve insan gücüne

51 “Vtoraya Karabahskaya Voyna”, <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, Erişim Tarihi: 21.02.2024.

52 “İlham Aliyev vıstupil na obščih debatah v videoformate 75-y sessii Generalnoy Assamblei OON”, (24.09.2020), <https://president.az/ru/articles/view/40937>

53 “44 dnya, kotorie potryasali mir”, *Yeni Müsavat* (27.09.2021), https://musavat.com/ru/news/44-dnya-kotorye-potryasali-mir_832435.html?d=1

54 “Aliyev zayavil o vzyatii granitsy s İranom v Karabahe pod polnıy”, *Ria Novosti* (22.10.2020), <https://ria.ru/20201022/granitsa-1581048960.html>

55 “Den pamyati pogibşih za osvobojdienie Rodiny otmeçayut v Azerbaydjane”, *Sputnik Azerbaydjan* (27.09.2023), <https://az.sputniknews.ru/20230927/den-pamyati-pogibshikh-za-osvobozhdenie-rodiny-otmechayut-v-azerbaydzhane-459002311.html>

karşı hassas saldırılar için hem de keşif amaçlı kullanılmıştır.⁵⁶ Savaş sırasında insansız hava araçlarının özellikle SİHA ve kamikaze dronelerinin kullanımı, Ermeni ordusu üzerinde ciddi bir yıkıma neden olmuş, İHA'ların elde ettiği hedef istihbaratı ile Ermeni ordusunun stratejik unsurlarına topçu ve balistik füzeler ile etkili saldırılar gerçekleştirilmiştir.⁵⁷

Azerbaycan'ın güneydeki başarılı taarruzu savaşın sonucunu belirlemiş ve 4 Ekim'de Cebail, 17 Ekim'de Fuzuli, 20 Ekim'de Zengilan, 25 Ekim'de Gubadlı işgalden kurtarılmıştır. 8 Kasım'da ise iki taraf için stratejik önemi olan Şuşa'nın işgalden kurtarılması savaşın gidişatı için bir dönüm noktası olmuştur. Rusya'nın eski Dağlık Karabağ temsilcisi ve AGİT Minsk Grubu eski eşbaşkanı Büyükelçi Vladimir Kazimirov, Şuşa'nın büyük önem taşıdığını ve buranın kontrolünün Dağlık Karabağ çatışmasında Azerbaycan'ın elinin güçlenmesi anlamına geldiğini dile getirmiştir.⁵⁸ Şuşa zaferinin ardından 70'in üzerinde köy daha işgalden kurtarılmıştır. 8 Kasım tarihi Azerbaycan tarihine “Zafer Günü” olarak geçmiştir. Şuşa'nın işgalden kurtarıldığının açıklanması Azerbaycan'da büyük bir sevinçle karşılanmış, Aliyev ulusa sesleniş konuşmasında sevincini şu sözlerle dile getirmiştir:

“8 Kasım 2020 Azerbaycan tarihinde ebedi olarak yaşayacak. Bu bizim şanlı zaferimizin günüdür. Bugün Azerbaycan bayrağı Şuşa'da dalgalanıyor. 28 yıl sonra Şuşa'da ezan sesi duyulacak. 28 yıldır işgal altında olan Şuşa'nın Azerbaycan tarihinde hususi bir yeri var. Şuşa, sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Kafkasya'nın incisidir.”⁵⁹

Şuşa'nın işgalden kurtarılmasının ardından 9 Kasım'da Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı, Şuşa'da Azerbaycan bayrağının dalgalandığını açıklamıştır. Bu tarihten itibaren Şuşa tekrar bağımsız bir Türk yurdu olmuştur. Şuşa üzerindeki kontrolün kaybedilmesi Ermenistan'ı fiili bir teslimiyeti kabul etmeye itmiştir. 10 Kasım'da İlham Aliyev, Nikol Paşinyan ve Vladimir Putin çatışma bölgesinde tüm askerî operasyonların tamamen durdurulmasına ilişkin üçlü bildiri imzalamıştır. Bu bildiri doğrultusunda Ermenistan ordusu 20 Kasım'da Ağdam'dan, 25 Kasım'da Kelbecer'den ve 1 Aralık'ta Laçın'den çekilmiştir.⁶⁰

Modern Harp Tarihinde Şuşa Muharebesi

Şuşa'nın ele geçirilmesi, 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın kilit noktası olmuştur. Şuşa, şehri üç taraftan çevreleyen sarp kayalıkları ve bir zamanlar Karabağ Hanlarının kalesi olan şehrin kapılarına giden tek dik yolu ile doğal kale konumundadır. Geniş bir manzaraya ve

56 “Vtoraya Karabakhskaya Voyna”, <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2024.

57 İrem Köker, “Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA'ların rolü ne oldu, Azerbaycan'a nasıl avantaj sağladı?”, *TRT Haber* (12.10.2020), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>

58 “Aliyev yayavil o vzyatii pod kontrol goroda Şuşa v Karabahe”, *Ria Novosti* (09.11.2020), <https://ria.ru/20201109/shusha-1583673707.html>

59 “Şuşa kenti Ermeni işgalinden kurtarıldı”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/susa-kenti-ermeni-isgalinden-kurtarildi-529151.html>

60 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan ordusu Dağlık Karabağ'daki savaşta 2 bin 802 şehit verdi”, *Anadolu Ajansı* (21.12.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-daglik-karabagdaki-savasta-2-bin-802-sehit-verdi/2084100>

dağlık araziye sahip bir tepenin üzerinde yer alan Şuşa, Karabağ bölgesinin kontrolü için ideal bir savunma bölgesidir. Şuşa uzun zamandır Azerbaycan'ın kültür başkenti olmakla birlikte, neredeyse son 30 yıldır “sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” tarafından kontrol edilmekte idi. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Şuşa'nın merkezi Ermeni birliklerinin en yoğun olduğu yerdı. Burası binlerce asker ve onlarca topçu birliği tarafından savunuluyordu. Şehrin bu kadar güçlü bir şekilde savunulmasının nedeni stratejik önemi idi. Şuşa üzerindeki hâkimiyet Karabağ'ın tüm dağlık kesiminin kontrolünü sağlamak anlamına geliyordu. Azerbaycan ordusunun stratejik öneme sahip bu toprakları geri almak için İkinci Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirdiği Şuşa muharebesi de topçu birliklerinin kullanılmadığı, sadece hafif silahların kullanıldığı askerî özel bir operasyon olarak tarihe geçmiştir.⁶¹

Azerbaycan ordusu 7 Ekim'de Karabağ'da Fuzuli, Cebail ve Hocavend'e bağlı altı köyü kontrol altına alarak temas hattını geçmeyi başarmıştır. Cebail şehrinden ilerleyen Azerbaycan ordusu 9 Ekim'de Hadrut ve 10 köyü işgalden kurtarmıştır.⁶² Hadrut'un ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan ordusu 15 Ekim'de kuzey yönünde operasyonlara başlamıştır. 16 Ekim 2020'de İlham Aliyev, verdiği bir röportajda Azerbaycan ordusunun ana hedefinin Şuşa'yı ele geçirmek olduğunu dile getirmiştir:

“Biz tüm topraklara doğru gidiyoruz. İşgal altındaki toprakların her karışı, her şehri bizim için değerlidir, bizim için yerlidir. Benim için bütün köyler ve şehirler aynı derecede değerlidir. Ama siz de çok iyi biliyorsunuz ki Şuşa, Azerbaycan halkının kalbinde özel bir yere sahiptir. Burası bizim tarihî şehrimizdir, kadim kültürümüzün beşiğidir. Şuşa, Azerbaycan halkına çok yetenekli ve seçkin şahsiyetler kazandırmıştır. Elbette Şuşa olmadan görevimiz yarım kalacaktır.”⁶³

17 Ekim'de Fuzuli ve bölgeye bağlı Kocaahmedli, Çimen, Cuvanlı, Pirahmedli, Musabeyli, Işıklı ve Dedeli köyleri Azerbaycan ordusu tarafından kontrol altına alınmıştır.⁶⁴ 21 Ekim'de Fuzuli, Cebail ve Zengilan bölgelerinde 22 köy daha işgalden kurtarılmıştır. Ekim ayı sonunda Şuşa'ya 5 km mesafede çatışmalar yaşandığı bildirilmiştir. Şuşa, çatışmanın başından beri bombardıman altında olmasına rağmen 29 Ekim'de şehir yakınlarında ciddi bir çatışma patlak vermiştir. Hem Laçın hem de Hadrut'tan Şuşa'ya yaklaşan Azerbaycan ordusunun yarattığı tehdidin farkında olan Arayık Harutyunyan 29 Ekim'de Ermeni halkına şu sözlerle seslenmiştir:

“Tıpkı 1992'de zafer yürüyüşümüzün Şuşa'nın kurtarılmasıyla başladığı gibi, bugün de zafer yürüyüşümüz Şuşa'nın savunulmasıyla bağlantılıdır. Düşman buradan sadece birkaç km uzakta, en fazla 5 km. Düşmanın nihai hedefi Şuşa'yı ele geçirmek, ona hâkim olmaktır.”

61 “Bitva za Şuşu: Voennaya spetsoperatsiya, k kotoroy gotovilis godami”, 5 Kanala (13.07.2021), <https://www.5.ua/ru/myr/bytva-za-shushu-voennaia-spetsoperatsiya-k-kotoroi-hotovylys-hodamy-249417.html>

62 “Azerbaydjan zayavil o kontrole nad ryadom naselennih punktov v Karabahe”, RIA Novosti (09.10.2020), <https://ria.ru/20201009/karabakh-1579059686.html>

63 “İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib”, (16.10.2020), <https://president.az/az/articles/view/43250>

64 “Aliyev zayavil o vzyatii Azerbaydjanom pod kontrol goroda Fizuli v Karabahe”, RIA Novosti (17.10.2020), <https://ria.ru/20201017/azerbaydzhan-1580239300.html>

Dedikleri gibi: Şuşa'ya sahip olan Karabağ'a da sahip olur. Hepimizin bu noktanın farkına varmasını ve bunu sadece sözlerle değil, aynı zamanda Şuşa'nın savunmasına doğrudan katılarak gerçekleştirmesini istiyorum. (...) Elbette bu bir panik konuşması değil, tam tersine. Zafere daha önce hiç olmadığı kadar inanıyorum. Birkaç gün içinde cephede bir atılım yapmalı ve düşmanı Şuşa kapılarında cezalandırmalıyız. Hepimiz birleşelim ve birlikte savaşalım.”⁶⁵

1 Kasım'da Azerbaycan ordusu ile Ermeni ordusu arasında Şuşa'nın 5 km güneyinde, Yevlah-Hocalı-Laçın otoyolunun yakınında bulunan Daşaltı'nda ciddi bir çatışma yaşanmıştır. Azerbaycan ordusu iki gün süren çatışmalardan sonra 4 Kasım'da Karabağ'ın can damarı olan Şuşa'nın kapısı Daşaltı'yı işgalden kurtarmıştır.⁶⁶ Nahçıvan Özel Kuvvetleri'nden Albay Tehran Mensimov bölgede yaşanan çatışmayı şu sözlerle dile getirmiştir:

“Şuşa'ya giden yol açık olmadığı için orada ağır ve şiddetli çatışmalar oldu. Düşman bütün kuvvetlerini o bölgeye çekmişti. Mayınlı bölgelerdeki insan gücü kaybını önlemek ve zaman kazanmak için yeni bir hedef aldık. Emrim altında 3 tugay daha vardı. Özel kuvvetlere gerekli koşulları sağlamak için Daşaltı bölgesini kontrol altına almamız ve oradaki düşman kuvvetlerini imha etmemiz gerekiyordu. Bu arada özel kuvvetler Şuşa'ya girecekti. Onlar ormanı geçip Şuşa'ya girene kadar savaşmak ve düşmanı tüzerimize çekmek zorundaydık. O gün şehitlerimizin kanı pahasına hedefe ulaştık ve 4 Kasım'da Daşaltı'yı işgalden kurtardık. Takip eden günlerde sayısız düşman karşı saldırısını püskürttük. Nahçıvan Özel Kuvvetleri'nin bu savaşlardaki cesaretini vurgulamak istiyorum.”⁶⁷

Azerbaycan ordusu, 4 Kasım'da stratejik Şuşa-Laçın yolunun bir kısmının ardından Çanakçı köyünün kontrolünü ele geçirmiştir. Ermenistan ordusu yolu açmak için derhal bölgeye birlikler göndermişse de Azerbaycan ordusu mevzilerini savunmayı başarmıştır. 6 Kasım'da Azerbaycan ordusu dört kasaba, üç köy ve 200'den fazla yerleşim biriminin kontrolünü ele geçirerek Şuşa'ya girmeyi başarmış ve şehir içerisinde ağır sokak çatışmaları yaşanmıştır.⁶⁸ Azerbaycan ordusu kalan Ermeni birliklerinin takviye edilmesini önlemek amacıyla daha fazla engelleme pozisyonu ve pusu alanı kurmuştur. 6 Kasım'da Azerbaycan ordusu gruplara ayrılarak şehrin batı kesimindeki çeşitli noktalardan Şuşa'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ermeni birliklerinin mevzilerinin çoğunun bulunduğu Şuşa-Hankendi yönündeki grupların Şuşa'daki Ermenilere yardım etmesini önlemek için kara birlikleri şehrin dış mahalleleri boyunca hem doğudan hem de batıdan kuzeye doğru eşzamanlı olarak saldırıya geçmiştir. Azerbaycan ordusu 6 Kasım akşamı Şuşa'nın batı kesiminde Ermeni ordusunun direnişini kırmış ve şehre girmiştir. Sadece hafif taşınabilir silahlar taşıyabilen Azerbaycan ordusu roket güdümlü bomba atarlar ve

65 “Prezident Artsaha prizval vseh obyedinitstva i zaşçitit Şuşi”, *News.am* (29.10.2020), <https://news.am/rus/news/610505.html>

66 “Azerbaycan ordusu, Şuşa eksenindeki Daşaltı bölgesini kontrol altına aldı”, *Haberler.com* (03.11.2020), <https://www.haberler.com/guncel/azerbaycan-ordusu-susa-eksenindeki-dasalti-13711713-haber/>

67 “Tehran Mənsimov: “Şuşanın azad olunmasında Naxçıvan xüsusi təyinatlılarının müstəsna xidmətləri olub”, *Femida.az* (6.11.2020), <https://femida.az/az/news/145955/tehran-mensimov--susanin-azad-olunmasinda-naxcivan-xususi-teyinatlilarinin-mustesna-xidmetleri-olub-musahibe>

68 “V Baku zayavili, çto vzyali pod kontrol bolee 200 naselennih punktov”, *Ria Novosti* (6.11.2020), <https://ria.ru/20201106/kontrol-1583358099.html>

tanksavar güdümlü füzeler kullanarak Ermeni ordusunun şehirde konuşlandığı çok sayıda zırhlı aracını (T-72 tankları ve BMP-2 piyade savaş araçları) imha etmiştir.⁶⁹

7 Kasım'da sisli hava bölgeyi etkisi altına almıştır. Bu durum Azerbaycan ordusunun savaş boyunca kendilerine büyük avantaj sağlayan havadan gözlem ve saldırı araçlarını kullanmasını önemli ölçüde sınırlamıştır. Kötü hava koşulları TB2 Bayraktar insansız hava araçlarının kullanılmasını engelleyerek Ermeni ordusunun şehir içindeki karşı saldırılarda zırhlı araçlarını en üst düzeyde kullanmasına imkân sağlamıştır. Olumsuz koşullara rağmen Azerbaycan ordusu yerlerinde kalarak Ermenilerin karşı saldırılarını püskürtmüş ve tekrar saldırı pozisyonuna geçmiştir.⁷⁰ Savunma Bakanı Albay General Zakir Hasanov yaşananları şu sözlerle özetlemiştir:

“Ancak biz memleketimizi toprakla vurmadık. Bu da tabii ki operasyonu gerçekleştirmemizi zorlaştırdı. O sırada hava sisliydi. Dolayısıyla Şuşa muharebesinde insansız hava araçlarını bile kullanamıyorduk, keşif yapmak da zordu. Şuşa civarındaki operasyonlarda topçu kullandık ama memleketimizi ve tarihi eserlerimizi topçuyla vurmadık. Şuşa muharebesinde mühendis-tahkimat birliklerimizin kısa sürede inanılmaz bir iş çıkardığını, kısa sürede yol aldıklarını vurgulamak isterim. Bu durum Ermeniler için çok etkisi yarattı. Şuşa'ya farklı bir yönden asıl saldırımızı bekliyorlardı. Güçlerini ayrı bir yerde yoğunlaştırmışlardı.”⁷¹

Güçlü bir saldırı grubunun oluşturulmasına rağmen Azerbaycan ordusu şehrin içinde ilerleyebilmiş, ağır çatışmalardan sonra Ermeni ordusunun direnişi 7 Kasım günü öğle saatlerinde kırılmış ve Binbaşı Gündüz Safarlı'nın birliği Şuşa Şehir İdaresi binasına Azerbaycan bayrağını çekmiştir. Böylece 7 Kasım gecesi Azerbaycan ordusu Şuşa'nın büyük bir bölümünü kontrol altına almayı başarmıştır. 8 Kasım'da Azerbaycan ordusu Şuşa'da tamamen kontrolü ele geçirmiştir.⁷²

Şunu belirtmek gerekir ki, Azerbaycan ordusu başta Türk yapımı Bayraktar TB-2 ve İsrail yapımı Harop/Harpy kamikaze insansız hava araçları olmak üzere diğer insansız hava araçlarını kullanarak çok sayıda Ermeni kısa menzilli amfibi uçaksavar füze sistemi olan 9K33 OSA ve 9K35 Strela-10 SAM'ını imha etmiştir. Ermeni ordusu zorlu bir arazide ağır tahkim edilmiş savunma mevzilerine, balistik füzeler ve kademeli savunma yoluyla ezici ateş gücüne öncelik veren Rus doktrinlerine güvenmiştir.⁷³ Azerbaycan ise askeri kapasitesinin gelişmesine büyük

69 Tural Həsənarayev, “Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol”, *Topchubashov Center*, (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>.

70 John Spencer and Harshana Ghooorhoo, “The Battle Of Shusha City And The Missed Lessons of The 2020 Nagorno-Karabakh War”, *Modern War Institute* (14.07.2021) <https://mwi.westpoint.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/>

71 “Müdafiə naziri Zakir Həsənov Şuşa əməliyyatından danışdı”, *Huquq.az* (26.07.2021), <https://www.e-huquq.az/az/news/xeberler/32122.html>

72 Tural Həsənarayev, “Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol”, *Topchubashov Center*, (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>.

73 Can Kasapoğlu, *Hard Fighting in The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy in The 2020 Nagorno-Karabakh War*, Center For Strategic Research, No 18, (February 2021), s. 3.

önem vererek sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol yataklarındaki kaynaklar karşılığında Rusya, Türkiye ve İsrail'den satın aldığı modern ağır silahlar ile ordusunu güçlendirmiştir.⁷⁴ Azerbaycan, ordusunun savaş kabiliyeti, bilgi üstünlüğü, modern silahları kullanabilme becerisi ve insansız hava araçlarının teknolojik üstünlüğü sayesinde işgal altındaki topraklarını geri alarak büyük bir zafer elde etmiştir.

Sonuç

Kadim bir Türk yurdu olan Şuşa, Azerbaycan'ın millî kimliği ve bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi sırasında birçok kez Ermenistan tarafından işgale uğramış ve bölgedeki Türk nüfus öz yurtlarından zorla göçe zorlanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında uzun süredir devam eden bir ihtilafın merkezindeki şehrin stratejik konumu, Karabağ'ın kontrolü üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve bölgedeki siyasi dinamiklerde belirleyici bir rol oynamıştır. 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan ordusunun özel bir askerî operasyonla Şuşa'yı geri alması, hem askerî hem de sembolik bir zafer olarak büyük bir öneme sahiptir. Bu zafer, Azerbaycan'ın bölgedeki egemenliğini güçlendirmiş ve Karabağ'ın statüsü üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı'nın en zorlu operasyonlarından biri olan Şuşa muharebesi, modern harp tarihinde şehirlerin savaşta stratejik hedefler olarak kalmaya devam ettiğinin bir göstergesidir. Savaşı nihayete erdiren Şuşa'nın ele geçirilmesi ile Ermenistan, Azerbaycan ordusunun Hankendi'ne erişebileceği korkusuyla teslim olmak zorunda kalmıştır. Şuşa muharebesi, bölge açısından önemli konumda bulunan bir şehir arazisini elde tutmak için modern savunma ve ortak kuvvet becerilerinin tamamına sahip olunması gerektiğini, galibiyet için sadece kara savaşlarının ya da hava üstünlüğünün tek başına belirleyici unsur olmadığını göstermiştir. Savaş sırasında özellikle Türkiye ve İsrail menşeli insansız hava araçları Azerbaycan'ın askerî üstünlük ve başarı kazanmasında en önemli faktör olmuş ve Azerbaycan ordusu bu sayede savaş alanında bilgi üstünlüğü sağlamıştır. Ayrıca Azerbaycan Savunma Bakanlığı sosyal medya aracılığıyla insansız hava araçlarının görüntülerini halk ile sık sık paylaşarak düşmanın gücünü kırmış ve düşmanda psikolojik açıdan üstünlük sağlamıştır.

19 Eylül 2023 tarihinde gerçekleştirilen ve yaklaşık bir günde tamamlanan anti-terör operasyonu da Şuşa şehrinin güvenliği ve bölgenin istikrarı açısından kritik bir öneme sahiptir. Ermeni silahlı ayrılıkçı grupların Şuşa'ya yönelik sabotaj girişimleri ve Ahmedbeyli-Fuzuli-Şuşa yolunda gerçekleştirilen mayın saldırıları, hem askerî personele hem de sivillere yönelik ciddi tehdit oluşturmuştur. Bu saldırılar, Şuşa'nın stratejik ve sembolik değerini koruma gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştur. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Şuşa'nın savunulması ve bölgede artan Ermeni provokasyonlarını önlemek amacıyla hızlı ve etkili bir şekilde harekete

74 Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan'ın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı?", *BBC News Türkçe* (2.10.2020), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>

geçmiştir. Operasyon kapsamında, Şuşa'ya giden ana yolların güvenliğinin sağlanması, Ermeni güçlerinin askerî altyapılarının etkisiz hale getirilmesi ve şehrin yeniden güvence altına alınması hedeflenmiştir. Sonuç olarak, gerçekleştirilen bu operasyon, Şuşa'nın barış ve huzur ortamının sağlanması ile Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasında belirleyici bir adım olarak tarihe geçmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- O.Y., G.İ.; Veri Toplama- O.Y., G.İ.; Veri Analizi/Yorumlama- O.Y., G.İ.; Yazı Taslağı- O.Y., G.İ.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- O.Y., G.İ.; Son Onay ve Sorumluluk- O.Y., G.İ.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- O.Y., G.İ.; Data Acquisition- O.Y., G.İ.; Data Analysis/Interpretation- O.Y., G.İ.; Drafting Manuscript- O.Y., G.İ.; Critical Revision of Manuscript- O.Y., G.İ.; Final Approval and Accountability- O.Y., G.İ.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Akarşan, Zeynep “Azerbaycan Gazetesine Göre Karabağ'ın Son Günleri”, *ETÜT Dergisi*, 9, (2024), 76-85.
- Asker, A., Özpınar, Z. G. “Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), (2021), 83-106.
- Avalov, E. V. *Arhitektura Goroda Şuşi i Problemi Sohreneniya Ego İstoriçeskogo Oblika*. Baku: İzd. “Elm”, 1977.
- Aziz, Boran. “Karabağnameler'de Şuşa Şehrinin İnşa Tarihi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., 329-346. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Bəxtiyar, Həsənov. *Qarabağ Bölgəsi XX Əsrin Əvvəllərində (ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyat)*, Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2022.
- Çapraz, Hayri. “Rusya İmparatorluğunun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XIX. Yüzyıl)”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., 11-33. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Kanbarova, Gülnara. “Şuşa Şehrinin Mahalleleri ve Tarihi Mimari Anıtları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 43, (Nisan 2017), 14-40.
- Kasapoğlu, Can. *Hard Fighting in The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy In The 2020 Nagorno-Karabakh War*, Center For Strategic Research, No 18, February 2021.
- Korkmaz, Telli. “Osmanlı Yönetiminde Karabağ”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını* içinde, ed. O. Yeşilot, B. Gürışık Köksal, 1. bs., 59-75. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Nəvvab, Mir Möhsün. *1905-1906-cı İllərdə Erməni – Müsəlman Davası*, Bakı: «Azərbaycan» Nəşriyyatı, 1993.
- Özyılmaz, Emine Vildan. “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2 (2013), 191-208.
- Şafiyev, Farid, “The Paramount Significance of Shusha”, *Liberated Karabakh*, ed. Fariz Ismailzade and Damjan Krnjević Mišković, 209-222: Azerbaijan: Ada University Press, 2021.
- Uçar, Aygöl, Kurban, Vefa. “Şuşa Yukarı Gövhər Ağa Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2, (Ekim 2023), 1001-1023.
- Yeşilot, Okan. *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Yeşilot, Okan. “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1991-2021)”, *Karabağ-Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. O. Yeşilot, B. G. Köksal, 1. baskı, İstanbul: Selenge, 2021, 165-182.

Yeşilot, O., Akarslan, Z., İnalçık, G. *Dünden Bugüne Zengezur*, İstanbul: Nobel Yayınları, 2024.

Zülfüqarlı, Məhərrəm. *Şuşa: Müxtəsər Tarix (1752-2022)*, Bakı: CBS Polygrafic Production, 2022.

Elektronik Kaynaklar

Abdullazade, Nazilya, “İstoriya drevnego goroda Şuşa”, *Novoe Vremya* (24.05.2022), <https://www.novoye-vremya.com/ru/posts/detail/istoriya-drevnego-goroda-susa-1653405926>

Farrell, Francis, “The battle for Shusha: the cauldron of generational pain at the heart of the Nagorno-Karabakh war”, *New Eastern Europe*, (12.11.2020), <https://neweasterneurope.eu/2020/11/12/the-battle-for-shusha-the-cauldron-of-generational-pain-at-the-heart-of-the-nagorno-karabakh-war/>

Göksedef, Ece, “Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan’ın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı?”, *BBC News Türkçe* (2.10.2020), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>

Həsənqarayev, Tural, “Azad Şuşa (birinci hissə): Qələbəyə gedən yol”, *Topchubashov Center* (08.11.2021), <https://top-center.org/az/analytics/3252/free-shusha-part-one-way-to-victory>

Karaca, Mahmut Resul, “Ermenistan işgalinden 28 yıl sonra kurtarılan Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden fazlası”, *Anadolu Ajansı* (09.11.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/20819>

Memmedov, Rəşad, “Görüş-Türk dünyasının kültür başkenti: Şuşa”, *Anadolu Ajansı* (02.05.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-turk-dunyasinin-kultur-baskenti-susa/2577988>

Qasımov, Emin, “Şuşanın azad edilməsi”, *Respublika*, (29.11.2022), <https://respublika-news.az/az/news/susanin-azad-edilmesi>

Rehimov, Ruslan, “Azerbaycan, sabotaj girişiminde bulunan Ermeni komutanların bulunması için İnterpol’e başvurdu”, *Anadolu Ajansı* (10.09.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-sabotaj-girisiminde-bulunan-ermenii-komutanlarin-bulunmasi-icin-interpole-basvurdu/1968981>

Rehimov, Ruslan, “Azerbaycan ordusu Dağlık Karabağ’daki savaşta 2 bin 802 şehit verdi”, *Anadolu Ajansı* (21.12.2020), <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-daglik-karabagdaki-savasta-2-bin-802-sehit-verdi/2084100>

Sadiyev, Y., “David Tonoyan Bu Cür absurd və sərsəm bəyanatlarla...” - müdafiə nazirliyi”, *Modern.az İnformasiya Agentliyi* (30.03.2019), <https://modern.az/az/news/196285>

Spencer, John and Ghoorhoo, Harshana, “The Battle Of Shusha City And The Missed Lessons of The 2020 Nagorno-Karabakh War”, *Modern War Institute* (14.07.2021) <https://mwi.westpoint.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/>

Şahin, Haydar, “Azerbaycan’ın geçen yıl özgürleştirdiği Şuşa, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın 2026 “Turizm Başkenti” oldu”, *Anadolu Ajansı* (22.04.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-gecen-yil-ozgurlestirdigi-susa-ekonomik-isbirligi-teskilatinin-2026-turizm-baskenti-oldu/3008708>

Yılmaz, Serdar, “Şuşa’ya Neden Karabağ’ın Kalbi Deniliyor?”, *Akademik Araştırma Enstitüsü*, (10.11.2020), <https://akademikarastirma.org/susaya-neden-karabagin-kalbi-deniliyor>

“Şuşa. Obşçaya informatsiya”, *Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1-8. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a1.pdf> , Erişim 10.02.2024

“Şuşa. Period Hanstv”, *Upravlenie Delami Prezidenta Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1-6, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://files.preslib.az/projects/shusha/ru/a2.pdf>.

- “Şuşa, XVIII Vek”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/pages/29>.
- “Şuşa qalası”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 10.02.2024. <https://shusha.gov.az/az/thingstodo/32>.
- “Kulturnie Deyateli Şuşı”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/figures?page=2>.
- “O Şuşe”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/pages/16>.
- “Şuşa, XVIII Vek”, *Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin Rəsmi İnternet Saytı*, Erişim 11.02.2024. <https://shusha.gov.az/ru/pages/29>.
- Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-G. Şuşa), Erişim 14.02.2024. http://web.archive.org/web/20110604053100/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=397.
- Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. (Şuşinskiy Uyezd-ves), Erişim 14.02.2024. http://web.archive.org/web/20110511063818/http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=396397.
- Şuşinskiy Rayon (1979 g.)*, Erişim 15.02.2024, <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/shusha79.html>
- “Karabağ’da özgürlük savaşının fitilini ateşleyen Tovuz şehitleri ölümlerinin 1. yılında anılıyor”, *Anadolu Ajansı* (14.07.2021), aa.com.tr/tr/dunya/karabagda-ozgurluk-savasinin-fitilini-atesleyen-tovuz-sehitleri-olumlerinin-1-yilinda-aniliyor/2304433
- “Azerbaycan’da 2022 Şuşa Yılı İlan Edildi”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi* (05.01.2022), <https://avim.org.tr/Bulten/AZERBAYCAN-DA-2022-SUSA-YILI-ILAN-EDILDI>
- “Azerbaydjan zayavil o kontrole nad ryadom naselennih punktov v Karabahe”, *Ria Novosti* (09.10.2020), <https://ria.ru/20201009/karabakh-1579059686.html>
- “Aliyev zayavil o vzyatii Azerbaydjanom pod kontrol goroda Fizuli v Karabahe”, *Ria Novosti* (17.10.2020), <https://ria.ru/20201017/azerbaydzhan-1580239300.html>
- “Aliyev zayavil o vzyatii granitsı s İranom v Karabahe pod polnyı”, *Ria Novosti* (22.10.2020), <https://ria.ru/20201022/granitsa-1581048960.html>
- “V Baku zayavili, çto vzyali pod kontrol bolee 200 naselennih punktov”, *Ria Novosti* (6.11.2020), <https://ria.ru/20201106/kontrol-1583358099.html>
- “Aliyev zayavil o vzyatii pod kontrol goroda Şuşa v Karabahe”, *Ria Novosti* (09.11.2020), <https://ria.ru/20201109/shusha-1583673707.html>
- “Den pamyati pogibshih za osvobozenie Rodiny otmeçayut v Azerbaydjane”, *Sputnik Azerbaydjan* (27.09.2023), <https://az.sputniknews.ru/20230927/den-pamyati-pogibshikh-za-osvobozhdenie-rodiny-otmechayut-v-azerbaydzhan-459002311.html>
- “27 yıl sonra Azerbaycan bayrağının dikildiği tarihi Şahbulak Kalesi’nin görüntüleri”, *Sputnik Türkiye* (01.12.2020), <https://sputniknews.com.tr/20201201/27-yil-sonra-azerbaycan-bayraginin-dikildiği-tarihi-sahbulak-kalesinin-goruntuleri-1043326428.html>
- <https://qarabag.com/askeranskyaya-krepost/>
- “Dünya Azerbaycanlıları 5. Kurultayı yapıldı”, *TRT Avaz* (22.04.2022), <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/dunya-azerbaycanlilari-5-kurultayi-yapildi/626293c601a30a38741f23dd>

- “28 yıl sonra işgalden kurtarılan Şuşa, Azərbaycan için bir şehirden fazlası”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/28-yil-sonra-iskalden-kurtarilan-susa-azerbaycan-icin-bir-sehirden-fazlasi-529165.html>
- “Şuşa kenti Ermeni işgalinden kurtarıldı”, *TRT Haber* (09.11.2020), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/susa-kenti-ermeni-iskalinden-kurtarildi-529151.html>
- “Türkiye Şuşa’da başkonsolosluk açacak”, *TRT Haber* (15.06.2021), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-susada-baskonsolosluk-acacak-588621.html>
- “2023 Türk Dünyası Kültür Başkenti Şuşa düzenlenen Açılış Töreni ile bayrağı devraldı”, *TÜRKSOY* (12.05.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-susa-duzenlenen-acilis-toreni-ile-bayragi-devraldi>
- “Şuşa Global Medya Forumu Düzenlendi”, *TÜRKSOY* (25.07.2023), <https://www.turksoy.org/haberler/susa-global-medya-forumu-duzenlendi>
- “Ermenistan ve Rusya ortak askeri tatbikat başlattı”, *Euronews*, (23.07.2020), <https://tr.euronews.com/2020/07/23/ermenistan-ve-rusya-ortak-askeri-tatbikat-baslatt>
- “Tehran Mənsimov: “Şuşanın azad olunmasında Naxçıvan xüsusi təyinatlılarının müstəsna xidmətləri olub”, *Femida.az* (6.11.2020), <https://femida.az/az/news/145955/tehran-mensimov--susanin-azad-olunmasinda-naxcivan-xususi-teyinatlilarinin-mustesna-xidmetleri-olub-musahibe>
- “Azərbaycan ordusu, Şuşa əksenindəki Daşaltı bölgəsini kontrol altına aldı”, *Haberler.com* (03.11.2020), <https://www.haberler.com/guncel/azerbaycan-ordusu-susa-eksenindeki-dasalti-13711713-haberi/>
- “Müdafiə naziri Zakir Həsənov Şuşa əməliyyatından danışdı”, *Huquq.az* (26.07.2021), <https://www.e-huquq.az/az/news/xeberler/32122.html>
- “Artsah-eto Armeniya, i točka”- promer-minister Armenii”, *JAMnews* (05.08.2019), jam-news.net/ru/арцах-это-армения-и-все-премьер-ми/
- “Prezident Artsaha: natsionalnoe sobranie mojet bit pereneseno v şuşi”, *News.am* (21.05.2020), <https://news.am/rus/news/580083.html>
- “Prezident Artsaha prizval vseh obyedinitstva i zaşçitit Şuşi”, *News.am* (29.10.2020), <https://news.am/rus/news/610505.html>
- “Paşinyan stantseval ot duşi s professionalnımı tantsorami v Şuşi”, *Verelq* (09.05.2019), <https://verelq.am/ru/node/46567>
- “Bitva za Şuşu: Voennaya spetsoperatsiya, k kotoroy gotovilis godami”, *5 Kanala* (13.07.2021), <https://www.5.ua/ru/myr/bytva-za-shushu-voennaia-spetsoperatsiya-k-kotoroi-hotovylys-hodamy-249417.html>
- “44 dnya, kotorie potryasali mir”, *Yeni Müsavat* (27.09.2021), https://musavat.com/ru/news/44-dnya-kotorye-potryasali-mir_832435.html?d=1
- “Contemporary Case of Urban Warfare: Battle of Shusha (public lecture)”, *Topchubashov Center* (12.11.2021), <https://top-center.org/en/events/3256/contemporary-case-of-urban-warfare-battle-of-shusha-public-lecture>
- “Vtoraya Karabakhskaya Voyna”. Erişim 21.02.2024. <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>
- “İlham Aliyev vıstupil na obşçih debatah v videoformate 75-y sessii Generalnoy Assamblei OON”, (24.09.2020), <https://president.az/ru/articles/view/40937>
- “İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib”, (16.10.2020), <https://president.az/az/articles/view/43250>

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.trthaber.com/foto-galeri/karabagin-sembol-sehri-susa/47400/sayfa-1.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>. Erişim 09.06.2024.

https://static.president.az/upload/Files/2021/09/14/27e68b44d7363b660042ba5d2b6629d4_8410108.jpg.
Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/443/anitlar.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>. Erişim 09.06.2024.

<https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/2982/zafer-resmigecidi.html>. Erişim 09.06.2024.

EKLER

Görsel 1. Şuşa Kenti

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 2: Şuşa Kalesi

Kaynak: <https://www.trthaber.com/foto-galeri/karabagin-sembol-sehri-susa/47400/sayfa-1.html>, erişim 09.06.2024

Görsel 3: Şuşa Kalesi'nin İç Görünümü

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 4: Şuşa Kalesi Duvarları

Kaynak: https://static.president.az/upload/Files/2021/09/14/27e68b44d7363b660042ba5d2b6629d4_8410108.jpg, erişim 09.06.2024.

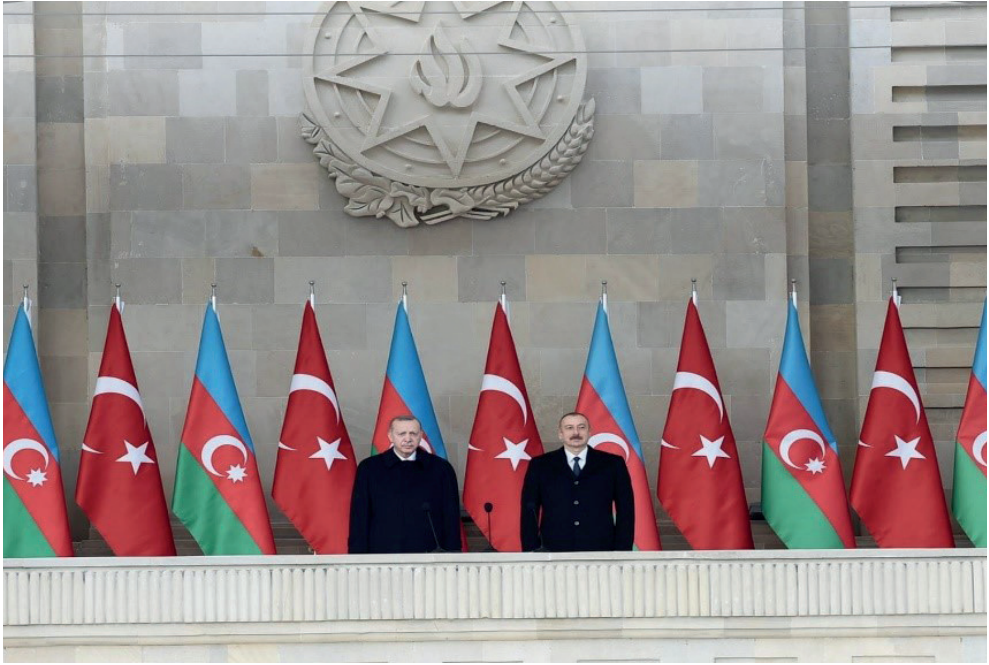
Görsel 5: Şuşa Kalesi Surları

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/443/anitlar.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 6: İşgalden Kurtarılan Şuşa Kenti

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/3080/susa.html>, erişim 09.06.2024.

Görsel 7: 10 Aralık 2020, Zafer Resmigeçidi

Kaynak: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/photo-item/9/2982/zafer-resmigecidi.html>, erişim 09.06.2024.

Dışardan İçe İçten Dışarıya Sosyal Sermayeyi İşlevselleştirme : Bir Eşiksellik Olarak Suriyeli Göçmenler

Functionalizing Social Capital from Outside to Inside: Syrian Immigrants as a Liminality

Yunus Eroğlu, Göç ve Sosyal Sermaye – Türkiye’deki Suriyelilerin Sosyal Sermaye İnşası.
İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2024. ISBN: 9786253963347

Adem Sağır¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:
Adem Sağır (Prof. Dr.),
Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji
Bölümü Karabük, Türkiye
E-posta: ademsagir@karabuk.edu.tr
ORCID: xxx

Başvuru/Submitted: 11.11.2024
Kabul/Accepted: 11.12.2024

Atıf/Citation: Sağır, A. Göç ve Sosyal Sermaye
adlı eserin incelemesi. [Yunus Eroğlu’nun,
Göç ve Sosyal Sermaye, adlı eserinin tanıtımı].
*Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian
Inquiries* 14, 1 (2025): 153-156.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1583387>

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Göç, Göçmenlik, Suriyeli Göçmenler, Türkiye
Keywords: Social Capital, Migration, Immigration, Syrian Immigrants, Türkiye

İnternette arama motorlarının herhangi birine göç kavramı yazılsa 20 milyonun üzerinde sonuç karşımıza çıkacaktır. Göç teorilerini izlediğinizde bu sonucun kaçınılmaz bir gerçeklik olduğu görülecektir. 21.yüzyıl “göçler çağı” olarak tanımlansa da göçün tarihsel bir geçmişi olduğu ama bugün karşılaşılan insan hareketliliğinin yeni bir süreç olduğu anlaşılacaktır. Kitle halinde hareket eden göçmenler, önlerine çıkan duvarlara aldırış etmeden hedefledikleri destinasyonlara her türlü zorluğu aşarak ulaşabilmektedirler. Bugün Doğu’dan Batı’ya hemen her topluluğun ilk gündem maddesi göçün ve göçmenlerin yarattığı toplumsal alanlar, etkileşimler ve melezliklerdir. Bugün Ortadoğu’dan zorunlu nedenlerle çıkıp yer değiştiren göçmenler, yerleştikleri coğrafyalarda oluşturdukları sosyal ağlarla birçok tartışmanın da merkezinde yer almaktadır. 2011 yılından itibaren Türkiye’nin Suriyeli göçmenlerle karşılaşmaları da benzer bir gündemin oluşmasına kaynaklık etmiştir. Yunus EROĞLU’nun “Türkiye’deki Suriyelilerin Sosyal Sermaye İnşası” alt başlığıyla hazırladığı “Göç ve Sosyal Sermaye” kitabı da böylesi bir gündeme farklı bir yaklaşım sunması açısından dikkate değer durmaktadır. Geçici koruma kapsamında bulunan ve zaman zaman yönetmeliklerle statülerindeki durumları güncellenen Suriyelilerin, İstanbul ve Şanlıurfa’da geliştirdikleri sosyal ilişkilerini ve güven düzeylerini araştırırken hem kendi aralarında hem de Türk toplumuyla olan ilişkilerinde sosyal sermayeye nasıl ve ne düzeyde kaynak ürettiklerine odaklanmıştır.

Göç olgusunun sosyal sermaye ile olan ilişkilerini de tartışan kitap, iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümünde sosyal sermaye ve göç olgularının kavramsal ve kuramsal analizine yer verilmiştir. Bu bölümde sosyal sermayenin ne olduğu, neler içerdiği, kimler tarafından ve hangi bağlamlarda ele aldığı; göçe dair tanımlar, kuramlar ve yaklaşımlar ele alınmıştır. Bununla birlikte sosyal sermayenin toplumlarda kaynak üretmesi için gerekli olan sosyal ağlar, değerler ve normlar, güven, karşılıklık gibi unsurlar da bu bölümde ele alınıp sosyal sermayenin türleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümü tamamlayıcı bir kısım olarak göçe dair tanım ve yaklaşımlar, göçün tarihsel kökenleri ve Türkiye’ye 2011 yılından bu yana kitlesel olarak göç eden Suriyeliler ele alınmıştır. Kitabın ikinci bölümü uygulama kısmına ayrılmıştır. Bu bölümde araştırmanın kapsamı ve metodolojik yaklaşımı ortaya konulmuş, arkasında İstanbul ve Şanlıurfa’da gerçekleştirilen saha araştırmasından elde edilen bulgular tartışılmıştır. Kitabın özgünlüğünü yansıtmaya bağlamında saha verilerinin karma yöntemle elde edildiğinin altının çizilmesi gerekir. Böylece araştırmanın bulguları başlığı altında hem anket hem de mülakat verilerinden elde edilen ilişkiler tartışılmıştır.

Sosyal sermaye kavramının Türkiye’de yeterince karşılık bulmadığını söyleyen yazar, kavramın günümüzde önemi kavranmaya başlandığını ve genel manada topluluk ilişkileri, güven, sivil ve demokratik katılım, yardımlaşma gibi temel değerlerin inşası üzerine kurulu bir kavram olduğuna değinmektedir (s.17). Krizlerle çevrili günümüzün dünyasında güvensizlik ve toplumsal çöküş tartışmalarının sosyal sermaye tartışmalarına olan ilgiyi artırdığını söylemek mümkündür. Yazar, literatürde alana katkı sunmuş isimlerin çalışmalarını irdelerken, yazarların hem bir toplumsal aşınmaya dikkat çektiklerini hem de bu aşınmanın

etkilerinin nasıl azaltılabileceğine değindiklerini ifade etmektedir. Eroğlu, sosyal sermaye tartışmalarının izi sürüldüğünde bir artıdeğerden bahsedilmek için ilişki ağlarının genişliliği, diğer sermaye türleri ile desteklenmesi ve desteklenen diğer sermaye biçimleri ile harekete geçirilmesi gerektiği olduğuna dikkat çekmektedir (s.23). Yazar, bu değer oluşmasında bazı engellerin de olabildiğini ve bu engelin önemli bir bölümünün sosyal sermaye kavramının kendi özelliklerinden kaynaklandığını söylemektedir. Yazar bu noktayı şu şekilde çerçevelemiştir:

“Literatürde sosyal sermayenin olumsuz yönüne dikkat çekilmesi ve eleştirilmesi genel manada ölçümlerinin objektif ve genellenebilir olmaması, sosyal sermayenin tanımlanmasının muğlak kalmasına neden olduğu görülmektedir. Toplumsal alana olumsuz tesirinin ise daha çok bağlayıcı sosyal sermayenin içinde barındırdığı menfi durumdan ileri geldiğine yöneliktir. Bağlayıcı sosyal sermaye, iç-grup dayanışmasını artırması, iç-grup içinde yüksek güvenilirlik düzeyi yaratması bakımından önemli sosyal sermaye kaynağı oluşturmaktadır. Fakat iç-grup içerisinde oluşan güven, dış gruba da aynı şekilde tesir etmemekte, aksine dış gruba daha temkinli yaklaşılmasına ve “biz-öteki” ayrımının da daha belirgin düzeylere çıkmasına neden olmaktadır” (s.26).

Sosyal sermaye kavramının tarihsel serüvenini aktaran yazarın temel sosyolojik kuramlarla ilişki kurarak ilerlemesi çalışmanın özgün bir yönü olarak değerlendirilmiştir. Yazarın sosyal sermaye yaklaşımlarda ön plana çıkan dört ismi tartışarak ilerlemesi ayrıca dikkate değerdir. Bu dört yaklaşım kitapta Pierre Bourdieu’nun “Eşitsizliğin Yeniden Üretimi”, Samuel Coleman’ın “Rasyonel Tercih Kuramı”, Robert Putnam’ın “İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyonlar” ve Francis Fukuyama’nın “Güvene Dayalı İletişim” alt başlıklarıyla sunulmuştur.

Kitabın teorik çerçevesini inşa eden diğer bir ana başlık göçü ve göçle ilgili tartışmaları kapsamaktadır. Bu bölüm özgün olmamakla birlikte göçe dair kavramsal çerçeveyi derli toplu sunması bağlamında dikkate değerdir. Bu bölümde “Suriyeliler” göçüne ayrılan alt başlığın oldukça az olması, kitabın eksik yönlerinden birisidir. Kuşkusuz çalışmada göçün kavramsal ve teorik sınırlarının tartışılmasından ziyade Suriyeliler öncesi ve sonrası Türkiye’de göç tartışmaları sunulsaydı kitabın uygulama kısmıyla teorik kısmı arasındaki uyum daha sağlıklı olabilirdi. Kitabın bu bölümü göç teorilerinin açıklanmasıyla bitirilmiştir. Kuşkusuz göç çalışmak isteyen araştırmacılar için bu bölümün derli toplu bir bilgi sunduğunu ve literatürü özgün bir şekilde özetlediğini söylemek mümkündür.

Kitabın en güçlü yönlerinden birisi uygulama bölümüdür. Sosyolojide karma yöntem kullanan çalışmaların azlığı dikkate alındığında kitabın nicel ve nitel yöntemleri birlikte kullanmasının alana önemli bir katkı sunduğunu belirtmek gerekir. “Suriyelilerin Sosyal Sermaye Düzeyleri ve Türkiye Sosyal Sermayesine Etkileri” ana başlığıyla verilen uygulama kısmı, sosyal sermaye tartışmalarının pratikte neye karşılık geldiğini tespit etmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu bölümde dikkat çeken noktalar özellikle Suriyeli göçmenlerin iç-grup ve dış-grup etkileşimlerini ve aralarında meydana gelen dayanışma düzeyinin saptanmasını hedeflemesi (s.106) bağlamında dikkat çekmiştir. Kuşkusuz kitabın güçlü taraflarından birisi de literatürde sosyal sermaye kavramını merkeze koyarak yapılmış başka bir çalışma olmamasıdır. Çalışmanın uygulama kısmı İstanbul ve Şanlıurfa’da yapılmıştır. Sahada 18

yaşından büyük 35 Suriyeli, 29 Türk katılımcı olmak üzere toplamda 64 yarı yapılandırılmış mülakat gerçekleştirilmiş, anket çalışmasıysa 205 Suriyeli, 238 Türk olmak üzere toplamda 443 katılımcıyla sınırlandırılmıştır. Bölgede Suriyeli göçmenlerle yerli toplulukların etkileşimlerinin sınırlarını ve niteliğini anlamak için elde edilen bulguların dikkate değer olduğu görülmektedir. Bulgularda Suriye’deki savaş durumundan kaçarak Türkiye’ye gelmiş olan geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin uyum problemleri, geldikleri şehirdeki komşuluk ilişkileri, sosyal ilişkilere katılımları, imkânları, fırsatları ve bu bağlamda sosyal sermayeye olan etkilerini irdelemiştir. Kitapta ortaya konan veri analizinde altı çizilmesi gereken noktaları şu şekilde sıralamak mümkündür. İstanbul’da ve Şanlıurfa’da yaşayan geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin sosyal sermaye rezervlerinin düşük seviyelerde ölçüldüğünü ortaya koymaktadır. Diğer yandan Türk katılımcıların sosyal sermaye rezervlerinin de düşük olduğunu ve iki grup arasında sosyal sermaye bileşenlerinin ortaya çıkmasında bazı engellerin belirdiğini tespit etmiştir. Bu genel kaniya ulaşılmada her iki kentteki genel güven düzeylerinin düşük seviyelerde ölçülmesi, Türk ve Suriyeli topluluklar arasında karşılıklı ilişkilerin sınırlı düzeyde ya da tamamen kopuk olması, gönüllü organizasyonlara katılımın her iki grup için de düşük seviyelerde ölçülmesi ve karşılıklı etkileşimin önünde duran, güvensizlik yaratan önyargıların yaratılmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal sermaye yaratımını engelleyen bu nedenler, her iki grup arasında işbirliğini ve dayanışmayı engellemekte ve toplumsal birlikteliğin oluşumunu geciktirmektedir.

Nihai olarak kitabın alanda önemli bir boşluğu doldurduğu açıktır. Türkiye’de sosyal sermaye konusunun ihmal edilen bir uzmanlık alanı olduğu düşünüldüğünde -alanda özgün çalışmalar olmakla birlikte çalışma sayısının yaygınlığından bahsetmek zordur- bahse konu bu noktanın değeri daha net anlaşılacaktır. Kuşkusuz sosyal sermaye bölümünde ortaya konulan teorik çerçeveye sahadan elde edilen verilerin yeterince işlenmemiş olması; kitabın metodolojik kısmının zayıf ve karmaşık olması; veri toplama süreçlerinde karma yöntem kullanımının ölçütlerine uygun ilerlememiş olması; göçle ilgili kullanılan teorik alanda Suriyeliler göçüyle ilgili tartışmalarının yetersizliği kitabın ciddi eksikliklerinden birisidir. Ancak sosyal sermaye konusunda yapılacak çalışmalar için temel eserlerden olmaya aday olduğunun altını çizmek gerekir.

AMAÇ-KAPSAM

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) – Journal of Eurasian Inquiries sosyal bilimler alanında Türkistan ile Kafkaslardan, Balkanlar ve Ortadoğu'ya uzanan geniş Avrasya Bölgesi ile ilgili farklı disiplinlerde hazırlanmış bilimsel çalışmaları akademik dünya ile paylaşmayı amaçlamaktadır.

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) Avrasya coğrafyası ile ilgili uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, tarih, sosyoloji, iktisat, hukuk, kültürel ve bölgesel çalışmalar gibi farklı disiplinlerden bilimsel çalışmalara yer vermektedir.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/ kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen

yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı,

hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

TELİF HAKKINDA

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERİŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Avrasya İncelemeleri Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on

Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)- Journal of Eurasian Inquiries araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştaki gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iauavid> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili

detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu eklenerek gönderilmelidir. Yazıların üzerinde yazarların kimliğini gösteren herhangi bir bilgi (Ad, soyadı, kurum vs.) bulunmamalıdır.

1. Yazılar, Türkçe, İngilizce ve Rusça olarak hazırlanabilir.
2. Ana metin, çift aralıklı 11 punto ile Times New Roman fontlarıyla MS Word formatında elektronik dosya olarak hazırlanır. PDF dosyası gönderilmemesi rica olunur. Makale başlığı büyük harflerle ve 12 punto koyu; ara başlıklar küçük harflerle ve 11 punto koyu yazılır.
3. Araştırma ve derleme makalelerinin, araştırma notu ve çeviri yazıların ilk sayfasına, 180-200 kelimelik (anahtar sözcükler dahil) Türkçe ve İngilizce birer özet eklenir. Özetlerin sonunda, en fazla 10'ar adet Türkçe ve İngilizce anahtar sözcük bulunmalıdır. Kitap ve toplantı tanıtımları ve editöre mektuplara özet ve bibliyografya gerekmez. Bunlar makale yönetim sistemine yüklenirken "Özet" alanına yazının ilk paragrafı yüklenir. Türkçe makaleler için ayrıca 600-800 kelimelik İngilizce genişletilmiş özet istenmektedir; Rusça makaleler için hem Türkçe hem de İngilizce genişletilmiş özet gerekmektedir; İngilizce makaleler için sadece Türkçe genişletilmiş özet istenmektedir.
4. Ekler, ana metnin arkasına, kaynakçanın önüne yerleştirilmelidir. Eklerin kaynakları, ek başlığı altında ve ayrıca kaynakçada belirtilmelidir.
6. Kısa alıntılar paragraf içinde çifte tırnak arasında verilir. Uzun alıntılar tırnak işaretleri kullanılmadan sadece soldan iki kez girinti (tab) yapılmış olarak ve 10 punto ile verilir.
7. Resimler ve şekillerin altyazıları bulunmalıdır. Bu altyazılarda görselle ilgili açıklama ve kaynak verilmelidir. Altyazılarda verilen kaynaklar makale sonundaki kaynakçada yer almalıdır. Resimler, şekiller ve altyazıları metnin içine, yayımlanması istenilen yerlere yerleştirilmiş olmalı, hepsi metnin sonunda toplanmamalıdır. Ayrıca bütün resimler ve şekiller makale yönetim sistemine ayrı ayrı yüklenmelidir. Resimler ve şekiller ayrı ayrı numaralandırılır. Alt yazıları 9 punto ile yazılır.
8. Not ve bibliyografya derginin benimsediği ve Chicago Manual of Style 16'yı temel alan referans sistemine uygun olmalıdır (Bkz: Kaynaklar)
9. Dipnotlar (8 punto) her sayfanın altında verilir. Dipnot numarası metin içinde üst simge ile belirtilir. Dipnot referans numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmalıdır (³⁵ veya ²³).
10. Gönderilen metin ve özetler, kullanılan dilin (Türkçe, İngilizce, Rusça) dilbilgisi ve yazım kurallarına uygun olarak yazılmış olmalıdır. Editör, gönderilen metnin ve özetlerin Türkçe ve yabancı dil düzenlemesini yapmakla sorumlu değildir. Anadili İngilizce veya Fransızca olmayan yazarlar, metin ve özetlerini dergiye göndermeden önce dil düzenleme hizmetlerinden faydalanmalıdır.
11. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılacak adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Kaynaklar

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)- Journal of Eurasian Inquiries dergisi, tarih, dil bilim ve güzel sanatların da dahil olduğu beşeri bilimler konularında araştırma yapanların çoğu tarafından

kullanılan “dipnot ve kaynakça” belgeleme sistemini benimsemiştir. Bu sistem, bibliyografik bilgilerin dipnotlarda ve bir kaynakçada gösterilmesine dayanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Manual of Style kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style’in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Her özgün araştırma makalesinin, derleme makalenin ve çeviri yazının sonuna bir kaynakça eklenir. Kaynakça dipnotlarda ve resim altı yazılarında verilen tüm kaynakları kapsamalıdır. Kaynakça, Arşiv Kaynakları, Yazma Kaynaklar, Basılı Kaynaklar ve/veya Elektronik Kaynaklar olarak dört ana başlık altında oluşturulur. Kaynakçada, basılı kaynaklar yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Arşiv malzemesi ve yazma eserler kaynak gösterilirken, arşiv ve kütüphanenin bulunduğu şehir, resmi adı ve tasnifi açık olarak belirtilmeli belge/yazma numarası, varsa tarihi verilmelidir.

Soyadı taşımayan yazarlar (örn. Salih Zeki) bibliyografyada ilk isminin baş harfi altında ve ‘Salih Zeki’ şeklinde yazılır. Soyadı almış yazarlar kaynakçaya soyadlarıyla girilir (örn. Adivar, A. Adnan).

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça’da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına “ve diğerleri” anlamında “vd.” yazılır.

ID Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 55.

SD Baytop, *Eczacılık Tarihi*, 175.

K Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

ID Sevtap Kadioğlu ve Gaye Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Mülteci Bilim Adamları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 35.

SD Kadioğlu ve Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi*, 41.

K Kadioğlu, Sevtap ve Gaye Şahinbaş Erginöz. *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Mülteci Bilim Adamları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

ID İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 21.

SD Dağdelen, Türkmen ve Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden*, 25.

K Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta “çev.” yerine “haz.”; kaynakçada “Çeviren” yerine “Hazırlayan” kullanılır.

İD Brian Cotterell ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, çev. Atilla Bir (İstanbul: Literatür, 2001), 95.

SD Cotterell ve Kamminga, *Endüstri Öncesi*, 99.

K Cotterell, Brian ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*. Çeviren Atilla Bir. İstanbul: Literatür, 2001.

KİTAP, çok ciltli

İD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, yay. haz. Ertuğrul Zekâi Ökte (İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), 1:155.

SD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 2:35.

K Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Yayına hazırlayan Ertuğrul Zekâi Ökte. 4 cilt. İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Feza Günergün, “Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine,” *Osmanlı Uygarlığı 1* içinde, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 405.

SD Günergün, “Metroloji,” 408.

K Günergün, Feza. “Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine.” *Osmanlı Uygarlığı 1*, hazırlayan Halil İnalçık ve Günsel Renda içinde 403-417. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD Gürol İrzik, Kostas Gavroglu’nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 8.

SD İrzik, önsöz, 9.

K İrzik, Gürol. Kostas Gavroglu’nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz, 7-11. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998) Erişim 14 Mart 2018, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

SD Hirsch, *Dünya Üniversiteleri I*, 206.

K Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998. Erişim 14 Mart 2018. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Asuman Baytop, “İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi’nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011), 9.

SD Baytop, “Eczacı Mektebi’nde,” 3-5.

K Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011): 1-21.

Dergi makalesi, çeviri

ID Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007), 51.

SD Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa," 53.

K Schubring, Gert. "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çeviren Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007): 49-54.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

ID Gaye Danişan Polat, "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Described by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017): 3, erişim 2 Mart 2018, doi:10.30522/iuoba.356875.

SD Danişan Polat, "Kamal," 5-6.

K Danişan Polat, Gaye. "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Described by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017):1-12. Erişim 2 Mart 2018. doi:10.30522/iuoba.356875.

Gazete makalesi, baskı

ID Adnan Adivar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adivar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adivar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

ID "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun_dunyanin_en_cekici_sayisi_pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun_dunyanin_en_cekici_sayisi_pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

ID Feza Günergün, "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri," Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017), 122, <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

SD Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in," 123.

K Günergun, Feza. "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri." Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017): 122-124. <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

Tez

ID Kaan Ata, "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 82.

SD Ata, "Barış İçin Atom," 73.

K Ata, Kaan. "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Ansiklopedi maddesi

ID Turhan Baytop, "Eczacılık Öğretimi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 126-127.

SD Baytop, "Eczacılık Öğretimi," 126.

K Baytop, Turhan. "Eczacılık Öğretimi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 126-127. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Yayımlanmamış bildiri

ID Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

ID Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, T6833, 51b.

K Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

ID Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

ID Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

ID Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

ID "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018. http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Gökşin Sanal, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türü
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- Dil kontrolünün yapıldığı
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Referansların derginin benimsediği Chicago Manual of Style'ı temel alan referans sistemine uygun olarak düzenlendiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu (Yazar, makale yayına kabul bilgisini aldıktan sonra göndermelidir.)
- Daha önce basılmamış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks numarası
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Teşekkür, Çıkar çatışması, Finansal destek açıklaması
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almamış olması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 180-200 kelime makale dilinde ve 180-200 kelime İngilizce
 - ✓ Türkçe makaleler için İngilizce genişletilmiş özet (600-800 kelime), Rusça makaleler için hem Türkçe hem İngilizce genişletilmiş özet (600-800 kelime), İngilizce makaleler için Türkçe genişletilmiş özet (600-800 kelime) eklenmelidir.
 - ✓ Anahtar Kelime 10 adet
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar

- ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, kaynak ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM

Sorumlu Müdür : Muhammed Emin YILDIZLI

E-mail : eminyildizli@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 440 00 00

Adres : İstanbul Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Seyyid Hasan Paşa Medresesi,

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak,

No: 6, Beyazıt/Fatih, İstanbul, Türkiye

AIM AND SCOPE

The Journal of Eurasian Inquiries aims to share scientific studies on the Eurasian region covering the area from Turkistan and Caucasus to Balkans and the Middle East in the field of social sciences, prepared in different disciplines.

Journal of Eurasian Studies (AVID) includes papers related to Eurasian geography from different disciplines such as international relations, political science, history, sociology, economics, law, cultural and regional studies.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers

matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research are not sufficient for being accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by editor-in-chief upon modification by the authors in accordance with

the referees' claims.

Editor-in-chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Are references made to other works in the field adequate?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and they must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the reviewing process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential and that this is a privileged interaction. The reviewers and members of editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

OPEN ACCESS STATEMENT

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are (CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Journal of Eurasian Inquires is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Journal of Eurasian Inquiries-Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.

- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed

at <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuavid> It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

1. The journal publishes manuscripts in Turkish, English and Russian.
2. Manuscript should be written in MS Word format, double-spaced and in 11 point Times New Roman font. We kindly ask for you to not to send a pdf file. The title should be written with capital letters (12 point, bold), sub-headings in lower case letters (11 point, bold).
3. Research and review articles, as well as articles in translation should each include on its title page two abstracts (in the language of article and in English) of 180-200 words each. Key words (max. 10 words each) will also be provided underneath both of the abstracts. No abstract and bibliography are needed for research notes, addendum, book & scientific meeting reviews, and letters to the editor. While uploading addendum, book review and letter to the editor files on the manuscript management system, please enter the first paragraph of the article in the abstract section. An extended abstract in English (600-800 words) is required for articles in Turkish. An extended abstract in Turkish (600-800 words) is required for articles in English. Extended abstracts both in Turkish and English (600-800 words for each) are required for articles in Russian.
4. Appendixes, with related bibliographical references, are placed after the body text, and before the bibliography. Their references should be included in the bibliography.
6. Short quotations should be given between double quotes within the paragraph. Long quotations (10 points) should have double indentation on the left (only), without quotes.
7. Figures and images should include captions with related bibliographical references. Bibliographical references mentioned in the captions should be included in the bibliography. Their captions should be incorporated within the text, and not be collected at the end of the manuscript. Also, they should be separately uploaded to manuscript management system. Captions of images and figures should be numbered separately. Captions should be in 9 points.
8. Notes and bibliography must be in line with journal's reference style based on Chicago Manual of Style (16th edition).
9. Notes (8 point) should be given at the bottom of every page, signalled by superscript numbers in the body text. Reference numbers should follow the punctuation marks (. ³⁵, ²³).
10. Submitted manuscripts and abstracts should be conformed with the grammar and orthography of the language (Turkish, English, Russian) in which they were written.
11. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The

title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone, fax number of the author(s) and ORCIDs of all authors (see The Submission Checklist).

References

Journal of Eurasian Inquires - Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) has adopted the “**notes and bibliography**” documentation system preferred in the humanities field; including literature, history, and arts. This style presents bibliographic information in foot notes and bibliography.

Authors who would like to submit their manuscripts to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the Chicago Manual of Style https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the Chicago Manual of Style (16th edition).

A bibliography is needed at the end of research (original) articles, review articles and articles in translation. It should include all sources given in footnotes, captions and appendixes. The bibliography can include separate sections such as archival, manuscript, secondary, and/or electronic sources. Secondary sources are listed after the author’s name. When referring to archival material and manuscripts please note the name of the library and the collection, number and date of the document used if available.

Authors who do not have surnames (i.e. Salih Zeki), should be listed according to their first names: (i.e. Salih Zeki) and should be listed in the bibliography under the letter “S”. Authors with surnames are listed in surname and name order (i.e. Adivar, A. Adnan).

Examples:

fn (first note), sn (subsequent/short notes), bib (bibliography).

Book, one author

fn Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

sn Smith, *Swing Time*, 320.

bib Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016.

Book, two authors

fn Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life* (New York: Simon & Schuster, 2015), 12.

sn Grazer and Fishman, *Curious Mind*, 37.

bib Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

Chapter or other part of an edited book

In a note, cite specific pages. In the bibliography, include the page range for the chapter or part.

fn Henry David Thoreau, "Walking," in *The Making of the American Essay*, ed. John D'Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Sn Thoreau, "Walking," 182.

bib Thoreau, Henry David. "Walking." In *The Making of the American Essay*, edited by John D'Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

In some cases, you may want to cite the collection as a whole instead.

fn John D'Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn D'Agata, *American Essay*, 182.

bib D'Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Translated book

fn Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

sn Lahiri, *In Other Words*, 184.

bib Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

E-book

For books consulted online, include a URL or the name of the database. For other types of e-books, name the format. If no fixed page numbers are available, cite a section title or a chapter or other number in the notes, if any (or simply omit).

fn Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

sn Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

bib Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. New York: Penguin Classics, 2007. Kindle.

fn Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

sn Borel, *Fact-Checking*, 104–5.

bib Borel, Brooke. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ProQuest Ebrary.

fn Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

sn Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

bib Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

fn Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

sn Melville, *Moby-Dick*, 722–23.

bib Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Journal article

In a note, cite specific page numbers. In the bibliography, include the page range for the whole article. For articles consulted online, include a URL or the name of the database. Many journal articles list a DOI (Digital Object Identifier). A DOI forms a permanent URL that begins <https://doi.org/>. This URL is preferable to the URL that appears in your browser's address bar.

fn Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality," *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>.

sn Keng, Lin, and Orazem, "Expanding College Access," 23.

bib Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem. "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality." *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

fn Peter LaSalle, "Conundrum: A Story about Reading," *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

sn LaSalle, "Conundrum," 101.

bib LaSalle, Peter. "Conundrum: A Story about Reading." *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95–109. Project MUSE.

fn Susan Satterfield, "Livy and the *Pax Deum*," *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 170.

sn Satterfield, "Livy," 172–73.

bib Satterfield, Susan. "Livy and the *Pax Deum*." *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 165–76.

fn Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

sn Bay et al., "Predicting Responses," 466.

bib Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

News or magazine article

Articles from newspapers or news sites, magazines, blogs, and the like are cited similarly. Page numbers, if any, can be cited in a note but are omitted from a bibliography entry. If you consulted the article online, include a URL or the name of the database.

fn Farhad Manjoo, "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera," *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

sn Manjoo, "Snap."

bib Manjoo, Farhad. "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

fn Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia," *New Yorker*, April 17, 2017, 43.

sn Mead, "Dystopia," 47

bib Mead, Rebecca. "The Prophet of Dystopia." *New Yorker*, April 17, 2017.

fn Tanya Pai, "The Squishy, Sugary History of Peeps," *Vox*, April 11, 2017, <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

sn Pai, "History of Peeps."

bib Pai, Tanya. "The Squishy, Sugary History of Peeps." *Vox*, April 11, 2017. <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

fn Rob Pegoraro, "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple," *Washington Post*, July 5, 2007, LexisNexis Academic

sn Pegoraro, "Apple's iPhone."

bib Pegoraro, Rob. "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple." *Washington Post*, July 5, 2007. LexisNexis Academic.

Readers' comments are cited in the text or in a note but omitted from a bibliography.

Eduardo B (Los Angeles), March 9, 2017, comment on Manjoo, "Snap."

Book review

fn Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

sn Kakutani, "Friendship."

bib Kakutani, Michiko. "Friendship Takes a Path That Diverges." Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Encyclopaedia entry

fn Mogens Herman Hansen, "Athenian Democracy," *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996).

sn Hansen, "Athenian Democracy."

Bib Hansen, Mogens Herman. "Athenian Democracy." *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996.

Interview

fn Kory Stamper, "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English," interview by Terry Gross, *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

sn Stamper, interview.

bib Stamper, Kory. "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English." Interview by Terry Gross. *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Thesis or dissertation

fn Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues" (PhD diss., University of Chicago, 2013),

99–100.

sn Rutz, “*King Lear*,” 158.

bib Rutz, Cynthia Lillian. “*King Lear* and Its Folktale Analogues.” PhD diss., University of Chicago, 2013.

Paper presented at a meeting of a conference

fn Rachel Adelman, “‘Such Stuff as Dreams Are Made On’: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition” (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009).

sn Adelman, “Such Stuff as Dreams.”

bib Adelman, Rachel. “‘Such Stuff as Dreams Are Made On’: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009.

Manuscripts

fn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 48a.

sn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, MS T6833, 51b.

bib Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 1a–70b.

fn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 26a.

sn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, MS Ayasofya 3682, 23b.

bib Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 1a–311a. Copied on 10 Rabi I 1135 (19 December 1722).

Archival documents

fn Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

sn BOA, C.AS. 71/3352.

bib Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

fn Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

sn TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

bib Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website content

fn Katie Bouman, “How to Take a Picture of a Black Hole,” filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

sn Bouman, “Black Hole.”

bib Bouman, Katie. “How to Take a Picture of a Black Hole.” Filmed November 2016 at

TEDxBeaconStreet, Brookline, MA. Video, 12:51. https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

fn "Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

sn Google, "Privacy Policy."

bib Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

fn "About Yale: Yale Facts," Yale University, accessed May 1, 2017, <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

sn "Yale Facts."

bib Yale University. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

Personal communication

Personal communications, including email and text messages and direct messages sent through social media, are usually cited in the text or in a note only; they are rarely included in a bibliography.

fn sn Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that "the paper is not under consideration for publication in another journal".
- Confirm that final language control is done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in line with journals's reference system based on Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form (will only be sent after the article has been accepted for publication)
- Permission for non-published material
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ All authors' names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author's email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Acknowledgements, grant supports, conflicts of interest should be indicated
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript.
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English

INFORMATION FOR AUTHORS

- ✓ Abstracts (180-200 words) both in the language of manuscript and in English
- ✓ Extended abstract in English (600-800 words) for articles in Turkish. Extended abstract in Turkish (600-800 words) for articles in English. Extended abstracts both in Turkish and English (600-800 words for each) for articles in Russian.
- ✓ Key words
- ✓ Manuscript body text
- ✓ References and bibliography
- ✓ All tables, illustrations (figures) (including title)

CONTACT INFO

Director : Muhammed Emin YILDIZLI

E-mail : eminyildizli@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 440 00 00

Address : Istanbul University

Research Institute of Turkology

Seyyid Hasan Paşa Medresesi,

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak,

No: 6, Beyazıt/Fatih, Istanbul, Turkey

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Journal of Eurasian Inquiries
Dergi Adı: Avrasya İncelemeleri Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.)

Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.)

Responsible/Corresponding Author:

Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:

The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder

Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara yuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
		/...../.....